

წიგნი ეძღვნება ეროვნული სახელმწიფოებრივი ღირსებისა და მისი დამოუკიდებლობის შესანარჩუნებლად 1918 წლის დეკემბრის ბრძოლებში დაცემულ გმირთა ხსოვნას.

ავტორი

Academy of Sciences of Georgia

The Scientific Research Centre of National Relations

SHOTA VADACHKORYA

**Some Questions of Georgian and Armenian
Relations in Georgian Political Thought (1918-1920)**

Академия Наук Грузии

Центр по исследованию межнациональных отношений

ШОТА ВАДАЧКОРИА

**Вопросы грузино-армянских взаимоотношений в
политической мысли Грузии (1918-1920)**

**"Science"
Tbilisi
1999**

**"Мецниереба"
Тбилиси
1999**

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
ეროვნულ ურთიერთობათა კვლევის ცენტრი

შოთა ვადაჭკორია

საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის
საკითხი ქართულ პოლიტიკურ აზროვნებაში
(1918-1920 წ.წ.)

"მეცნიერება"
1999

633(2r)
947.922
ე126

ნაშრომში განზოგადებულია 1918-1920 წლების საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის მტკივნეული საკითხები. გარკვევითაა ნაჩვენები საქართველოში შემოხიზნული ღტოლელი სომხებისადმი საქართველოსა და სომხეთის მთავრობის მესვეურთა პოზიცია, აღნიშნულ საკითხთან მიმართებაში მათი მიზნები და ამოცანები. საარქივო მასალებზე დაყრდნობით დასაბუთებულია, რომ სომხური ეროვნული საბჭოსა და დაშნაკცუთიუნის პარტიის საქმიანობა, საქართველოს დამოუკიდებლობის დასამხრად იყო მიმართული.

ვერცლადია ხაუბარი სომეხ-ქართველთა ომის გამომწვევ შირითად მიზეზებზე და მისდამი ქართული პოლიტიკური აზრის ნეგატიურ დამოკიდებულებაზე.

რედაქტორი: მამია ღღვილაძე, ისტ. მეცნ. კანდიდატი
რეცენზენტი: ფრიდონ სიხარულიძე, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

იბეჭდება საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ეროვნულ ურთიერთობათა კვლევის ცენტრის სამეცნიერო საბჭოს დადგენილებით

3 030104200
607 (06)-99
ISBN - 99928-51-15-1

© "მეცნიერება"
თბილისი
1999

შესავალი

დემოკრატიული საქართველოს ისტორიისადმი მკვლევართა განსაკუთრებული დაინტერესება შემთხვევითობით არ არის განპირობებული. მისი ძირითადი მიზეზი ეროვნული სახელმწიფოს ყორმირების იმ თავისებურებებში უნდა ვეძიოთ, რომელიც რუსეთის იმპერიის დაშლის შედეგად წარმონაქმნი რესპუბლიკებისაგან საქართველოს განასხვავებდა. ბუნებრივია, მისი საგარეო პოლიტიკა, კერძოდ, მეზობელ სახელმწიფოებთან დამოკიდებულება განსაკუთრებული სახით ვლინდებოდა ამის ერთ-ერთ შესანიშნავ დადასტურებას საქართველო-სომხეთის 1918-1920 წლების ურთიერთობის ამსახველი მასალები წარმოადგენს.

ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ ამ ორი ერის ურთიერთობის საკითხები წლების განმავლობაში ტენდენციურად შუქდებოდა და მკვლევართა უმეტესობა, დამოუკიდებელი საქართველოს ხელისუფლების დისკრედიტაციას ახდენდა. მკითხველისათვის ხშირად გაუგებარი რჩებოდა საქართველო-სომხეთის ურთიერთობაში წარმოქმნილი შავი ლაქის გამომწვევი ძირითადი მიზეზები. აღნიშნულის გათვალისწინებიდან გამომდინარე შევეცადეთ განსახილველი პრობლემებისადმი ხელოვნურად აყვარებული შავი სუდარა ჩამოგვეხსნა და დასმულ კითხვაზე დამაკვირვებელი პასუხი გაგვეცა. ამ შემთხვევაში ჩვენს ძირითად ამოცანას, მიმდინარე პროცესებისადმი ქართული პოლიტიკური აზრის შესწავრთა პოზიციის წარმოჩენა წარმოადგენდა. აქედან გამომდინარე, განსაკუთრებული ყურადღება გაევამახვილეთ ისეთ საკითხებზე, რომლებიც მაშინდელი ქართული პოლიტიკური აზრის მსჯელობის საგანს წარმოადგენდა. კერძოდ, საქართველოში სომეხ ლტოლვილთა შემოსულის ფაქტებზე და იმ ანტიქართულ საქმიანობაზე, რომელსაც სომხური ეროვნული საბჭო, დაშნაკცუთიუნის პარტია, გაზეთები; „ორიზონი“ და „შხატაგორი“ ეწეოდნენ დიდძალი ფაქტობრივი მასალის საფუძველზე შევეცადეთ გვეჩვენებინა მათდამი ქართული პოლიტიკური აზრის ნეგატიური დამოკიდებულება.

ქართველ პოლიტიკოსთა ეს თვალსაზრისი კიდევ უფრო გააღრმავა კაზარიანცის სახლის სარდაფში და მანთაშევის ქარვასლაში სომხური ეროვნული საბჭოს მიერ გადამალული იარაღის საწყობის აღმოჩენამ, მათივე მითითებით ძეგვის სარკინიგზო ხიდის აფეთქებამ, და რაც მთავარია, საქართველოში მცხოვრები სომეხი ახალგაზრდების ქართველთა საწინააღმდეგოდ მობილიზაციამ. ყოველივე ამან, ქართული პოლიტიკური

აზრის წარმომადგენელთა სამართლიანი გულისწყრომა გამოიწვია, რადგან ერენიდან მიღებული მითითებების საფუძველზე, დაშნაკუთიუნის პარტია და სომხური ეროვნული საბჭო, საქართველოს ხელისუფლების წინააღმდეგ ფართომასშტაბიანი ბრძოლისათვის ემზადებოდნენ და ყოველივე ეს, სომეხ-ქართველთა ომის დაწყებას უძღოდა წინ. ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ მაშინდელი ქართული პოლიტიკური აზროვნებისათვის დღესავით ნათელი იყო ის ძირითადი მიზეზები, რომელიც სომხეთის ხელისუფლებას და მისადმი დაქვემდებარებულ საქართველოში არსებულ ორგანიზაციებს ამოძრავებდათ. ამ მხრივ, განსაკუთრებით ტერიტორიის სა. თხი დომინირებდა. ომი, რომელიც სომხეთის ხელისუფლებამ დაიწყო, ქართული ტერიტორიების მიტაცების სურვილთა იყო განპირობებული. ამ ფაქტთან დაკავშირებით ქართულმა პოლიტიკურმა აზროვნებამ ეროვნული სახელმწიფოებრიობის ინტერესებიდან გამომდინარე, ცალსახად დააფიქსირა თავისი პოზიცია და ხელისუფლებას საპასუხო მოქმედებისაკენ მოუწოდებდა. ეს იმას ნიშნავდა, რომ დამოუკიდებლობის გზაზე დამდგარი ამიერკავკასიის ეს ორი სახელმწიფო, რომლებიც ფაქტობრივად ფეხს ახლად იდგამდნენ, ურთიერთსაწინააღმდეგო სისხლისმღერელ ომში, ებმებოდნენ.

ბუნებრივია ისმება კითხვა, შესაძლებელი იყო თუ არა ამ დაპირისპირების აცილება და სადაო საკითხების მშვიდობიანი გზით მოწესრიგება? ამ საკითხთან დაკავშირებით, საქართველოს ხელისუფლება და თვით ქართული პოლიტიკური აზრის მესაჯენი იმ პერიოდისათვის შესატყვისი საერთაშორისო ნორმების დაცვით, სადაო პრობლემების მშვიდობიანი გზით გადაწყვეტის მომხრენი იყვნენ. აქედან გამომდინარე, ქართული მხარე საერთო კავკასიური კონფერენციის მოწვევისათვის იბრძოდა. რაც შეეხება სომხეთის ხელისუფლებას, ამ მიმართულებით ნაბიჯის გადასადგმელად თავს იკავებდა. კონფერენციის მოწვევაზე იგი მას შემდეგ დათანხმდა, როცა ომი მისთვის წაგებულად ჩათვალა და ინგლისის წარმომადგენელთა მხრიდან საჭირო დახმარების იმედი გაუცრუდა.

დიდძალი ფაქტობრივი მასალის ანალიზმა შესაძლებლობა მოგვცა ობიექტურად შეგვეფასებინა ქართული პოლიტიკური აზრის დამოკიდებულება საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის სფეროში წამოჭრილი პრობლემებთან მიმართებაში და აქედან გამომდინარე, სათანადო დასკვნებიც გაგვეკეთებინა. ამ შემთხვევაში ჩვენს მიზანს წარმოადგენდა, მკითხველსათვის გვეჩვენებინა თუ ვინ-ვინ იყო და ჩვენს მეზობელ სახელმწიფოს ხელისუფალთ რა განაზრახი ამოძრავებდა ქართველთა მოდგმისადმი მიმართებაში. ამის ცოდნა პირველ რიგში მომავალი თაობისთვისაა აუცილებელი. მათ წარსულის შესახებ სიმართლე უნდა იცოდნენ, რათა „იუდას ამბორომა“ არ წათვლემინოს და შორსგამხედველი ეროვნული პოლიტიკისადმი ზურგი არ შეაქცევინოს.

მართალია, ჩვენს მიერ საკელედად აღებული საკითხი საქართველოს ისტორიისათვის მნიშვნელოვანია, მაგრამ დღემდე იგი სპეციალური შესწავლის საგანი არ გამხდარა. აქედან გამომდინარე, წინამორბედ ავტორთა შრომებში იგი მეტნაკლები სისრულით იქნა წარმოდგენილი. ჩვენთვის საინტერესო საკითხებია გაშუქებული იე.ჯავახიშვილის¹, ე.ნოზაძის², ა.ბენდიანიშვილის³, ა.სურგულაძის⁴, ლ.სანიკიძის⁵, ს.კილაძის⁶, ალ.აბაღლაძის⁷, შ.თეთაძის და ო.თეთაძის⁸ და სხვების შრომებში, რომლებიც ამა თუ იმ პრობლემათა განხილვისას წინამდებარე ნაშრომში სათანადოდ იქნა გამოყენებული. ჩვენთვის საინტერესო საკითხთან დაკავშირებით საყურადღებო მოსაზრებებია გამოთქმული ნ. ჟორდანიას⁹ და გ.ლორთქიფანიძის¹⁰ მემუარებში. რაც შეეხება საკელევი თემის გარშემო გამოქვეყნებულ დოკუმენტურ მასალას, ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს „დოკუმენტები და მასალები ამიერკავკასიისა და საქართველოს საგარეო პოლიტიკისათვის“¹¹. სადაც საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის საკითხის ამსახველ დოკუმენტებს სპეციალური თავი აქვს დათმობილი. დასახელებული ლიტერატურა და დოკუმენტური მასალა, ბუნებრივია, საკითხის სრულყოფილად შესწავლის შესაძლებლობას არ იძლეოდა. სქემატიზმისაგან თავის დაღწევის მიზნით, შევეცადეთ წინამდებარე ნაშრომი საარქივო, საპარლამენტო სხდომის სტენოგრაფიული ანგარიშებიდან და პრესიდან ამოკრებილი მასალებზე აგვეგო. მათმა საფუძვლიანმა შესწავლამ შესაძლებლობა მოგვცა სრულად თუ არა ნაწილობრივად მაინც გვეჩვენებინა ქართული პოლიტიკური აზრის დამოკიდებულება საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის მთელ რიგ საკანძო საკითხებთან დაკავშირებით და მკითხველისათვის პირუთვნელი ისტორია მიგვეწოდებინა.

დასასრულ მადლობა მინდა გადაეუხადო ქალბატონ თინათინ მუტრეველს, რომელმაც წინამდებარე ნაშრომის რუსული თარგმანი ყოველგვარი საზღაურის გარეშე შეასრულა და უცხოენოვანი მკითხველისათვის ხელმისაწვდომი გახადა. ბატონ მაშია დღვილავას – თარგმანის დედანთან შედარებისა და მისი კორექტურის მძიმე სამუშაოს გაწვეისათვის და ქალბატონ თინათინ მანველიძეს რუსული ტექსტის კომპიუტერზე უსასყიდლოდ აწყობისათვის.

1. ძართული პოლიტიკური აზრი სომეხ ლტოლვილთა საქითხის შესახებ საქართველოში

ამიერკავკასია, რომელიც გეოპოლიტიკური თვალსაზრისით რთულ რეგიონს წარმოადგენს, ახლოაღმოსავლეთში მიმდინარე პროცესები მის შემადგენელ რესპუბლიკებზე განსაკუთრებულ ზემოქმედებას ახდენდა. ხშირ შემთხვევაში წონასწორობის ბალანსი ირღვეოდა და იგი ყველაზე მეტად საქართველოს მიმართ იხენდა თავს, რაც მეზობელი რესპუბლიკების მტრული დამოკიდებულებით იყო განპირობებული. ამის დამადასტურებლად, ამიერკავკასიაში 20-იან წლებში მიმდინარე დაძაბული პოლიტიკური მოვლენების ფაქტებიც გამოდგება. რამდენადაც ყველა მათგანის წარმოჩენა გარკვეულ სირთულეებთანაა დაკავშირებული, წინამდებარე პარაგრაფში ყურადღებას მხოლოდ ლტოლვილთა პრობლემაზე და მასთან მიმართებაში წარმოქმნილ სირთულეებზე გავამახვილებთ. ანგარიშგასაწევია ის ფაქტიც, რომ ეს მეტად მნიშვნელოვანი საქითხი ათეული წლების განმავლობაში ტაბუდადებული იყო და ქართული ისტორიოგრაფიის შესწავლის მიღმა რჩებოდა. აქედან გამომდინარე, ფართო საზოგადოებას არაერთი ინფორმაცია არ გააჩნდა ლტოლვილებისადმი საქართველოს ეროვნული მთავრობისა და საერთოდ ქართული პოლიტიკური აზრის დამოკიდებულების შესახებ.

ლტოლვილთა პრობლემამ განსაკუთრებული ხახით თურქეთთან საომარი მოქმედების შემდეგ იჩინა თავი, რაც არაქართული ელემენტის საქართველოში მოზღვაუებით იყო განპირობებული. ეს პროცესი ორ ძირითად სირთულეს დაემთხვა: 1). საქართველოს ტერიტორიიდან თვით ქართველთა გამოდევნის ფაქტს და 2). საქართველოს ეკონომიკურ კრიზისს. მიუხედავად ამისა, ახლად ფეხადგმულმა და ჩამოყალიბების ზღურბლზე მყოფი სახელმწიფოს ხელისუფლებამ, ლტოლვილებისადმი ყურადღების გადატანა აუცილებელ საჭიროებად მიიჩნია და მათდამი ზრუნვა, ეროვნების განურსევლად სახელმწიფოებრივ დონეზე დააყენა. პირველი რეალური ნაბიჯი, რომელიც მიმდინარე პროცესების სწორად მართვის აუცილებლობით იყო განპირობებული, შინაგან საქმეთა სამინისტროსთან საქართველოს ლტოლვილთა დამხმარე კომიტეტის შექმნით (1918 წლის ივლისი) დაიწყო. მის ძირითად ფუნქციას, საქართველოში შემოსული ლტოლვილთა რაოდენობის დადგენა-მიღების მიზანშეწონილობისა და დახმარების კატეგორიების განსაზღვრა წარმოადგენდა. რაც შეეხება კონკრეტული სახ-

ის ღონისძიებების გატარებას, იგი ისევე შინაგან საქმეთა სამინისტროსა და მთავრობის წარმომადგენელთა პერსონალიზირებულ დარჩა. ასეთი გადაწყვეტილების მიღება რესპუბლიკაში შექმნილი რთული ფინანსური სიტუაციითა და სასურსათო პროდუქტების ნაკლებობით იყო განპირობებული. ბუნებრივია, იგი განსაკუთრებით უარყოფით ზემოქმედებას ღტოლვითა და ხმაირებაზედაც ახდენდა, რადგან მათი პირველადი საჭიროების მოთხოვნებით ნაწილობრივად დაკმაყოფილება კი, საქართველოს ეკონომიკის რეალურ შესაძლებლობებს აღემატებოდა.

როცა საკითხი ასეთი ფორმით ისმება, აუცილებლობას წარმოადგენს პირველ რიგში გარკვეული იქნას საქართველოში შემოსული ღტოლვილების რაოდენობა და მისი ეროვნული შემადგენლობა. ამასთან დაკავშირებით საქართველოს პარლამენტის 1918 წლის 8 ნოემბრის სხდომის მასალების მიხედვით, საქართველოში იმ ეტაპზე მყოფი უცხო ეროვნების ღტოლვილთა რაოდენობა - 150 ათასი კაცითაა განსაზღვრული, რომელთაგან 120 ათასი სომეხი, ხოლო 15 ათასი ბერძენი იყო. ახალციხე-ახალქალაქის მაზრიდან გამოქცეულნი ბაკურიანის გარეუბნებში აფარებდნენ თავს, ხოლო ოსმალეთიდან და ერეკნის გუბერნიიდან გამოდევნილებს გეზი თბილისისაკენ ქონდათ აღებული. ამ ფაქტორმა ღტოლვილთა რაოდენობა 1918 წლის ნოემბრის პირველ რიცხვებში თბილისში 40 ათასამდე გაზარდა.

ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ ასეთი დიდი რაოდენობით მოზღვაებული ღტოლვილების მიღება-დაბინავება, სურსათითა და ტანსაცმლით უზრუნველყოფა არა თუ საქართველოს, აღბათ დასაფლეთ ევროპის ნებისმიერ სახელმწიფოსაც კი გაუჭირდებოდა. ამიტომ გაკვირვებას არ უნდა იწვევდეს, თუკი საქართველოს მაშინდელი ეკონომიკიდან გამომდინარე, აღნიშნული პრობლემის მოგვარება ვერ მოხერხდა. საარტიყო მასალებიდან დასტურდება, რომ ღტოლვილთა რაოდენობის სწრაფმა ზრდამ და საქართველოს ტერიტორიაზე მისმა ქაოსურმა მოძრაობამ, რესპუბლიკის ეკონომიკა კატასტროფის წინაშე დააყენა. სწორედ ეს ფაქტი დაედო საფუძვლად ეროვნულ-დემოკრატიული ფრაქციის მიერ ეროვნული საბჭოს აღმასრულებელი კომიტეტისადმი 1918 წლის 16 მაისს წარდგენილ განცხადებას. მასში გარკვევით იყო მითითებული იმ მოსალოდნელ საშიშროებაზე, რომელიც უცხო ტომის საქართველოში გადმოხვევით შეიქმნა. აქედან გამომდინარე, დასმული იყო: საკითხი, ეროვნული საბჭოს აღმასრულებელ კომიტეტსა და მთავრობის წარმომადგენლებს ისეთი ერთობლივი ზომები მიეღოთ, რომ „საქართველოს ერის არსებითი ინტერესები არ შელახულიყო“.¹²

როგორც საარტიყო მასალებიდან ირკვევა, ეროვნული საბჭოს აღმასრულებელი კომიტეტის მიერ აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით მიღებული დადგენილების საფუძველზე სპეციალური კომისია შეიქმნა ელ.გობეანიას, შ.მესხიშვილისა და გრ.ვეშაპელის შემადგენლობით. მათ

პირითად ამოცანას წარმოადგენდა: 1) მთავრობასთან შეთანხმებით ლტოლვილთა მოზღვაებული ნაკადის შესაჩერებლად მიეღოთ საჭირო ზომები და შეიარაღებული ლტოლვილებისადმი იარაღი აეყარათ. 2) დასახული მიზნის განსახორციელებლად ქართულ შტაბთან და სამხედრო სექციასთან მჭიდრო ურთიერთობა დაემყარებინათ, 3) გაერკეიათ სომხური ეროვნული საბჭოს პოზიცია, თუ რა ღონისძიების გატარებას აპირებდნენ სომეხი ლტოლვილებისაგან შექმნილი სირთულეების თავიდან ასაცილებლად. საარქივო მასალების შესწავლის მიუხედავად, გაურკვეველი რჩება, აღნიშნულმა კომისიამ შეძლო თუ არა რაიმე ქმედითი ღონისძიების გატარება. ერთი კი ცხადია, ლტოლვილთა საკითხი იმ პერიოდის ქართული პოლიტიკური აზროვნების მსჯელობის საგნად გადაიქცა. ამ მხრივ განსაკუთრებული აქტიურობა გაზეთმა „ეოზროდენი“-მ გამოიჩინა. იგი ლტოლვილებისადმი ამიერკავკასიის მთავრობისა და ეროვნული საბჭოს ლოიალურ დამოკიდებულებას მიზანშეუწონლად მიიჩნევდა და იქვე გულისწეროვით დასძენდა „სომეხი ლტოლვილები ყოველდღე მოდიან, აესიებენ თბილისს... და აღმოსავლეთ საქართველოს სოფლებს, მათ წინააღმდეგ არაერთარ ზომებს არ ღებულობენ“. ამ ფაქტის სისწორეს მოგვიანებით თვით ნ. ჯორდანიაც ადასტურებდა. იგი პარლამენტის 1918 წლის 8 ნოემბრის სხდომაზე საქართველოში ლტოლვილთა შემოსვლის საკითხთან დაკავშირებით მიუთითებდა: „ჩვენ არასოდეს, არაერთარი განსხვავება არცერთ ეროვნებას შორის არ გავგიჟეთებია, ამ საქმეში სომეხებს, როგორც ქართველებს და ბერძნებს უყურებდნენ ერთნაირად: „“

სოციალ-დემოკრატიული პარტიის ლიდერის ასეთი პოზიცია, იმავე გაზეთის შეცდომად მიაჩნდა და კატეგორიული ტონით საქართველოს საზღვრების შეიარაღებული ძალებით დაუყოვნებლივ ჩაექცეას მოითხოვდა. ამ სამართლიან მოთხოვნას გაზეთმა „ერთობამ“ გადამეტებული ნაციონალიზმი და პროვოკაციული ქადაგება უწოდა. თავის ამ „არგუმენტაციას“ იმით ამართლებდა, რომ „საქართველოს ჯერ-ჯერობით სახელმწიფოებრივი ტერიტორია არ აქვს და ამიტომ საქართველოს საზღვრების დაკეტვა შეუძლებელია“-ო. მართალია იმ ეტაპზე (1918 წლის 15 მაისი) ჯერ კიდევ ამიერკავკასიის სეიმი მოქმედებდა და თითოეული რესპუბლიკის ტერიტორიული საზღვრები ოფიციალურად გამიჯნული არ იყო, მაგრამ შეიძლებოდა დაცულიყო თბილისის გუბერნიის თუნდაც ის ნაწილი, რომელიც მეზობელი რესპუბლიკებისაგან უღაო ტერიტორიად ითვლებოდა და მისდამი პრეტენზიები არ გააჩნდათ. ასეთი მცდარი პოლიტიკური კურსი სომეხი ლტოლვილებისადმი მიმართებაში საქართველოს დამოუკიდებლობის შემდეგაც გაგრძელდა. თუკი ამ მიმართულებით რეალური ნაბიჯი არ გადაიდგა იმ მოტივით, რომ მათი აზრით – საქართველოში სომეხი ლტოლვილები დროებით შეჩერდებოდნენ და გზას რუსეთისაკენ გააგრძელებდნენ. როგორც მასალებიდან ირკვევა, საქართველოს

ტერიტორიაზე შემოსული სომხები არა თუ სადმე წასვლას, არამედ აღგილზევე დამკვიდრებას ცდილობდნენ და ამ საქმეში განააკუთრებულ როლს დაშნაკციუთიუნის პარტია ასრულებდა. გადამღები სენით დაავადებულ სომხის ღტოლვილებს, ისინი მთავრობის დაუკითხავად საქართველოს სოფლებსა და დაბა-ქალაქებში ასახელებდნენ. ამ ღონისძიების ძირითადი საფუძველი მათი საქართველოდან მოსაღოდნელი გაძევების შედეგად, სომეხი ღტოლვილების რაოდენობრივად შემცირების შიშით იყო განპირობებული. ამ საკითხს გაზეთმა „ერთობაში“ წერილების სერია მიუძღვნა. ერთ-ერთ მათგანში, კერძოდ „ნაციონალისტების თავხედობა“ მიუთითებდა: „სურამში ავადმყოფებს პირდაპირ მალავენ, რითაც ეპიდემიის გავრცელებას ხელს უწყობენ და მთელს კუთხეს საფრთხეში აგდებენ“. სტატიის ავტორი სვამდა კითხვას, თუ რას შესძენდა სომხის საღისე საქართველოს სოფლებში ეპიდემიის გავრცელება და იქვე პასუხობდა: „რომელი კაცთმოყვარეობის პრინციპი თხოულობს ასეთი პირდაპირი ბოროტმოქმედების ჩადენას? ღტოლვილებს უნდა დახმარება, დაშნაკციუთიუნის ღვარძლიან პოლიტიკას კი სასტიკი პროტესტი და წინააღმდეგობა!“

თუ რა სახის ავადმყოფობა შემოიტანა სომეხმა ღტოლვილებმა და რა დიდი საფრთხის წინაშე აღმოჩნდა ქართული მოსახლეობა, ამის შესახებ ექიმი რუხაძე გაზეთ „ერთობაში“ გამოქვეყნებულ წერილში „ხოლერასთან ბრძოლა“ მიუთითებდა სომეხი ღტოლვილებისაგან შემოტანილი ავადმყოფობის სამ სახეობაზე – ტიფი, ხოლერა, სახადი. მკითხველს შეახსენებდა, რომ უკანასკნელი 17 დღის მონაცემებით მათ მიერ აღრიცხული იყო 245 ხოლერით დაავადებული, რომელთაგან 100 გარდაიცვალა. აქედან გამომდინარე აყენებდა საკითხს, ეპიდემიის წინააღმდეგ მებრძოლი კომისიისა და ხოლერის ფონდის შექმნის აუცილებლობის შესახებ. როგორც ეხედავთ, საქართველოს ხელისუფლებას ახალი თავისატეხი პრობლემა გაუჩნდა, იგი გაუთვალისწინებელ ფინანსურ ხარჯებთან იყო დაკავშირებული. შექმნილი მდგომარეობა საექიმდემო ღაზარეთებისა და სპეციალური პუნქტების მოწყობის აუცილებლობას მოითხოვდა. ამ მიზნით, მართო მესხეთ-ჯავახეთის ღტოლვილთა დამხმარე კომიტეტს 85000 მანეთი გადაეცა, ხოლო იმავე წლის ივლისში საქართველოს მწირი ბიუჯეტიდან ღტოლვილთა დასახმარებლად 100 ათასი მანეთი იქნა გამოყოფილი.

საქართველოს ხელისუფლება კარგად ხედავდა, რომ მის ტერიტორიაზე თავშეფარებულ ღტოლვილთა მოთხოვნებს გამოყოფილი ფულადი თანხა ნაწილობრივადაც ვერ უზრუნველყოფდა. აღნიშნულის გათვალისწინებიდან გამომდინარე, მთავრობის მიერ მიღებულ დადგენილებაში მითითებული იქნა: „გამოეცხადოს ქალაქის თვითმმართველობას და სომეხთა ეროვნულ საბჭოს, რომ მთავრობას საშუალება არა აქვს ფინანსური დახმარება აღმოუჩინოს ქალაქის თვითმმართველობას ღტოლვილთა დასარგე-

ბლოდ. ამისათვის მთავრობა წინადადებას აძლევს მათ, მიმართონ დასახმარებლად სხეადასხვა საქველმოქმედო დაწესებულებებს და მდიდრებს.“¹ საქართველოს მთავრობის ასეთი განცხადების ოფიციალურად გაკეთების მიუხედავად, გახეთქა „კავკასიის სლოვო“-ში სომეხ ლტოლვილთა გამო-სარჩლების მიზნით, საქართველოს მთავრობას ნაციონალიზმში, ეგოიზმ-სა და დემოკრატიზმის დარღვევაში დასდო ბრალი. აქედან გამომდინარე, სომხებთან დაპირისპირების მიზნით იგი მთელ ქართველ ერს ცილისწამების ლაფში სეროდა.

გახეთქის ეს გამოსვლა იმდენად არაკორექტულ ხასიათს ატარებდა, რომ ქართველ პოლიტიკოსთა და პრესის მუშაკთა სამართლიანი გულისწ-ყრობა დაიშინა. ამასთან დაკავშირებით გაზეთი „ერთობა“ საპასუხო წერილში მიუთითებდა: „სომხების ექილს ავიწყდება, ან განგებ იეიწყებს, რომ საქართველოს რესპუბლიკამ ყოველგვარი დახმარება აღმოუჩინა გად-მოხვეწილთ, და თუ მან მილიონის გაღება ვერ შეძლო, ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ თვითონაც ეს მილიონი არ მოეპოვებათ. ნუთუ ეს დემოკრა-ტიზმის უარყოფაა? თვით სომხების ეროვნული საბჭო, რომელიც სომხე-თის მთავრობათ თელის თავს და საკმაო დახმარებას ვერ უწევს თავის ერს, მაშინ ისინი სულ დასაღვრობი ყოფილან. რაო არ იღებს ამაზე ხმას კავკასიის სლოვო?“²

როგორც ვხედავთ, მოწინააღმდეგეებთან კამათში გაზეთმა „ერთობაში“ თავისი პოზიცია არა მარტო გამოკვეთა, არამედ მან აღნიშნულ ბრალდუ-ბათა უსაფუძვლობაც დაადასტურა, რითაც სომეხ ლტოლვილებისადმი დამოკიდებულების საკითხში ფაქტობრივად გაზეთი „ევზროვდენიეს“ მიერ თავის ღრწზე შემოთავაზებულ პლატფორმას მიუახლოვდა. ასეთი შემო-ბრუნებითი აუცილებლობა იმ უმადურობის შედეგი იყო, რომელიც დაშ-ნაკცუთიუნის პარტიის მესვეურებმა საქართველოს ხელისუფლების მიმ-ართ გამოიჩინეს. ამასთან დაკავშირებით გაზეთი „ერთობაში“ დაბეჭდილ პუბლიკაციაში კითხულობთ: „ჩვენ „კავკ. სლოვოზე“ არა ნაკლებ გვაწუხ-ებს სომხეთის ბედი, მაგრამ სომხის შოვინისტების უტიფრობა და შინ გაჭირვებული მდგომარეობა გვაიძულებს გულახდილად ეუთხრათ მე-ზობლებს: ჩვენ მეტი ლტოლვილების რჩენა არ შეგვიძლია, ვინც შემოსუ-ლი არიან, იმათაც ვერ მოვუვლით და უნდა შევეცადოთ იქ გაგაგზავნოთ, სადაც საჭმელი მაინც იშოვება.“³

თუკი ქართველი სოციალ-დემოკრატები სომეხი ლტოლვილებისადმი დახმარებას ზნეობრივ მოვალეობად და გაჭირვებაში მყოფი მეზობლი-სადმი მშური ხელის გაწედას ადრე სავალდებულოდ მიიჩნევდნენ, ეს დამოკიდებულება მათდამი, ორი გარემოების გამო მეკეთრად შეიცვალა. 1) დაშნაკცუთიუნის პარტიის ლიდერებმა, როცა ქართველთა ტოლერანტო-ბის გამოყენება აშკარად თვით ქართველთა საწინააღმდეგოდ სცადეს. 2) კავკასიაში რუსეთის ხელისუფლების მიერ დატოვებული ქონების შესამე-

დის, 80 მილიონი მანეთის სომხეთისათვის გადაცემის შესახებ – საქართველოს ეროვნული საბჭოს 1918 წლის ივლისში მიღებული დადგენილების შემდეგ. ქართველი პოლიტიკოსები ფიქრობდნენ, რომ სომხეთის ხელისუფლების წარმომადგენლები აღნიშნული თანხის გარკვეულ ნაწილს სომეხი ღატოლელების უზრუნველსაყოფად გამოიყენებდნენ და დამსჯელთა რჩენის მიმღე ტვირთს საქართველოს მოხსნიდნენ. სამწუხაროდ მოვლენები საწინააღმდეგოდ განვითარდა. ამის გამო გაზეთი „საქართველო“ გულისწერით წერდა: „უმაღური სომეხობა სწორედ ამ კანონის გამოცემის შემდეგ უფრო გააფთრებული ებრძვის ჩვენს მთავრობას და უკიჟინებს ღატოლელების დაუქმარებლობას“ ამ მოვლენებს სომხეთის ხელისუფლებისაგან ტერიტორიული პრეტენზიები და საომარი მოქმედების დაწყება დაემთხვა, რომლის შესახებაც დაწერილებით მომდევნო პარაგრაფში გვეჩვენა საუბარი. ამჯერად კი აღვნიშნავთ, რომ ამ ფაქტორებმა გადამწყვეტი როლი შეასრულა საქართველოს პარლამენტის 1918 წლის ოქტომბრის დადგენილების მიღებაში, რომლის ძალითაც სომხეთს ქართული ბონების მიცემაზე უარი ეთქვა.²¹ რადგან სომეხ ღატოლელებს პარტონობის მთელი სიმძიმე საქართველოს ხელისუფლებას დააკისრეს. ამის შესახებაც დადასტურებას ღაშნაკუთიუნის პარტიის ორგანოს „ორიზონის“ კატეგორიული მოთხოვნა წარმოადგენს. „სანამ საქართველოს მთავრობა ჯეროვან დახმარებას არ გაუწევს ჩვენს ღატოლელებს, – წერს გაზეთი – მანამ სომხის საზოგადოებრივი აზრი ვერ დამშვიდდება.“²² გაზეთის აღნიშნული პოზიცია ისეთ შთაბეჭდილებას ტოვებდა, რომ გაჭირვებაში მყოფ სომეხ ღატოლელებს საქართველოს ხელისუფლებამ თითქოს ზურგი შეაქცია და ბედის ანაბარად მიატოვა. უმაღურობის ასეთი ფორმით ოფიციალურად დაფიქსირებამ საქართველოს ხელისუფლების წინაშე დააყენა საკითხი, სომეხ ღატოლელებს ახალი ნაკადის შემოსვლის აკრძალვის, შემოხიზნული ღატოლელების განსახლებულ ადგილებში მოთავსებისა და მათ მოქმედებაზე შესაბამისი კონტროლის დაწესების შესახებ. რაც შეეხება ზემოთ მითითებულ ბრალდებას, ამასთან დაკავშირებით გაზეთი „ერთობა“ სტატიაში „დაშნაკელების ორმაგი პოლიტიკა“ – წერდა, რომ სომხის ღატოლელებს საქართველოს „მთავრობამ შეძლებისდაგვარად აღმოუჩინა დახმარება და რამდენიმე ათასი სომეხი ღატოლელის სიცოცხლე უზრუნველყვეს. ჩვენი მთავრობა მათ სრულ უზრუნველყოფას ვერ იკისრებდა, განსაკუთრებით მაშინ, როდესაც ახალციხისა და ახალქალაქის მახრების ქართველი ღატოლელები ასობით იღუპებიან ბორჯომის უღრან ტყეებში უპატრონოდ“.²³

ქართული პოლიტიკური აზრის მესვეურთა ასეთი შეტყევით ფორმა გამართლებული იყო და ლოგიკურიც, რადგან დაშნაკუთიუნის პარტიის ლიდერები საგანგებოდ უედიდნენ გვერდს ქართველ ღატოლელებსა და სომეხს. შეგნებულად ხუჭავდნენ თვალს იმ ფაქტთან დაკავშირებით, რომ

ქართულ მიწაზე თვით ქართველი კაცი იყო დევნილი და უსახლკაროდ ღარენილი, ხოლო საქართველოს ეკონომიკას, იმ ეტაპზე მათი სურსათით ელემენტარულად უზრუნველყოფის შესაძლებლობაც კი არ გააჩნდა. ამის დამადასტურებლად შინაგან საქმეთა სამინისტროს სახელზე 1918-1919 წლებში დევნილთა მიერ გაგზავნილი განცხადებები და მოხსენებები გამოდგება.

იმახსოვრებით, თუ რა მძიმე მდგომარეობაში იმყოფებოდნენ ახალციხე-ახალქალაქის მაზრებიდან დევნილი ქართული მოსახლეობა, ამის შესახებ არსებული უამრავი საარქივო მასალებიდან მოვიტანთ რამდენიმე მათგ ს. ამ შემთხვევაში ყურადღებას შევანერგოთ შინაგან საქმეთა რწმუნებულის აღექსანდრე ლორთქიფანიძის და მთავრობის რწმუნებულის რუხაძის მოხსენებებში მოტანილ ფაქტებსზე. მათი მონაცემებით 1918 წლისათვის სოფლებში: აწყურში, რეხასა და ხანდოში – 2600 ქართველი დევნილი იმყოფებოდა, ხოლო აწყურის რაიონის ტყეებში – 3000-ზე მეტი ქართველი იყო მომწყვდეული, რომელთაგან შიმშილისა და სიცივისაგან ყოველდღიურად 40 სულზე მეტი იღუპებოდა.²³ საქართველოს ხელისუფლება იმ ეტაპზე უძლეური აღმოჩნდა ქართული გენოფონდის გადამრჩენი პრაქტიკული ღონისძიებების გასატარებლად. აქედან გამომდინარე, მტრისგან დევნილი ქართული მოსახლეობა რეალური განადგურების საფრთხის წინაშე იმყოფებოდა. არსებული მდგომარეობიდან ერთადერთ გამოსავალ საშუალებად, რესპუბლიკის მოსახლეობის ფართო მხარდაჭერა და საქველმოქმედო საზოგადოებრივი ორგანიზაციების აქტიური ჩართვა აუცილებელ პირობად იქნა მიჩნეული. ამ მხრივ განსაკუთრებით თავი ქართულმა საქველმოქმედო საზოგადოებამ (თავმჯდომარე მ.მანაშელი) გამოიჩინა. მისი ხარჯებით ქართველი დევნილებისათვის 150 ფუთი შაქარი და სულზე 25 გირვანქა ჩაი იქნა შესყიდული.²⁴ ყურადღება უნდა მიექცეოთ იმ გარემოებასაც, რომ საზოგადოების აქტიური მხარდაჭერიდან გამომდინარე, 1918 წელს ქუთაისში გამართული საგანგებო კრების დადგენილებით, ქართველი დევნილებისათვის დღეში სულზე გირვანქა ნახევარი პური ან ორი გირვანქა მჭადი უნდა მიეცათ.²⁵ რაც შეეხება ტანსაცმლით მათ უზრუნველყოფას, აქაც ქველმოქმედების პრინციპი მოქმედებდა. მაგალითად, საგარეჯოში ჩასახლებული 1790 ქართველი დევნილისათვის ტანსაცმელი ქართველი კათოლიკეების მიერ შეღავათიან ფასებში იქნა შეძენილი.²⁶

როგორც ეხედავით, ის მცირედი დახმარებაც კი, რომელსაც ქართველ დევნილებს უწყვედნენ ძირითადად საზოგადოებრივ საწყისებს ეფუძნებოდა. აღნიშნულიდან გამომდინარე მკრეხელობად მიგვაჩნია, საქართველოს ხელისუფლებას მოეთხოვოთ ის, რაც მის ეკონომიკურ შესაძლებლობებს აღემატებოდა. იმ შემთხვევაში, თუკი ამ ფაქტორს მხედველობის მიღმა დატოვებთ და ლტოლვილთა პრობლემისადმი ისეთივე პრეტენზიას გა-

ოეინენტ, რასაც დაშნაკუთიუნის პარტიის ლიდერები იზენდნენ, მაშინ ლოგიკურ აუცილებლობას წარმოადგენს დაისეას შეკითხეა; რა კონკრეტულ ღონისძიებებს ანხორციელებდა ღტოლვილთა დასახმარებლად სომხეთის ხელისუფლება და თვით სომხური ბერეუაზია. თეკი საარქივო და პრესის მასალებს ეერწმუნებით, ამ მიმართულებით თაეი არცერთ მათგანს ღიდათ არ გამოუწენიათ. ეხებოდა რა ამ საკითხს გასეთი „ერთობა“ წეროლში „ღამეული სომხეთი“ მიუთითებდა სომხის ბერეუაზიის სიბუნწესე და იქვე დასძენდა, „თითქმის ერთი თეეა, რაც „კავკასიკო სლოვო“ ბეკდაეს მოწოდებებს ღამეულთა სასარგებლოდ და იცით რამდენი შეიკობა? სულ რაღაც 80 ათას მანეთამდე! და ამ თანხაში ჩვენ ეერ ეხედაეთ სომეხ მღიდართა წელილს... ის სომეხი, რომელსაც თბილისში რამდენოიე... ათეული სახლი მოეპოვება, ყურს არც ეხლა იბერტყავს. ის ეელესია და სამღედლოება, რომელსაც მილიონობით ქონება დაუგროვებია, სდუმს. სომეხი ხალხის პატრონი არც იმ ღროს იყო გულუხეი, როცა სომეხი ღტოლვილები თბილისიდან... შესამასე ეერსზე ეეარნენ“.

შეჭირებაში მყოფი თანამემამულეებისადმი აშკარა გულგრილობის ძირითადი მიზეზი იმ წანაფიქრში უნდა ეეისოთ, რომელიც სომეხი ერის შეიარაღებასა და საქართველოს წინააღმდეგ მის გამოეენებას ითეაღისწინებდა. ასეთი განცხადების გაკეთების საყუქეელს შემდეგი ფაქტი იძლეეა; როცა ამიერკავკასიის სეიმმა კავკასიის ფრონტის ღტოლვილთა კოპიტეტს 1918 წელს 15 მილიონი მანეთი გამოეყო, ნეორდანიას თქმით, „ამ 15 მილიონ ფულში უმრაველესობა სომხის ღტოლვილთა ორგანიზაციამ მიიღო – 10 მილიონ 252 ათასი“. ამ ფაქტის დასახელებისას პარლამენტის სხდომაზე მთავრობის თაემჯდომარეს გეეშაქელმა შემდეგი რეპრიკა ესროლა „რამდენ თოფს იყიდლენ?“ ამ ფულის ღიდი ნაწილი დაშნაკუთიუნის პარტიამ მართლაც იარაღის შესეიდვას მოახმარა. საფუძველს მოკლებული არაა, რომ ზემოთაღნიშნული 80 მილიონი მანეთი საქართველოს ხელისუფლებას სომხეთისათვის რომ გადაეცა, მასაც იარაღის შესაძენად გამოიეენებდნენ. სწორედ ამ ფაქტორმა განსახლერა საქართველოს ხელისუფლების წინააღმდეგ სომეხ ღტოლვილებთან მიმართებაში სომხური პრესის ცილისწამებლური კამპანიის წინანდელთან შედარებით კიდევ უფრო გაძლიერება. ეოველიეე ეს, დაშნაკუთიუნისა და სომხის ყველა პარტიების სახელით საქართველოს ეროვნულ საბჭოს სხდომაზე დავითხანიანის მიერ ქართველი ერისადმი ერთგულების დეკლარაციის წაკითხვის (1918 წლის 1 ოქტომბერი) შემდეგ მოხდა. იგი საჯაროდ აცხადებდა, რომ „მიზნად არ ეისახავთ მართო სომხის ერის საჭიროებებზე ზრუნვას და მისი ინტერესების დაცვას, არამედ ჩენი მიზანია, თქვენთან ერთად შეეებათ სახელმწიფოებრივი ცხოვრების მიიმე უღელში და თქვენთან ერთად ეასრულოთ მოვალეობა, როგორც საგარეო ისე საშინაო საქმეში“.

თუ როგორ შეასრულა ეს დანაპირები დაშნაკცუთიუნის პარტიის ლიდერებმა, კარგად ჩანს იმ ბრალდებებიდან რომლებიც მათ წამოაყენეს ქართველი ხალხისა და მისი მთავრობის მიმართ. ამის შესახებ სრულ წარმოდგენას იძლევა პრესის ფურცლებზე გამოქვეყნებული მასალები და საპარლამენტო სხდომის სტენოგრაფიული ანგარიშები. მისი შესწავლიდან ირკვევა, რომ ამ მხრივ დაშნაკცუთიუნის პარტიის გაზეთები „ორიზონი“ და „ამხატავორი“ აქტიურობდნენ. თუკი ისინი პირველ ეტაპზე საქართველოს ხელისუფლებისაგან სომეხი ლტოლვილებისადმი დაუხმარებლობის შესახებ მხოლოდ უმაყოფილო ტონით წერდნენ, ნოემბრის პირველი რიკებიდან აშკარა ცილისმწამებლური ბრალდებების გამოქვეყნება დაიწყო. ნიმუშისათვის მოვიტანთ რამდენიმე ამონაწერს: „ენვერი ელეტს სომხის ხალხს ოსმალეთში, ხან-ხოისკი ამავე დანაშაულს სსადის აზერბაიჯანში და ნოე ჟორდანიას მთავრობა დემოკრატიულ საქართველოში“. „ოსადის მოვლება ბოლო ლტოლვილების ქლეტას?“ „წინდა პოლიტიკური მიზნების გულისათვის ეს პოლიტიკა (საქართველოს მთავრობისა) ცდილობს დააუძღუროს და დაღუპოს სომეხი ლტოლვილები“. „ნუ მართაფთ საქართველოში მეოორე მესოპოტამიას?“. „ეს ქლეტა უნდა შეწყვეტილი იქნას, ჩვენ არ შეგვიძლია ენვერის დანაშაულობა საქართველოს საზღვრებშიაც დაეუშვათ. სომხის მთავრობა, საქართველოს ხომხის მთელი მოსახლეობა, ტფილისის ყველა სომხური ორგანიზაციები და ყველა მოქალაქე სომხები არაერთარ მსხვერპლს არ უნდა დაერიდონ და აიძულონ საქართველოს მთავრობა დაუყოვნებლივ შეწყვიტოს სომხის ხალხის მშვიდობიანი ქლეტა“.

სომხური პრესის საშუალებით გავრცელებული ეს ბრალდებები ერთის მხრივ საქართველოს მთავრობის დისკრედიტაციას, ხოლო, მეორე მხრივ დამოუკიდებელი საქართველოსადმი სომხური მოსახლეობის დაპირისპირებას ითვალისწინებდა. ამავე დროს, იგი საქართველოს შიდა სახელმწიფოებრივ საქმეებში ჩარევის, მისი პოლიტიკური კურსის შეცვლის მცდელობის ნაბიჯსაც წარმოადგენდა. ბუნებრივია, ქართული პოლიტიკური აზრის მესვეურთ მოწინააღმდეგის ეს ჩანაფიქრი ყურადღების მიღმა არ დარჩენიათ და მას საფუძვლიანი პასუხიც გასცეს. იმ უამრავი მასალებიდან, რომელიც ქართულმა პრესამ გამოაქვეყნა, ჩვენში განსაკუთრებული ინტერესი გაზეთ „ერთობაში“ დაბეჭდილმა სტატიებმა „საქართველოს მესოპოტამია“ და „დაშნაკცუთიუნის ახალი ფანდი“ გამოიწვია. რაც შეეხება პირველ მათგანს, მასში დაწერილებითაა განხილული დაშნაკცუთიუნის პარტიის მიერ 1915-1916 წლებში ოსმალეთის ხელისუფლების წინააღმდეგ მოწყობილი აჯანყება და იგი დანაშაულებრივ აქტადაა აღიარებული. რადგან მას 1,5 მილიონი სომხის ფიზიკურად განადგურება, ხოლო 600 ათასის მესოპოტამიის უდაბნოში გადასახლება მოყვა. „მესოპოტამიის უდაბნო და იქაური საფლავი – გვითხულობთ სტატიაში – აი

რა არგუნა ბედმა სომხის ხალხს ოსმალეთში დაშნაკცუთიუნის წყაღობით“.^ა ამ ფაქტის შესხენება იმას ნიშნავდა, რომ სომხის მოსახლეობას დაშნაკცუთიუნის პარტიისადმი აყოლა კარგს არაფერს უქადდა, რომ საქართველოს ხელისუფლება ოსმალური ეარიანტის დუბლირებას არაფრით არ დაუშვებდა. ეს წინასწარი გაფრთხილება გამოკვეთილად გაისმა ზემოთ დასახელებულ მეორე სტატიაში „დაშნაკცუთიუნის ახალი ფანდი“. მასში გარკვევითაა ნათქვამი, რომ აღნიშნული პარტიის ბოლო პერიოდის მთელი საქმიანობა საქართველოს ხელისუფლების წინააღმდეგ მოქმედებაზე იყო აგებული. ბუნებრივია, იგი ქართული ეროვნული სახელმწიფოს ჩარჩოში არ თავსდებოდა. აქედან გამომდინარე, გაზეთი დაშნაკცუთიუნის პარტიის ლიდერებს მკაცრი ტონით შეახსენებდა, „ყველა თქვენი ნაწერი სომეხ ლტოლვილთა შესახებ სიმართლე რომ იყოს, შეგნებულ და წინასწარ განზრახულ ცილისწამებას არ წარმოადგენდეს, ყოველი მოქალაქის ვალი იქნებოდა „თაღათ ფაშების და ენეერ ფაშების“ წინააღმდეგ იარაღით გაელაშქრათ. მაგრამ თქვენი მუხანათობა სწორედ იმაშია, რომ ყველა თქვენი ნაწერი სომეხ ლტოლვილთა შესახებ მტკნარი სიცრუე და ცილისწამებაა... თქვენი ფიცის საქართველოს ერთგული მოქალაქენი ვართ და ამბოხებისაკენ მოწოდება აზრადაც არ მოგვსულიაო, თქვენს მოწინააღმდეგეებში ზიზღს იწვევს თქვენდამი. იყავით მტრები, მაგრამ იყავით კეთილშობილი მტრები, ისე რომ თქვენი მოწინააღმდეგენიც პატივისცემით გეპყრობოდნენ“.^ბ

როგორც ვხედავთ, აქ გაშიშვლებულია დაშნაკცუთიუნის პარტიის პოლიტიკური ფიზიონომია. ის სიმუხთლე, რომელსაც ქართველი ერისადმი მიმართებაში იჩენდა. ასეთი მკაცრი ტონი იმითაც იყო განპირობებული, რომ საქართველოს მოსახლეობას გარკვევით სცოდნოდა მიმდინარე შიდა პოლიტიკური მოვლენებისადმი მმართველი პარტიის პოზიცია. ამას ის არსებითი მნიშვნელობა ქონდა, რომ რესპუბლიკის მოსახლეობაზე ფსიქოლოგიური ზემოქმედების პარალელურად, შექმნილი აღნიშნულ საკითხთან მიმართებაში ქართული პოლიტიკური აზრის მიმართულებაც განუ საზღვრა. მეორე მხრივ, საზოგადოებისათვის ენეენებიანთ, დაშნაკცუთიუნის პარტიის მიერ წამოყენებული ბრალდებებისა და თვით ამ პოლიტიკური ორგანიზაციისადმი დამოკიდებულების საკითხში, ქართული პოლიტიკური აზრის მესაჭეებს გამოკვეთილი პლატაორმა რომ ქონდათ. ბუნებრივია, ქართული პოლიტიკური აზრი ეროვნული საწყისებიდან გამომდინარე მოქმედებდა, მაგრამ მისი ლიდერები ზომიერებას არ კარგავდნენ, მოწინააღმდეგესთან კამათის დროს, ჭეშმარიტების დადგენისა და მტყუნებართლის გარსევისას შოვინიზმის ჭაობში არ ეშვებოდნენ, რაც ქართული პოლიტიკური აზროვნების აკადემიზმის დადასტურებას წარმოადგენდა.

ნიშანდობლივად უნდა მივიჩნიოთ, რომ რეგიონალური მასშტაბით განცდილი მარცხის მიუხედავად, დაშნაკცუთიუნის პარტიის ლიდერებს

საქართველოს წინააღმდეგ ბრძოლა არ შეუწყვეტიათ, ცილისწამების კამპანიას ფართო მასშტაბური ხასიათი მიცვენ და იგი დასავლეთ ევროპის პრესის ფურცლებზე გადაიტანეს. ამის დამადასტურებელ ფაქტს, თბილისში სომხეთის დიპლომატიური წარმომადგენლის ჯამალიანის მიერ კიევში „სომხეთის რესპუბლიკის კომისარიატის“ სახელზე გაგზავნილი დეპეშა წარმოადგენს. ეს დოკუმენტი გაზეთმა „კავკასკოე სლოვოი“ გამოაქვეყნა. იგი კიევში მყოფ სომხეთის წარმომადგენლობას ავალებდა, რომ ლტოლვილი სომხების ეთიომდა ქართველებისაგან შევიწროების ფაქტები დასავლეთ ევროპისათვის გაეცნო“ – ეს იმ მომენტს დაამთხვიეს, როდესაც საქართველოს დიპლომატიური მისიის წარმომადგენლები დასავლეთ ევროპის სახელმწიფოებს საქართველოში დემოკრატიული წესების დამკვიდრებასა და მასში მაცხოვრებელი ეროვნული უმცირესობების სრულუფლებიანობაზე მიუთითებდნენ. აქედან გამომდინარე აყენებდნენ საკითხს, მისი სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის აღიარების აუცილებლობის შესახებ. იმ შემთხვევაში თუკი დასავლეთ ევროპაშიაც საქართველოს წინააღმდეგ ზემოთაღნიშნული ცილისწამებლური კამპანია გააღდებოდა. ბუნებრივია, იგი უარყოფით ზემოქმედებას მოახდენდა საქართველოსადმი ევროპის სახელმწიფოთა დამოკიდებულებაზე და ხელს შეუშლიდა მისი აღიარების დაქარებას. ვფიქრობთ, დაშნაკკუთიუნის პარტიის ლიდერთა ქმედებაში სწორედ ეს ჩანაფიქრი იყო ჩადებული.

ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ ჯამალიანის ზემოთ მითითებულ ბრალდებას ქართული პოლიტიკური ზრის მესვეურები მაშინვე გამოეხმაურნენ და ნიდაბი ახადეს თვით ჯამალიანისა და მისი პარტიის ანტიქართულ საქმიანობას. ამასთან დაკავშირებით ჩვენი ყურადღება გაზეთ „ერსობაში“ ჯავახელის ფსევდონიმით გამოქვეყნებულმა წერილმა „სისხლში გასვრილი ხელები“ მიიქცია. მასში საუბარია დაშნაკკულების მიერ ახალქალაქის მახლობლად მდებარე ქართული სოფლის – ზოსიას მაჰმადიანი ქართველების, გეარად ფალაევანდიშვილების ამოწყვეტაზე. ამ ბარბაროსულ ფაქტთან დაკავშირებით ჯერ კიდევ საქართველოს ეროვნული საბჭოს 1918 წლის 10 მაისის სხდომამ სპეციალურად იმსჯელა და სათანადო შეკითხვით სომხურ ეროვნულ საბჭოსაც კი მიმართა.³ მაგრამ უშედეგოდ. აღნიშნულისა და მთელი რიგი სამხილი ფაქტების მოტანის შემდეგ, სტატიის ავტორი გულისწყრომით დასკვნს: „დღეს სომხეთის დიპლომატიური წარმომადგენელი კიეველ სომხეთის ელჩს ემუდარება, აცნობოს ევროპას, რომ საქართველოს მთავრობა აწამებს ღრეოლეილებს... რათ არ აცნობეთ ბ-ნო ჯამალიანო, ზორიანებო და კამპანიაე მოელ ქვეყანას, რომ ახალქალაქელმა თქვენმა ამხანაგებმა თავები მოჰკვეთეს უდანაშაულო ქართველ მაჰმადიანებს, რომ თქვენი ამხანაგი დაშნაკელები იქედან მაშინ გამოიპარნენ... ან რად არ ამბობთ იმასაც, რომ სოიქს ლტოლვილებთან ერთად ამოწყდა ქართველი ლტოლვილებიც.

უკანასკნელი მესხები და ჯავახელები... განა საქართველოს მთავრობას რომ საშუალება ჰქონოდა, არ დააბინებდა და არ უწყველიდა ამ მისთვის ძვირფას მესხებს და ჯავახელებს, უკანასკნელ შთამომავლობას ჩვენი კულტურის აკენისა? თქვენ აფათურებთ დაშნაკელებო სისხლში გასვრილ ხელებს და გსურთ მისი ღაჭით გასვართ ქართული დემოკრატია".³⁹

იმ პერიოდის სომხური პრესის „აშხატაფორი“-სა და „ორიზონი“-ს წარმომადგენლები სომხეთის რესპუბლიკაში ლტოლვილთა მიმე მდგომარეობაზე თვალებს ხუჭავდნენ, სხვის ესოში იხედებოდნენ და მიმდინარე პროცესებს ერთი ორად ახეიადებდნენ. სინამდვილე კი სულ სხვა სურათს იძლეოდა. ამასთან დაკავშირებით არჩილ ჯაჯანაშვილმა საქართველოს პარლამენტის 1918 წლის 8 ნოემბრის სხდომაზე დამსწრე დეპუტატებს ერევნიდან მიღებული კორესპოდენცია გააცნო, სადაც სომეხ ლტოლვილთა უმწეო მდგომარეობა იყო აღწერილი. „აი ეს არის თვით სომხების დედაქალაქში - ამბობდა ა. ჯაჯანაშვილი - და ნუთუ ვინმე გაბედავს და იტყვის, რომ სომხის მთავრობამ ლტოლვილებს მესოპოტამია შეუქმნა თავის ქალაქშიო. რასაკვირველია, პროვოკატორები იტყვიან ამას და არა ნამდვილი გულწრფელი მეგობრები ხალხისა. ისეთივე პროვოკატორები, რომლებიც ამბობენ, რომ ლტოლვილებისათვის მესოპოტამია შეიქმნა საქართველო, მხოლოდ იმიტომ, რომ საქართველომ ვერ მოახერხა და იმდენად ვერ დაესმარა ამ ლტოლვილებს, რამდენადაც თვით მას საჭიროდ მიაჩნია".⁴⁰

ჩვენს მიერ მოტანილი ეს ამონაწერი იმის დამადასტურებელია, რომ ქართული პოლიტიკური აზრის მესვეურები მოწინააღმდეგის ხაზილ ფაქტებს მათ ჩასაქოლად კი არ იყენებდნენ, არამედ მასზე მხოლოდ მიაჩნებდნენ და გამოიწვევი ძირითადი მიზეზების ახსნის ობიექტურ ინტერპრეტაციას იძლეოდნენ. საკითხისადმი ასეთი მიდგომა, ქართული პოლიტიკური აზრის მესვეურთა მაღალ ინტელექტუალურსა და მოწინააღმდეგესთან პაექრობის დიპლომატიური ფორმის შენარჩუნებაზე მეტყველებს.

საქართველოს ხელისუფლებისადმი წაყენებული ბრალდებების გაბათილების მიუხედავად, გაზეთი „ორიზონი“ ქართველთა საწინააღმდეგო პროპაგანდას კელავაც აგრძელებდა. მორიგი ცილისწამება, რომელიც გაზეთმა დაბეჭდა იმაში მდგომარეობდა, რომ თოიქოს ოსმალეთის მთავრობისგან მიღებული თანხმობის მიუხედავად, საქართველოს ხელისუფლება სომეხი ლტოლვილების პირვანდელ საცხოვრის ადგილებში დაბრუნებას ხელს უშლიდა. აქედან გამომდინარე, გაზეთი სომხურ მოსახლეობას მოწოდებით მიმართავდა: „მოითხოვეთ ლტოლვილების დაბრუნება თავიანთ სამშობლოში".⁴¹ იგივე ბრალდებით წარსდგა სომხური დელეგაცია იაკჯანინის (ქალაქის საბჭოს თავმჯდომარის ამხანაგი) მეთაურობით საქართველოს მთავრობის თავმჯდომარესთან. შეეხო რა აღნიშნულ საკითხს,

ნეორდანიამ პარლამენტის სხდომაზე ხაზგასმით აღნიშნა, რომ სომხური პრესა ისეთი ფორმით ითხოვს ლტოლვილების დაბრუნებას, „თითქოს ჩვენ ვიჭერთ ამ ლტოლვილებს, ეს ისეთი... პროვოკაციაა რომ ამის მსგავსი ტორი ჯერ ჩვენ არ გვსმენია“.42 იქვე მან ყურადღება პრესის თავისუფლებაზე გაამახვილა და გაზეთი „ორიზონი“-ს საქმიანობა შუალის დათისისა და ბოროტების გამოვლინებად მიიჩნია. მისივე თქმით, საქართველოს ხელისუფლება ლტოლვილთა წინანდელ საცხოვრისზე დაბრუნებით აღრევე იყო დაირტერესებული და ამ მიმართულებით მას წინააღმდეგობა არასოდეს გაუწევია, პირიქით, „თუმცა ღდაეს შეიძლება მათი წაყვანა – ამბობდა ნეორდანია – გზა გახსნილია, მაგრამ ერთი ქალაქი არ მოგვსელია და არც უთქვამთ: „აბა შენი ტირიმე დაგვეხმარეთ, წაგვიყვანეთ“. ისინი ამას არ ფიქრობენ... მხოლოდ გაქყვირიან „მესოპოტამია არისო“ და თუ ეს მესოპოტამიაა, უნდა ცდილობდნენ აქედან წაიყვანონ“.

ნეორდანიას ეს განცხადება სრულ ლოგიკურ ტეშმარიტებას ეფუძნებოდა. საქართველო თუ მართლა სომეხ ლტოლვილთა სასაქლო იყო, როგორც ამას დაშნაცუთიუნის პარტიის ლიდერები გაქყვიროდნენ, სომხეთის მმართველ პარტიასა და მის ხელისუფლებას ლტოლვილი თანამემამულეების საქართველოდან დაუყოვნებლივ გაყვანაზე უნდა ეზრუნა, რისთვისაც ისინი ქმედითი ნაბიჯის გადადგმას არ აპირებდნენ. რაც შეეხება სომეხი პოლიტიკოსების მიერ საკითხის ამ კუთხით დასმას, იგი უბრალოდ პროვოცირებულ ხასიათს ატარებდა. იდეოლოგიურ ფრონტზე საქართველოსთან წაგებული ბრძოლის გამო, ისინი ევროპულ სახელმწიფოთა მისიის წარმომადგენლებში და მოსახლეობის ფართო წრეებში საქართველოს ავტორიტეტის დისკრედიტაციის ხარჯზე, შერყეული რეპუტაციის აღდგენასა და დივიდენდების მოპოვებას ცდილობდნენ. ქართველი პოლიტიკოსებისათვის სომეხთა ეს მაკიაველიზმი ცნობილი იყო, ამიტომ მოწინააღმდეგესთან დაპირისპირების რადიკალური გზა აირჩიეს და სომეხი ლტოლვილების საქართველოდან დაუყოვნებლივ გაყვანის საკითხი დააყენეს. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ყურადღებას პარლამენტის სხდომაზე სპეკულის გამოსვლა იქცევს. მან მთელ რიგ მნიშვნელოვან საკითხებთან ერთად, აქცენტი საქართველოში სხვადასხვა დროს გადმოხახლებული სომხების ისტორიულად სამკვიდრებელ ადგილებში დაბრუნების აუცილებლობაზე შეაჩერა. „ეს გადასახლება – ამბობდა სპეკელი – არის ერთადერთი გზა, რომელიც ქართველ-სომეხთა უთანხმოების მიზეზს მოსპობს... ეს არის ერთადერთი საშუალება, რომელიც... საფუძვლიანად და რადიკალურად გადაჭრის სომხეთის და გააქრობს იმ სომხურ იდეას, რომელიც საქართველოს დამიხობას და დაშლას ემსახურება. სომხეთის ხელმძღვანელები რომ გამოფხიზლებოდნენ და იმის მაგივრად, რომ საქართველოს დამოუკიდებლობას ძირი უთხარონ, შინ აჯანყება გაგვიმართონ, სომხეთის ბედის მოწყობას ეცდებოდნენ... მაშინ მოისვენებს საქართვე-

ლო და მთელი ამიერკავკასიაც და მოგებული დარჩება თვით სომხობაც. თუ ეს არ იქნება და სომხები, რომლებიც აქ მოსახლეობენ, აქვე დარჩნენ საშუალოდ, მაშინ ყოველთვის მოსალოდნელი იქნება სააყალ-შაყალო მასალის აფეთქება. ერთად-ერთი გარანტია ჩვენი მთლიანობის დასაცავად ჩვენს შინაურ სიმტკიცეში ზნდა ეეძიოთ. ყოვლად შეუძლებელია მარტო სომხის კეთილ სურვილზე იყოს მიგდებული ჩვენი ტერიტორიული მთლიანობის ბედი. შეუძლებელია სომეხთა იდეის და ძალის გაბათილება საქართველოში თვით სომხობის კეთილ გუნებით მოხდეს. ეს კი უნდა მოხდეს და თუ მოხდა, ეს იქნება შედეგი ჩვენი შინაური სიმტკიცისა და არა სომხის ერის, სომხის ხალხის თავისუფალი სურვილის ნაყოფი. ამიტომ მუდამ შინაური სიმტკიცისათვის უნდა ვიზრუნოთ. მუდამ თვალი... გვეჭიროს ფხიზლად, ყოველთვის მზად უნდა ვიყუეთ.“ ეს ურცხული ამონაწერი შეგნებულად მოვიტანეთ, რადგან დასმულ პრობლემასთან მიმართებაში ნებისმიერი პოლიტიკური პარტიისათვის საპროგრამო მითითებების ხასიათს ატარებს. აღნიშნული შეხედულების ჩამოყალიბებისათვის სპ. კედიას მყარი საფუძველი ქონდა. იგი ძირითადად დაშნაკუთონის პარტიის ანტიქართული საქმიანობით იყო განპირობებული და ეფიქრობთ მიმდინარე მოვლენების შეფასებისას დიქართული პოლიტიკური აზრის ობიექტურად მიდგომის, მისი ღრმად გაცნობიერების, მოსალოდნელი ხელოვნური გართულებებისგან თავის დაღწევისათვის გასატარებელი ღონისძიებების შესანიშნავ სქემას წარმოადგენდა.

რაც შეეხება ზემოთ მითითებულ ბრალდებაში მოყვანილ ფაქტს, თითქოს ოსმალეთი თანახმა იყო სომეხი ლტოლვილების საქართველოში დაბრუნებაზე, აშკარა სიცრუეს წარმოადგენდა. ამ საკითხთან დაკავშირებით საქართველოს პარლამენტის სხდომის მასალებიდან ირკვევა, რომ საქართველოს მთავრობამ ლტოლვილების პირვანდელ საცხოვრისზე დაბრუნების შესახებ საკითხი თურქეთის წარმომადგენლის ესად ფაშას წინაშე 1918 წლის 22 აგვისტოს დასვა, ხოლო 6 სექტემბერს ამის შესახებ ოფიციალური ნოტით მიმართა. იმავედროულად გერმანიაში მყოფ აკახენკელს შეტყობინება გაუგზავნა, მოლაპარაკებოდა გერმანიის მთავრობას, რათა ლტოლვილების უკან დაბრუნებასთან დაკავშირებით თურქეთის ხელისუფლებასზე ზეპოქმედება მოეხდინა. იმავე წლის 26 ოქტომბერს საქართველოს მთავრობამ ოსმალეთის დიპლომატიური წარმომადგენლის აბდულ ქერიმისგან საუციალური ნოტა მიიღო, რომელშიაც ლტოლვილთა საკითხის შესწავლული კომისიის შექმნის აუცილებლობაზე იყო მითითებული. მასში ოსმალეთის ორი და საქართველო-სომხეთის თითო წარმომადგენელი უნდა შესულიყო. კომისიას პირველ რიგში ლტოლვილთა რაოდენობის გარკვევასთან ერთად, მათი დასახლებელი თავისუფალი ადგილებიც უნდა დაედგინა. ამ სამუშაოს ჩატარების შემდეგ მოხდებოდა თითოეულ პირობეებზე უკანდასაბრუნებელი შესაბამისი ნებართვის გაცემა.“

დასახული ამოცანის განხორციელება ხანგრძლივ მუშაობას მოითხოვდა. ბუნებრივია, ლტოლვილთა საკითხის გადაწყვეტაც ამ პროცედურის ბოლომდე მიყვანას უნდა დაქვემდებარებოდა. ჩვენს ხელთ არსებული მასალებიდან ირკვევა, რომ სომეხი ლტოლვილების იმ ნაკადმა, რომლებმაც კომისიის ნებართვის გარეშე საზღვარზე გადასვლა გადაწყვიტეს, თურქი ჯარისკაცების მიერ ადგილზევე იქნენ დახვეწილნი. ამ ფაქტთან დაკავშირებით ნ.ჟორდანია პარლამენტის 8 ნომბრის სხდომას გენ.მაიაშვილისგან მიღებული დეკლარაციაში სადაც ეკითხულობთ:

"Цалкинские беженцы, переходят границу. Турецкие войска обстреливают их. По донесению капитана Канделаки происходит целое сражение. Со стороны турок открыт артиллерийский огонь. Беженцев забросали ручными гранатами. Убитых много."⁴⁶

ეს დოკუმენტი შესანიშნავად ადასტურებს სომეხი ლტოლვილებისადმი თურქეთის ხელისუფლების დამოკიდებულებას. იგი იმაზედაც მიუთითებს, თუ რა ღონეზე ტყუოდა დაშინებული პარტია, როცა სომეხ ლტოლვილებს პირველსაფეხურიდან დასაბრუნებლად ოსმალეთის ხელისუფლების თანხმობის შესახებ არწმუნებდა. ყურადღება უნდა მიექცეოდეს იმ გარემოებას, რომ მოვლენების განვითარების პროცესში აშკარად წარმოაჩინა დაშინებული პარტიის ლიდერთა ორპირი ბუნება. მხედველობაში გვაქვს შემდეგი ფაქტი: როცა საქართველოს ხელისუფლებამ სომეხი ლტოლვილების სომხეთის რესპუბლიკაში წაყვანისა და იქ დასახლების საკითხი ოფიციალურად დააყენა, ამ მოთხოვნაზე სომხეთის მთავრობამ უარი თქვა. ამასთან დაკავშირებით ნ.ჟორდანია საქართველოს პარლამენტის 1918 წლის 8 ნომბრის სხდომაზე ამბობდა: „ჩვენ გავუგზავნეთ ერთი ნოტა ბ-ნ ჯამალიანის ხელით მთავრობას და შევუთვალეთ... ზამთარი მოდის და... გთხოვთ მიიღოთ ლტოლვილთა ერთი მესამედი და წაიყვანოთ თქვენს ტერიტორიაზე. ერთი მესამედი შეიძლება... გადავასახლოთ არმავირის რაიონში და ერთი მესამედი ჩვენ დავირჩინოთ. ჩვენ მივიღეთ ამის პასუხი... კატეგორიულად გამოგვიცხადეს... სომხის ლტოლვილებს ჩვენ ვერ წაიყვანთ სომხეთში ჯერ-ჯერობითო“.⁴⁷

ყურადღება უნდა მიექცეოდეს იმ გარემოებას, რომ ამ საკითხზე საქართველოს მთავრობა სომხურ ეროვნულ საბჭოსთანაც აწარმოებდა მოლაპარაკებას, მაგრამ უშედეგოდ. ამის დამადასტურებლად ახალქალაქის სომხური სათვისტომოს გამგეობის მიერ, საქართველოს ეროვნული საბჭოსადმი 1918 წლის 9 ნოემბრის გაგზავნილი სპეციალური თხოვნა გამოდგება. მასში დაწერილებითაა საუბარი სომეხ ლტოლვილთა მძიმე მდგომარეობაზე და მითითებულია რომ „Давно Грузинское правительство предлагает беженцам переселиться на Селерный Кавказ. В последние же дни оно советуется Армянскому Национальному Совету в Грузии 2/3 ахалкалакцев перевести в Армению. На С. Кавказе положение беженцев

по имеющимся сведениям плачевное. Армянская же республика не имеет возможности содержать собственных беженцев. Помимо всего этого, такое дальнее путешествие может иметь для ослабленных и изнуренных беженцев самые гибельные последствия". აქედან გამომდინარე აყენებდნენ საკითხს "просим беженцам разрешит жить в тех местах Грузии, где это будет удобным для них"⁴⁸

სომეხ ლტოლვილთა საქართველოში დასახლებას გაზეთი „კავკასიისკოე სლოვოს“ ერთ-ერთმა კორესპოდენტმა სერგეი გოროდეცკიმ დაუჭირა მხარი. მან საქართველოს ხელისუფლების წინაშე კონკრეტული მოთხოვნა დააყენა: „თუ ინტერნაციონალისტები ხართ, ყველა ლტოლვილი სომეხი საქართველოში დაასახლეთ“-ო.“ როცა საკითხი ასე პრინციპულად ისმუბა, პირველ რიგში უნდა გაირკვეს, სომხეთის ხელისუფლებას შეეძლო თუ არა ლტოლვილი სომხების თავის ტერიტორიაზე დასახლება. ამასთან დაკავშირებით საქართველოს პარლამენტის სოციალ-დემოკრატიული ფრაქციის 1918 წლის 6 ნოემბრის სხდომამ იმსჯელა. მოტანილი ფაქტებიდან გაირკვა, რომ გაელეტის შიშის გამო, სომხეთის ტერიტორიაზე მცხოვრები მუსლიმანები, ახალქალაქის რაიონში გადმოსასლებულან და ათეულობით დაცარიელებული სოფლები დაუტოვებიათ. აღნიშნულის გათვალისწინებიდან გამომდინარე, სხდომის მონაწილენი ერთხმად მიუთითებდნენ, რომ „სომხეთის მთავრობას შეეძლო იქ დაესახლებია ლტოლვილი სომხები. მაგრამ ამაზე არ თანხმდება. ხოლო ბ-ნი ჯამალიანი რაღაც ორჭოფულ პოლიტიკას აწარმოებს“⁴⁹ როცა ნ.კორდანიამ სომხეთის წარმომადგენლობას მეორე ვარიანტი, კერძოდ – ბორჩალოს მაზრის სომხურ სოფლებში ლტოლვილების ჩასახლება შესთავაზა, ისინი ამაზედაც წინააღმდეგნი წავიდნენ. იმის გასარკვევად, თუ რით იყო განპირობებული სომხეთის ხელისუფალთა ასეთი პოზიცია, ამის შესახებ ამომწურავ პასუხს იძლევა გაზეთ „ერსოზაში“ გამოქვეყნებული მოწინავე წერილი „დაშნაკელები და ლტოლვილები“. მასში გარკვევითაა ნათქვამი, რომ „დაშნაკელებმა უარი განაცხადეს, რადგან ისინი ხელმძღვანელობდნენ „დიდი სომხეთის“ იდეალით, ეშინოდათ ახალქალაქის მაზრაში სომეხ მცხოვრებთა რიცხვი არ შემცირებულიყო.– მათ აზრათ ქონდათ მომავალში ახალქალაქის მაზრაზე პრეტენზია გამოეცხადებინათ და ამ განზრახვაზე როგორ აიღებდნენ ხელს?“⁵⁰ ხოლო იგივე გაზეთი სტატიაში „სომხეთის ვეჭილთა კილო“ მიუთითებდა: „სომეხთა ლტოლვილნი (დაშნაკეუთიუნის პარტიისათვის შვ.) ის „მიიმე არტილერია“, რომლიდანაც გამოსროლილი ყუმბარები, მათი აზრით, საქართველოს რესპუბლიკას შიგ გულში ხედება! და განა ისინი ამაზე ხელს აიღებენ?“⁵¹ აღნიშნული ფაქტები იმის დამადასტურებელია, რომ გარკვეულ მიზეზთა გამო, საქართველოდან სომხის ლტოლვილების გაყვანა, სომხეთის ხელისუფლების მიზანს არ წარმოადგენდა. მისი ამოცანა იმაში მდგომარეობდა,

რომ საქართველოს მთავრობის ლიდერები თავისი პოლიტიკის ზემოქმედების ქვეშ მოექცია და მათივე ხელით სომხური საქმე ეკეთებინა. რაც შეეხება ქართული პოლიტიკური აზრის მესვეურებს, ამ საკითხთან მიმართებაში გამოიკვეთილი პოზიცია გაანჩნდათ, იგი იმაში გამოიხატებოდა, რომ სომეხი ლტოლვილების მიერ ყოველი მტკაველი ქართული მიწის დაპყრას, საქართველოს წინააღმდეგ აგებულ ციხე-სიმაგრედ მიიჩნევდნენ. აქედან გამომდინარე, სომხის ახალი ნაქადის საქართველოში შემოსვლას, ქართული ტერიტორიების დაკარგვად აცხადებდნენ. ანგარიშგასაწევია ის ფაქტიც, რომ ეს თვალსაზრისი, ოფიციალურად საქართველოს პარლამენტის 1918 წლის 8 ნოემბრის სხდომაზე იქნა გამოთქმული. ქართველი პარლამენტარები ყოველგვარი ქვეტექსტების გარეშე ამბობდნენ იმას, რასაც საქართველოსთან მიმართებაში სომეხი ლტოლვილების შესახებ ფიქრობდნენ. ეს სწორი პოლიტიკური ნაბიჯი იყო, რადგან საზოგადოებას დაშნაკუთოურის პარტიის საქმიანობაზე და მის მიზნებზე ობიექტური ინფორმაცია ქონოდა. იმავდროულად აღნიშნული პარტიისადმი საქართველოს ხელისუფლების დამოკიდებულებაც უნდა სცოდნოდა, რათა გარკვეულიყო, თუ ვის რა ზრახვა ამოძრავებდა ქართველი ხალხისა და მისი ეროვნული მთავრობისადმი. სწორედ ეს გარემოება ქონდა მხედველობაში სპეკლიას, როცა პარლამენტის იმავე სხდომაზე წარმოთქმულ სიტყვაში გარკვევით მიუთითებდა სომხური ელემენტის აგრესიული ძაღლის შესახებ. რომლის მიზანი როგორც ორატორი ამბობდა საქართველოს ტერიტორიის დაპყრობა იყო. აქედან გამომდინარე, იგი საქართველოს საზღვრებში ქართველებისა და სომხების ერთად მოთავსებას შეუძლებლად მიიჩნევდა. ამის დასტურად მას საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული სომხური ორგანიზაციების ანტიქართული საქმიანობის მაგალითები მოჟავდა და იქვე დასძენდა, ისინი „მხოლოდ მარჯვე დროს უცდის, რომ საქართველოს დამოუკიდებლობას ძირი გამოუთხაროს – ყველა ეს ნათლად მოწმობს თუ რამდენად შეუძლებელია და რა დიდი მტერია საქართველოსი ის სომხეთის იდეა, რომლის მეთაურად და სულის ჩამდგმელად დღეს დაშნაკელები გამოდიან“.³

ჩვენს მიერ მოტანილი ეს ამონაწერი სრულ ჭეშმარიტებას შეიცავს. ამის თქმის უფლებას ის საარქივო და პრესის მასალები იძლევა, რომელიც დაშნაკუთოურის პარტიის საქართველოში საქმიანობას ეხება. მისი შესწავლიდან ირკვევა, რომ საქართველოს ხელისუფლების წინააღმდეგ ზემოთ მითითებული გამოლაშქრება მაშინ დაიწყო, როცა საქართველოს დამოუკიდებლობას მეზობელი სახელმწიფოებისაგან, განსაკუთრებით საბჭოთა რუსეთიდან და ადგილობრივი კონტრევოლუციისაგან საფრთხე დაემუქრა. ეხებოდა რა ამ საკითხს, პარლამენტის სხდომაზე აღ.დომთათიძე მიუთითებდა: „როდესაც იციან, რომ რეალური განსაცდელის წინაშე დადგა საქართველოს დემოკრატია განურჩევლად ეროვნებისა – რა საშინელი

განსაცდელი მოუახლოვდა მას და თავს დასჩხავის, ამ დროს ცდილობენ სხედასხვა ზნეული ძალების მოქმედება გააძლიერონ. ამით აიხსნება, რომ ზოგიერთი გაზეთი, განსაკუთრებული პოლიტიკური რწმენის და მიმართულების გამოშვებულნი... საშინლად გვიმასპინძლებიან“.⁴

ამ შემთხვევაში ჩვენს წინაშე ისმება საკითხი, თუ რა კონკრეტული მიზანი ამოძრავებდა სომხის ნაციონალისტურ პარტიას, როდესაც პრესის ფურცლებზე საქართველოს საწინააღმდეგო ანშლავი ატეხა. დასმულ კითხვასთან დაკავშირებით, ამომწურავ პასუხს საქართველოს პარლამენტის 8 ნომბრის სტენოგრაფიული ანგარიში იძლევა. ამ სხდომაზე ირ.წერეთელი ამხელდა რა დაშნაკუთიუნის პარტიის მიერ საქართველოს ეროვნული ინტერესების საწინააღმდეგო საქმიანობას, ხაზგასმით მიუთითებდა, რომ ისინი „სულით და გულით მიისწრაფვიან იქეთკენ, რომ ააღუდეგონ ჩვენს საზღვრებში მცხოვრები სომხები, გამოიყვანონ იარაღით ხელში საქართველოს დემოკრატიის და მთავრობის წინააღმდეგ, და თავიანთ ეროვნულ გამარჯვებად ჩათვლიან ამას“.⁵

სომეხ ნაციონალისტებს საქართველოში აჯანყების მოწყობა, ქართველი და სომეხი ხალხების ურთიერთ დაპირისპირება რომ ქონდათ ჩაფიქრებული, ეს კარგად ჩანს იმავე პარლამენტის სხდომაზე ნ.გორდანიას გამოსვლიდან. რესპუბლიკის მთავრობის თავმჯდომარე საქვეყნოდ აცხადებდა, რომ დაშნაკუთიუნის პარტიის ლიდერებს „პსურს აქ მთიმოქმედოს ის, რაც მოიმოქმედეს სუყუელგან. მაგრამ უნდა იცოდნენ, რომ ჩვენ ამას მათ არ დავანებებთ. ჩვენ არ მოვითმენთ, რომ აქ შეიქმნას ან აღერბაიჯანი, ან ოსმალეთის კუთხე. არ დავანებებთ, რომ აქ შეიქმნას ეროვნული შუღლი და განხეთქილება“.⁶ აღნიშნული საკითხი კიდევ უფრო დააკონკრეტა გაზეთმა „ერთობამ“ სტატიაში „საქართველოს მესოპოტამია“. მასში დაწერილებითაა საუბარი დაშნაკუთიუნის პარტიის იმ სააგიტაციო საქმიანობაზე, რომელსაც ისინი საქართველოში ეწეოდნენ და რომლის შესახებაც ჩაწილობრივ ზემოთაც გვექონდა მითითებული. აღნიშნულიდან გამომდინარე გაზეთი დაასკენიდა „განა გასაკვირველი იქნება ეინმესთვის, რომ ამგვარ მუშაობას შეტაკება, ერთა შორის ელგება მოჰყვეს? მაგრამ დაშნაკლები ამ შემთხვევაში აბა რას დაქარგავეს. თავი მოგვეტრება ჩვენ, თორემ დაშნაკლებს როდის დაუზოგავს სომხის ხალხის ან სხვა ერის სისხლი? არ დაუზოგავთ ის არც ოსმალეთში, არც კავკასიაში! საქართველო დღემდე ამ მხრით შემონახული ქვეყანა იყო და სწორედ ეს წმინდა ადგილი პსურს წაბიღწონ. ბრძოლის იმგვარივე წესები, როგორიც ოსმალეთში სრევეითა დაშნაკლებს, იმგვარივე თავიხდობა-გაუტანლობა საქართველოშიაც გადმოსერგა ამ პარტიაში“.⁷

ჩვენს მიერ მოტანილი მასალები იმის დამადასტურებელია, თუ რა სახიფათო „თამაშს“ ეწეოდა აღნიშნული პარტია და რამდენად ღიდ საფრთხეს ქმნიდა იგი ქართველი ერის სამოქალაქო ომში გასახვევად. აქედან

გამომდინარე, ქართული პოლიტიკური აზრის მესაჯეების მიერ დაშნაკცუთიუნის საქმიანობის შესახებ დაუფარავე სიმართლის თქმა და მათივე „ნაღლაწის“ სააშკარაოზე გამოტანა გამართლებულად უნდა მივიჩნიოთ. პრობლემისადმი ასეთი მიდგომა იმის დამადასტურებელია, რომ ქართული პოლიტიკური აზროვნება ჭეშმარიტების საზომით განსაზღვრავდა მიმდინარე პოლიტიკურ პროცესებს და შესაბამის დასკვნებსაც ამ პოზიციიდან აკეთებდა. მეორე მხრივ, საზოგადოებისათვის ცნობილი უნდა ყოფილიყო ის ღვარძლი, რომელიც მაშინდელი სომხეთის მმართველ წრეებს საქართველოსთან მიმართებაში გააჩნდა. თუკი ეს ასე არ იყო, იმ ეტაპზე საქართველოს წინააღმდეგ ერთობლივი მოქმედებისათვის სომხეთ-აზერბაიჯანის ალიანსი არ უნდა გაფორმებულიყო. ეს ხდება მაშინ, როდესაც იარაღის გამოყენებით, აზერბაიჯანის ტერიტორიიდან სომხები გამოდევნეს, ხოლო ამ უკანასკნელებმა თავი საქართველოს შეაფარეს. ამასთან დაკავშირებით გაზეთი „ერთობა“ მოწინავე წერილში „ამიერკავკასიის რესპუბლიკები“ გულისტკივილით წერდა: „აზერბაიჯანის ფარისეველი ამბორს უყოფენ აქსტაფაში სომხის ნაციონალისტებს. ნუხის და სხვა მაზრიდან, ე.ი. აზერბაიჯანის სამფლობელოდან სომხის ლტოლვილები ათასობით და ათი ათასობით მოდიან საქართველოს საზღვრებში. სომხის შოეინისტებს სადაოდ და საპროლოველ საგანად გაუხდიათ არა ისინი ვინც ამ ხალხს ერეკება, არამედ ჩენი დემოკრატია, რომელიც დღევანდელი მდგომარეობის გამო შესაფერისად ვერ ახერხებს მათი გაჭირვების შემსუბუქებას. ორივე რესპუბლიკა კი ერთად ილაშქრებს საქა. თველოს წინააღმდეგ, იგიც რომელიც სდვენის მეორეს და იგიც რომელსაც სდვენის შოეინისტი. იმ შოეინისტებს უფრო უთანხმდება, რომელიც მას აწიოებს ეინემ დემოკრატიას“.²

ყურადღება უნდა მივაქციოდ იმ გარემოებას, რომ საქართველოს ხელისუფალთა ტოლერანტობა და ათიათასობით სომეხი ლტოლვილის საქართველოში თავშეფარება, დაშნაკცუთიუნის პარტიის მეშვეობით, ქართველ ერს ბუმერანგივით დაუბრუნდა და თავსატეხი პრობლემის წინაშე დააყენა. ერთი შეხედვით დაუჯერებელია, მაგრამ ფაქტია, რომ სომხის ნაციონალისტურმა პარტიამ ლტოლვილი სომხები ქართველთა საწინააღმდეგოდ მაქსიმალურად გამოიყენა და არსებული ხელისუფლების დასამხობად კიბის ყველა საფეხური მოსინჯა. ამ შემთხვევაში მხედველობაში გვაქვს ბოლშეეიკების მიერ მოწყობილ დუშეთის აჯანყებაში (1918 წლის ივნისი) სომეხი ლტოლვილების აქტიური მონაწილეობა.³ ამას სომხეთის ხელისუფლების მიერ 1918 წლის დეკემბერს საქართველოს წინააღმდეგ საომარი მოქმედების დაწყების ფაქტსაც თუ დაეუმატებთ, ბუნებრივია, სომეხი ლტოლვილებისადმი ქართული პოლიტიკური აზრის მტრული დამოკიდებულება არ უნდა გაგვიკვირდეს. აქედან გამომდინარე, ლოგიკურად უნდა მივიჩნიოთ, როცა სამთავრობო დონეზე დააყენეს საკითხი სომეხი

ლტოლვილების საქართველოდან განდევნის შესახებ. ამასთან დაკავშირებით ჩვენს ყურადღებას გაზეთ „ერთობაში“ დაბეჭდილი სტატია „ლტოლვილების საკითხი“ იქცევს. იგი ეხებოდა მთავრობის დადგენილებას რომლის მიხედვითაც შინაგან საქმეთა მინისტრს სომეხი ლტოლვილების საქართველოდან გაძევების საკითხის მოგვარება ევალებოდა*.

სტატიის ავტორი მთავრობის ამ გადაწყვეტილებას ამართლებდა და მისეულ არგუმენტაციას შესაბამისი ფაქტებითაც ამაგრებდა. ყურადღებას ამახვილებდა სომხეთის შეძლებული კლასებისა და მისი ხელისუფლების მიერ საქართველოზე თავდასხმის მოსაწყობად გაღებულ ხარჯებს, საქართველოს ხელისუფლების საწინააღმდეგო აგიტაციის საწარმოებლად, თბილისისა და საქართველოს ფარგლებს გარეთ გამომავალი ჟურნალებზე, გაზეთების დაფინანსების ფაქტებზე, მაშინ როდესაც „სომხეთის ქვეშევრდომები, ლტოლვილების სახით – ეკითხულობთ წერილში – მოსდებიან ჩვენს დაბა-ქალაქებს, ნოქავენ აუარებელ სურსათს, აერცვლებენ გადამდებ სენს და ზოგი მათგანი დაშნაკურ იდეებსაც ქადაგებს და ბნელ ელემენტებს რაზმად ჩვენს წინააღმდეგ. შეუძლებელია ასეთი მღვთაშობა კიდევ გაგრძელდეს: ჩვენ ისედაც ნაკლებად გვაქვს სურსათ-საძოვად, ჩვენი ხაზინა სახელმწიფოებრივ მოთხოვნებსაც გაჭირვებით აკმაყოფილებს და ამ დროს ათასობით ლტოლვილების დატოვება ჩვენს ტერიტორიაზე, ეს იქნებოდა ერენის მთავრობისათვის ტვირთის შემსუბუქება. სხვა დროს ჩვენ... მეზობლებს დახმარებას არ ვაკლებდით. დღეს ერენის მთავრობამ თვითონ უნდა არჩინოს თავისი ლტოლვილები, რაკი ის იმდენად მოღონიერებულია, რომ ომსაც კი გეიცხადებს და ამისთვის არავითარ ხარჯებს არ ერიდება“.

როგორც ვხედავთ აქ ყველაფერია ნათქვამი. ქართულმა პოლიტიკურმა აზროვნებამ რეალურად გააცნობიერა საქართველო-სომხეთის ურთიერთობასთან დაკავშირებული მოვლენები. აქედან გამომდინარე, ამიერკავკასიაში მიმდინარე პოლიტიკურ პროცესებს სწორი შეფასება მისცა. ეს იქედანაც ჩანს, რომ ზემოთ მითითებულ დანაშაულებრივ ქმედებაში ბრალი სომხს ერს კი არ დასდო, არამედ აქცენტი მხოლოდ სომხეთის ხელისუფლებასა და მის მმართველ დაშნაკუთიუნის პარტიაზე შეაჩერა. ეფიქრებთ ეს სწორი ნაბიჯი იყო, რადგან ამა თუ იმ მმართველი პარტი-

* სომხეთის ხელისუფლებამ მხოლოდ 1919 წლის 5 მაისს გააკეთა ოფიციალური განცხადება, რომ თანახმა იყო საქართველოდან 11700 სომეხი ლტოლვილი გაეყვანა. ამასთან დაკავშირებით სომხეთის მთავრობა საქართველოს ლტოლვილთა კომიტეტს აცხობრებდა: “В ответ На Ваш запрось от 3-го мая с.г. за №452 сообщаю, что отправлено Ахалкалакиев из Тифлиса 1700 и из Ахалциха 6000 беженцев. Карсцев из Тифлиса 2000 беженцев. Предлагаются завтра отправка еще 2000 Карсцев ” სტსსა ფ. 1663. ან. 1 ს.ქ. 1501. ფურც. 105

ის პოლიტიკური შეცდომების მთლიანად ერისადმი გადაბრალდება და ოფიციალურად ამის შესახებ განაცხადის გაკეთება, ქართულ პოლიტიკოსებს უკიდურესობის ზღვრამდე მიიყვანდა. ფაქტობრივად მოხდებოდა იმ მანებლური საქმის განხორციელება, რომელიც დაშნაკუთიუნის პარტიის ლიდერებს ქონდათ ჩაფიქრებული, კერძოდ - ქართველი და სომეხი ერის ურთიერთდაპირისპირება. ქართული პოლიტიკური აზრის მესაჯეები ჯა თვით საქართველოს მმართველი პოლიტიკური პარტია, აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით ელემენტარული პრეცედენტის დაშვებასაც კი მაქსიმალურად ებრძოდა, და თუ მისი ბოლომდე შენარჩუნება ვერ მოხერხდა, ამის ძირითადი მიზეზი სომხეთის ხელისუფალთა ლიდერებში უნდა ექსოთ. ისიც გასათვალისწინებელია, რომ ქართველი პოლიტიკოსები მოსალოდნელი დაძაბულობის განმუხტვის სხვადასხვა ვარიანტს სთავაზობდნენ საქართველოს ხელისუფლებას. ამ მხრივ განსაკუთრებული ყურადღება იე.გომართელის წინადადებას მიიქცია. იგი საქართველოს ტერიტორიაზე მომქმედი დაშნაკუთიუნის პარტიის დაუყოვნებლივ აღადგმვას მოითხოვდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში, მისი აზრით, ამ პარტიის თავისუფალი მოქმედება დიდ საფრთხეს მოუტანდა ქართველი და სომეხი ხალხის ურთიერთობას.⁴ იე.გომართელის ამ წინადადებას, რომელსაც შესაბამისი დასაბუთებაც ახლდა, მხარი შ.ქარუმიძემაც დაუჭირა. მისი თქმით სომეხი ნაციონალისტების წინააღმდეგ „ბრძოლა მთავრობამ უნდა აწარმოოს სასტიკი და მოურიდებელი... ბრძოლა მასთან-არის, ...ჩვენი დამოუკიდებლობისათვის, ჩვენი ერის სუვერენობისთვის და ჩვენ ყველანი ერთნი უნდა ეიყვნეთ ამ დიდს მოვალეობაში სიტყვითაც და საქმითაც“.⁵

როგორც ვხედავთ, სომეხი ნაციონალისტების ანტიქართული პოლიტიკისადმი დაპირისპირების აუცილებლობას ქართული პოლიტიკური აზრის წარმომადგენლები საქართველოს დამოუკიდებლობის შენარჩუნებას უკავშირებდნენ. ამიტომ გაკვირვებას არ უნდა იწვევდეს, როცა სპ.კელია პარლამენტარებს შუახსენებდა, რომ მათდამი „მიმართებაში“ ჩვენ არ შეგვიძლია თავაზიანობის და გაუბეჯადობის პოლიტიკა გაევათ. ასეთ შემთხვევაში ყოველგვარი სანტიმენტები უნდა უკუ ვადგოთ“.⁶ ყოველივე აღნიშნულის შემდეგ, ბუნებრივია, ქართული პოლიტიკური აზროვნების წინაშე კონკრეტული ხასიათის შეკითხვა დაისვა, შეიძლებოდა თუ არა საქართველოში მომქმედი დაშნაკუთიუნის პარტიის წარმომადგენლებისადმი საქართველოს ხელისუფლებისაგან ნდობის გამოცხადება. ამასთან დაკავშირებით ქართველ პოლიტიკოსთა პოზიცია ცალსახა იყო. ისინი ანალიზს უკეთებდნენ რა აღნიშნული პარტიის საქმიანობას, მისდამი უნდობლობის გამოცხადებას ერთხმად მოითხოვდნენ. პარლამენტის სხდომაზე იე.გომართელმა ხაზგასმით მიუთითა იმ დიდი სხვაობის შესახებ, რომელიც დაშნაკუთიუნის პარტიის ლიდერთა სიტყვასა და პრაქტიკულ საქმიანობას შორის არსუ-

ბოზდა. აქედან გამომდინარე, უნდობლობის ოფიციალურად გამოცხადების საჭიროება აუცილებლობად მიიჩნია.⁴⁴ თუ რამდენად მიზანშეწონილი იყო საკითხის ამ ფორმით დაყენება, პირველ რიგში უნდა გაირკვეს, როგორ ასოცირდებოდა დაშნაკცუთიუნის პარტია ქართულ პოლიტიკურ აზროვნებაში. ამასთან დაკავშირებით ჩვენს ყურადღებას იქცეის გაზეთ „ერთობაში“ გამოქვეყნებული მოწინავე წერილი „ჩვენს გარემოში“. „სომხის დაშნაკელები – ეკითხულობთ წერილში – ეს ორპირი და ორგული პარტია მუდამ ორმაგ პოლიტიკას აწარმოებს, ყველას ებრძვის და ყველას ელაქუცება, ყველას ემეგობრება და ყველას დაღატობს. უკანასკნელ ამბებზე ეს განსაკუთრებით გამოაშკარავდა“.⁴⁵

რამდენადაც პარტიის პოლიტიკურ კურსს ძირითადად პიროვნებანი განსაზღვრავს და მისი საქმიანობის შედეგი თითოეული ინდივიდუმიდან მომდინარეობს, ქართული პოლიტიკური აზრის წარმომადგენელთა მიერ პიროვნებათა შეფასებაზე აქცენტის გადატანა, გამართლებულად უნდა მივიჩნიოთ. ამ შემთხვევაში არ.ჯაფარიანი შეიღის მიერ პარლამენტის სხდომაზე დაშნაკცუთიუნის პარტიის ერთ-ერთი ლიდერის – ა.ხატისიის, როგორც პოლიტიკური ფიგურის დახასიათება გვაქვს მხედველობაში. მისი თქმით, „ორნაირი პოლიტიკის მწარმოებელი ხატისიოი რუსეთს ეფიცებოდა ერთგულებას, და დღეს კი, როდესაც გარემოება შეიცვალა, ოსმალეთს ეფიცება იმავე ერთგულებას, ოსმალეთს, რომლის წინააღმდეგაც დაღატაკს აწარმოებდა. ხატისიოი ტიპიური წარმომადგენელია იმ პოლიტიკის, რომელმაც შექმნა ეს ლტოლვილები. ტყუილად ჰგონიათ, რომ მხოლოდ ომი ანობას შეუძლიან შექმნას ლტოლვილები, არა, ლტოლვილები შეიძლება შექმნას პოლიტიკურმა მოუმწიფებლობამ, ავანტიურიზმმა“.⁴⁶

როგორც ვხედავთ, ქართულმა პოლიტიკურმა აზროვნებამ დაშნაკცუთიუნის პარტიისა და მისი ლიდერების ანტიქართული საქმიანობა ყველა ასპექტით განიხილა და მას შესაბამისი კვალიფიკაციაც მისცა. იმავედროულად გაარკვია ის ძირითადი მიზეზი, რამაც საქართველოსა და ქართველი ერისადმი ამ პარტიის ოდიოზური დამოკიდებულება განაპირობა. როგორც საპარლამენტო სხდომის სტენოგრაფიული ანგარიშებიდან ირკვევა, საქართველოში მომქმედი დაშნაკცუთიუნის პარტიის ლიდერები თავს საქართველოს რესპუბლიკის მოქალაქეებად არ თვლიდნენ. აქედან გამომდინარე, მისდამი სამსახურსაც სავალდებულოდ არ მიიჩნევდნენ. ამის შესანიშნავ დადასტურებას პარლამენტის 1918 წლის 8 ნოემბრის სხდომაზე დეპუტატ ბარსუდარიანის მიერ წარმოთქმული სიტყვა წარმოადგენს. „როდესაც თქვენმა მთავრობის წარმომადგენელმა – განაცხადა ბარსუდარიანმა – საბუთები წარმოადგინა, ტაში დაიმსახურა“-ო. აღნიშნულ გამოთქმას იეგომართელი უკეთებდა რა კომენტარს იქვე დასძენდა, რომ დაშნაკცუთიუნელები „თავის თავს უყურებენ ისე, როგორც მეორე მხარე, მე კი მეგონა, რომ დაშნაკცუკანები, რომლებიც მოღვაწეობენ საქართვე-

ლოს ტერიტორიაზე, თავის თავს ჩათვლიდნენ საქართველოს რესპუბლიკის მოქალაქეებად და ჩვენს მთავრობას თუ მის წარმომადგენლებს არა მარტო ქართველი ერის მთავრობად, მთავრობად მთელი საქართველოს რესპუბლიკისა. ჩვენ გვეგონა, რომ დაშნაკელები დღეს ამ მთავრობას აღიარებდნენ თავის მთავრობად საქართველოს რესპუბლიკაში.“¹ აქედან გამომდინარე, გასაგები უნდა იყოს, საქართველოში მომქმედი დაშნაკცუთიუნის პარტია და მისი ლიდერები სომხეთის რესპუბლიკის ინტერესებს თუ რატიმ ემსახურებოდნენ. ბუნებრივია, მათ მიერ გადადგმული ყოველი ნაბიჯი, საქართველოს საწინააღმდეგოდ სომხეთის ხელისუფალთა მიზნით უნდა იქმნებოდა.

ამრიგად, ჩვენს მიერ მოტანილი მასალების ანალიზის საფუძველზე ირკვევა: 1) შინაგან საქმეთა სამინისტროსთან შექმნილი ლტოლვილთა დამხმარე კომიტეტის მიერ გაწეული საქმიანობა და სახელმწიფო ბიუჯეტიდან ლტოლვილებისადმი გამოყოფილი თანხები, ტანსაცმელი და საკვები პროდუქტები, იმის მანივნებელია, რომ საქართველოს ხელისუფლებამ მათდამი ზრუნვა სახელმწიფოებრივ დონეზე დააყენა. 2). საარქივო მასალებით დასტურდება, რომ იქამდე საქართველოში შემოხიზნული ლტოლვილებისადმი დახმარება შესაძლებლობის ფარგლებში თანაბარი პრინციპით – ეროვნების განუსხვავებლად მიმდინარეობდა. ეს იმ დროს ხდებოდა, როცა ათი ათასობით ქართველი იყო დევნილი და მათი უმეტესობა ზრუნვას მოკლებულნი ბორჯომის ტყეში იღუპებოდნენ. ამ ფონზე დაშნაკცუთიუნის პარტიის ლიდერთა ცილისმწამებლური კამპანია – თითქოს საქართველო მეორე მესოპოტამია ყოფილიყოს, რომ საქართველოს ხელისუფლება შეგნებულად ატარებდა სომეხ ლტოლვილთა გენოციდს, მიუტევედ ბრალდებას წარმოადგენდა. საერთაშორისო ასპარეზზე დემოკრატიული საქართველოს მთავრობის დისკრედიტაციას, სომხური და ქართული მოსახლეობის ურთიერთდაპირისპირებას ითვალისწინებდა. 3) ქართული პოლიტიკური აზრის დამოკიდებულება სომხური ეროვნული საბჭოსადმი, გაზეთების „ორიზონი“-სა და „აშხატაორი“-სადმი – მიუკერძოებელ ხასიათს ატარებდა და საქართველოს მოსახლეობისადმი სწორი ინფორმაციის მიწოდებას ითვალისწინებდა. სომეხი ლტოლვილების საქართველოდან გაყვანის აუცილებლობის შესახებ დადგენილების მიღება სწორ გადაწყვეტილებას წარმოადგენდა და იგი ეროვნული სახელმწიფოებრიობის პრინციპს ემყარებოდა. 4). ქართული პოლიტიკური აზრის დამსახურებად უნდა მივიჩნიოთ, სომხეთის ხელისუფალთა მიზნების – საქართველოდან სომეხი ლტოლვილების არგაყვანისა და მისი ადგილობრივი ხელისუფლების წინააღმდეგ გამოყენების მცდელობის სააშკარაოზე გამოტანა. ამით ქართულმა პოლიტიკურმა აზროვნებამ, ფაქტობრივად საზოგადოებას უჩვენა, თუ ვინ-ვინ იყო და სომხეთის ხელისუფალთა რამეტრული მიზნები ამოძრავებდათ ქართველი ერისადმი მიმართებაში.

2. დაშნაკცუთიუნის პარტიისა და სომხური ეროვნული საზოგადოების, ანტიქართული სამხიანოების ასახვა ქართულ პოლიტიკურ აზროვნებაში

იმ მნიშვნელოვან საკითხთა შორის, რომელიც საქართველო-სომხეთის ურთიერთობას ეხება, განსაკუთრებულ ყურადღებას საქართველოში მომქმედი დაშნაკცუთიუნის პარტიის ლიდერთა და სომხური ეროვნული საზოგადოების ანტისახელმწიფოებრივი საქმიანობა იქცევს. გადაჭარბებული არ იქნება თუკი აღვნიშნავთ, რომ საქართველოს დამოუკიდებლად გამოცხადება, მისი პოლიტიკურად და ეკონომიკურად გაძლიერება მათთვის მიუღებელი იყო იმდენად, რამდენადაც ერთ-ერთ ძირითად ამოცანად საქართველოს ისტორიული ტერიტორიების მიტაცებას ისახავდნენ. ამ მიზნის განხორციელებას იმ შემთხვევაში შესაძლებდნენ, თუკი მოწინააღმდეგის როლში დაუძლურებული საქართველო აღმოჩნდებოდა. ამ ფაქტორს ისინი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებდნენ, რადგან მბრძანებლის სადავეები სომხეთის ხელში მოექცეოდა, ხოლო საქართველოს – გარეშე პირთა ინტერესებიდან გამომდინარე, შემსრულებლის ფუნქციები დაეკისრებოდა.

ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ მაშინდელი საქართველოს ხელისუფლებისათვის ეს საიდუმლოებას არ წარმოადგენდა. ამიტომ დაშნაკცუთიუნის პარტიის მიერ მომზადებული ყოველი ანტიქართული ნაბიჯი რეაგირების გარეშე არ რჩებოდა. მუშაობის ის ფორმა, რომელიც საქართველოს უსაფრთხოების შესაქმნელად, მოწინააღმდეგის მიმართ გამოიყენებოდა, შინაგან საქმეთა სამინისტროს სისტემის მეშვეობით მაღალ პროფესიონალიზმზე მიუყვანებოდა. სწორედ მათ დამსახურებას წარმოადგენდა ძველის სარკინიგზო ხიდის აფეთქების ხელმძღვანელი ორგანიზაციის არა მარტო დადგენა, არამედ ამ ღიქვერსიული აქტის შემსრულებელთა დაპატიმრებაც. როგორც საარქივო მასალებიდან ირკვევა, შინაგან საქმეთა სამინისტროს მუშაობა ალნიშნულ ფაქტთან დაკავშირებით პატიმრობაში აიყვანეს დაშნაკცუთიუნის პარტიის აქტიური წევრები: ქუნერიაიცი, მელიქგაიკაიზოვი, ჩოლხუშიაი, ტერ-აბრამიანი, იმაგაილოვი, კიურიულიანი და სხვები.⁴⁴ ქალაქ თბილისში მელიქ კაზარიანცის სახლის გაჩხრეკისას (1918 წლის 19 ივნისი) შინაგან საქმეთა სამინისტროს მუშაობაში სარდაფში საიდუმლოდ გადამალული რამდენიმე ყუთი დინამიტის, საარტილერიო ჭურვების, თოფების, ვაზნების და სხვა აღჭურვილობის საწყობი აღმოაჩინეს, რომელსაც მილიციის ფორმაში გამოწყობილი სომეხი პირები იცავდნენ. როგორც საარქივო მასალებიდან ირკვევა, პორუჩიკმა ნიკოლაძემ ამ ოპერაციის ჩატარებისას პატიმრობაში აიყვანა პოლკოვნიკი კუნკოესკი, პასტრულინი (თბილისის კანდარმათა ყოფილი სამმართველო

ლოს უფროსი) გენერალი ფონრუბენაუ და პორუიკი ალექსანდროვი, რომლებიც სომხური ეროვნული საბჭოს მითითებით მოქმედებდნენ. ერთი თვის შემდეგ იმავე შინაგან საქმეთა სამინისტროს თანამშრომლების მიერ მანთაშევის ქარვასლაში სომხების მიერ გადამადგენი იარაღის ახალი საწყობი იქნა აღმოჩენილი. ამ ფაქტთან დაკავშირებით გაზეთმა „ეროიზმ“ მოწინავე სტატიაში „შოეინისტთა კონსპირაცია“ პირველ რიგში ამიერკავკასიის რეგიონში შექმნილ პოლიტიკურ დაძაბულობაზე გაამახვილა ყურადღება და იგი მეორე ბალკანეთად მიიჩნია. აქედან გამომდინარე დანაშაულებრივად გამოაცხადა ყველა იმ პოლიტიკურ პარტიათა საქმიანობა, რომლებიც ამიერკავკასიის ერთა ურთიერთ დაპირისპირებას და სომეხ-თათართა შორის მომხდარი სისხლისღერის გამართლებას ისახავდა მიზნად. იმავე სტატიის აზრით მიმდინარე პროცესებში შოეინისტების მიზანს განუ მდგომი ქართველი ერის სამოქალაქო ომში ჩათრევა წარმოადგენდა. ამის უტყუარ საბუთად გაზეთის მანთაშევის ქარვასლაში იარაღის გასაიდუმლოებული საწყობის აღმოჩენის შემოთადრინებული ფაქტი მოყავს. როგორც მასალებიდან ირეკევა, აქ ყუმბარების, ტყვიაფრქვევების, ასაფეთქებელი მასალებისა და ზარბაზნის ტურეების დიდი რაოდენობა ინახებოდა. ამასთან დაკავშირებით სტატიაში დასმული იყო კითხვა თუ ვინ იყო ამ იარაღის მფლობელი და კონკრეტულად რა მიზნებს უნდა მოეხმარებოდა იგი. პასუხიც იქვე იყო გაცემული, რომ იგი დაშნაკუთონის პარტიას ეკუთვნოდა. აქედან გამომდინარე გაზეთი დასძენდა: „ერთა შორის ბრძოლაში აღიზარდა ეს პარტია... ერთა შორის მტრობის და შუდლის გაღვივებას ემსახურება იგი დღესაც და სანამ ამას ბოლო არ მოედება, სანამ დემოკრატია სომხისა არ შეაქცევეს ზურგს ამ არამკითხე ძალათ მაცხოვნებს, მანამ გაჭირდება ძმობა-ერთობის განმტკიცება ამიერკავკასიის ხალხთა შორის“.

როგორც ეხედვით, გაზეთის ამიერკავკასიის რეგიონში კეთილმეზობლური ურთიერთობის დამყარების ხელშეწყობად დაშნაკუთონის პარტია გამოყავს. ასეთი ბრალდება ერთი შეხედვით მკითხველს გადაჭარბებულად ცი შეიძლება მოეჩვენოს, მაგრამ ჩვენს სელთ არსებული ფაქტები, რომლებიც ქართველთა საწინააღმდეგოდ და მისი სამოქალაქო ომში გასახვევად ამ პოლიტიკური პარტიის საქმიანობაზე მიუთითებს, გამოთქმული მოსაზრების უტყუარ დადასტურებას წარმოადგენს. ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რამ აღნიშნულ წერილთან დაკავშირებით, საქართველოში სომხეთის დიპლომატიურ მისიასთან მოქმედმა საინფორმაციო ბიურომ. 15 აგვისტოს, გაზეთ „ერთობის“ რედაქციას შემდეგი შინაარსის შეტყობინება გაუგზავნა: „საქართველოში არსებული სომეხთა დიპლომატიურ მისიასთან მოქმედი საინფორმაციო ბიურო საყოველთაოდ აცხადებს, რომ მანთაშევის ქარვასლაში შენახული ქონება ეკუთვნის სომეხთა ჯარების საგანგებო კორპუსის ნაწილებს, რომელიც დაბეჭდილია ამ ნაწ-

ილთა ბეჭდით. არავეთარი დამოკიდებულება ამ ქონებასთან არცერთ პარტიას და კერძოდ დაშნაკუთიუნს არ აქვს".⁷⁰ როგორც ეხედაეთ, იარაღის კუთვნილების საკითხი დაეას არ იწვევდა, მაგრამ მისი გასაიდუმლოება ისე, რომ საქართველოს მთავრობას არ სცოდნოდა, ეს დანაშაულებრივ ფაქტს წარმოადგენდა. რაც შეეხება საქართველოში სომხეთის დიპლომატიური მისიის მეთაურს ა.ჯამალიანს, როგორც „ერთობა“ წერდა „მართლმორწმუნე ცნობილი დაშნაკელი იყო“. ამიტომ განცხადება იმის შესახებ, თითქოს დაშნაკუთიუნის პარტიას არავეთარი დამოკიდებულება არ ქონდა ამ იარაღთან, თავის მართლების უსუსურ ფორმას წარმოადგენდა, რადგან დიპლომატიური მისია ეალდებული იყო, ამ იარაღის არსებობის შესახებ ოფიციალური განაცხადი გაეკეთებინა და მისი შენახვის მიზანშეწონილების საკითხის გადაწყვეტა საქართველოს მთავრობისათვის მიენდო.

ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ ჯერ კიდევ საქართველოს დამოუკიდებლობის გამოცხადების პირველ დღეებშივე, თავდაცვის სამინისტრომ სპეციალური ბრძანება გამოსცა – სომხების შეიარაღებული სამხედრო შენაერთების საქართველოდან დაუყოვნებლივ გაეყვანის შესახებ. როგორც ფაქტებმა დაადასტურა, სომხეთის დიპლომატიურმა წარმომადგენლობამ ეს ბრძანება ყურადღების მიღმა დატოვა და თბილისის ცენტრში გადამალულ იარაღს მცველად სომხის შეიარაღებული ჯარისკაცები მიუწინა. ამ ფაქტთან დაკავშირებით გაზეთი „ერთობა“ სტატიიში „დაშნაკელების ორმაგი პოლიტიკა“ დაწერილებით აღწერდა იმ წინააღმდეგობას, რომელიც იარაღის საწყობის შემოწმებასთან დაკავშირებით, შინაგან საქმეთა სამინისტროს მუშაკებს სომხურმა შეიარაღებულმა შენაერთებმა გაუწია. საქმე იქამდე გართულდა, რომ მოსალოდნელი სისხლისღვრის გარდუელობიდან გამომდინარე, საქმეში უშუალოდ შინაგან საქმეთა მინისტრი, ქალაქის თავი და საქართველოში აკრედიტებული სომხეთის დიპლომატიური წარმომადგენლობა ჩაერია. აღნიშნული ფაქტებიდან გამომდინარე, გაზეთი მთავრობისგან შესაბამისი ქმედითი ზომების დაუყოვნებლივ გატარებას მოითხოვდა. იმავე წერილში დაშნაკუთიუნის ორმაგრი პოლიტიკურ თამაშზეც იყო გამახვილებული ყურადღება. „დაშნაკელთა პოლიტიკა – წერდა გაზეთი – არის იგივე სომხეთის მთავრობის პოლიტიკა, რადგანაც მთელი მთავრობა დაშნაკელებისაგან შედგება. ჩვენ ღიდი სოფრთხილით უნდა ვადვენოთ თვალყური დაშნაკელების მოქმედებას ჩვენი რესპუბლიკის წინააღმდეგ.“⁷¹

საკითხის ოფიციალურად ასეთი ფორმით დაყენება იმის მავწყლებელი იყო, რომ ქართულ მხარეს ნდობა არ გამოეცხადებინა, ეოველ შემთხვევაში არ დაურდნობოდა საქართველოში არსებულ სომხეთის დიპლომატიურ წარმომადგენლობას. გაზეთი ამ შემთხვევაში ქართული პოლიტიკური აზრის მესვეურთა სახელით ლაპარაკობდა. იგი ხომ მმართველი პოლი-

ტიკური პარტიის ცენტრალურ ბეჭდვით ორგანოს წარმოადგენდა. პოზიციის ასეთი ფორმით დაფიქსირება შემთხვევითობით არ იყო განპირობებული. იგი უშუალოდ ფაქტებს ემყარებოდა. ამის საილუსტრაციოდ გაზეთ „ერთობაში“ დაბეჭდილი მოწინავე წერილი „ბ.ჯამალიანის როლი საქართველოს რესპუბლიკაში“ - გამოდგება. მასში საუბარია სომეხთა იარაღის საწყობის აღმოჩენაზე და ამ ფაქტთან დაკავშირებით საქართველოს მთავრობის პოზიციაზე. წერილში ხაზგასმითაა მითითებული, რომ ასეთი დანაშაულებრივი ქმედების მიუხედავად, საქართველოს მთავრობამ დიპლომატიური თავაზიანობა გამოიჩინა სომხეთის მთავრობისადმი და კომპრომისული გზა აირჩია. სომხეთის წარმომადგენლობას მან მხოლოდ აღნიშნული იარაღის თბილისიდან ქალაქთაშენ არსენალში გადატანა მოსთხოვა იმ პირობით, რომ ყველა ნივთისა და იარაღის აღწერა მოხდებოდა. ამ მანიპულაციის ჩატარების შემდეგ იარაღი იურიდიული მფლობელის, სომხის ჯარის კუთვნილებაში დარჩებოდა. ასეთი დათმობის მიუხედავად, სომხეთის დიპლომატიური წარმომადგენლობის მეთაური ა.ჯამალიანი საკითხის გადაწყვეტას ხელოვნურად აჭიანურებდა. ამ ფაქტთან დაკავშირებით იმავე წერილში ვკითხულობთ: „თუკი ამ ჭირვეულობაში სხვა რამ „დაშინაურით“ განზრახვა არ იმალდება, ეს ჭირვეულობა... დიპლომატიური უპატივცემულობაა საქართველოს მთავრობისადმი; ეს საქართველოს მთავრობის შინაურ საქმეებში ჩარევაა, რადგან ბ.ჯამალიანზე უკეთესად მან (საქართველოს მთავრობამ შვ.) უნდა იცოდეს სად უფრო მოსახერხებელია ასაფეთქებელი მასალის და თოფ-იარაღის ს. წყობის მოთავსება.“²²

საქართველოს მთავრობისადმი გამოთქმული ეს საყვედური სამართლიანი იყო, რადგან იმ მომენტისათვის საქართველო-სომხეთის ურთიერთობა უკმაყოფილოდ დაძაბულ სახეს ატარებდა. ასეთი დამძიმებული პოლიტიკური სიტუაციის პირობებში მოწინააღმდეგის მიერ დედაქალაქში უკანონოდ შენახული იარაღის შესახებ სახელმწიფოებრივ დონეზე მარჩილობა, დანაშაულებრივ ქმედებას წარმოადგენდა. ერთადერთი სწორი გადაწყვეტილება, აღნიშნული იარაღის დაუყოვნებლივ რეკვიზიცია და დამნაშავეთა პასუხისმგებლობაში მიცემა იქნებოდა. თუკი საქართველოს ხელისუფლებამ ეს ნაბიჯი არ გადადგა, ალბათ ისევ პოლიტიკური მოსაზრებიდან გამომდინარე, და რაც მთავარია, სომეხ-ქართველთა შორის მოსალოდნელი სისხლისღვრის ასაცილებლად.

საქართველოს ხელისუფლების თავშეკავებული და ზომიერი რეაგირების მიუხედავად, სომხეთის მმართველი წრეები და თვით დაშინაკუთხუნის პარტია ზურგსუკან ანტიქართულ საქმიანობას კვლავაც აგრძელებდა. ამ შემთხვევაში საქართველოს სახლერებთან დაკავშირებით სომხეთის მთავრობის შეთანხმება გეაქვს მსუდურობაში. ეს საკითხი დაწერილებით გააწევა გაზეთმა „ერთობამ“ მოწინავე წერილში „ჩვენს გარემოში“. იგი უკუბრუნდება სომეხ ლტოლვილთა საქართველოში თავშეფარების მიმდინარე

პროცესებს და აქედან გამომდინარე გააკეთა დასკვნა, „უნდა გვეუქიქრა, რომ სომხეთი ამის შემდეგ ყველაზე ერთგული და მეგობრული განწყობილების მატარებელი იქნებოდა ჩვენი. მაგრამ დახეთ... როცა ჩვენი სასლერების შესახებ ისინი ოსმალეთს უთანხმდებიან... წარმოგიდგენია მკითხველო ასეთი კომბინაცია? ოსმალეთი და სომხეთი საქართველოს წინააღმდეგ... ჩვენ გვესმის ოსმალეთის ზრახვა – მისთვის დემოკრატიული მეზობლის დამხობა ისტორიული მისწრაფებაა. მაგრამ სომხეთის დამნაკელთათვის? ოსმალეთი მათ თავზე ხელს ხომ არ დადაუსვამს?“³

ქართული ეროვნული სახელმწიფოს დამსობის მიზნით, სომხეთის სელისუფლებამ აღნიშნული კურსი კიდევ უფრო დახვეწილი ფორმით ინგლისის ჯარის თბილისში შემოსვლის შემდეგ გააგრძელა. მხედველობაში გვაქვს სომეხი ნაციონალისტების მიერ ინგლისურ ენაზე გამოცემული გაზეთი „კავკასიის ფოსტა“. იგი მკითხველს აუწყებდა, რომ ამიერკავკასიის რესპუბლიკებიდან ინგლისის ორიენტაციის მომხრე მხოლოდ სომხეთი იყო, რომ თბილისი სომხების კუთვნილებას წარმოადგენდა. გაზეთის მტკიცებით, თბილისი ქართველებს მხოლოდ საქართველოს ნაციონალისტური მთავრობის მიერ გატარებული ღონისძიებების შემდეგ ჩაუვარდა ხელში. ამ ფაქტებთან დაკავშირებით გაზეთი „ერთობა“ წერდა, რომ „ყოველივე ეს ინგლისელებთან საქართველოს მთავრობის „შოეინისკური“ პოლიტიკის დასმენით ხასიათს ატარებდა“.⁴ და მიზნად ისახავდა: 1). ინგლისელებში ქართველებისა და საერთოდ საქართველოს დამოუკიდებლობისადმი მტრული სინდრომის გაძლიერებას. 2). საქართველოს ტერიტორიებისადმი სომხური პრეტენზიების ვამართლებას.

ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებასაც, რომ ქართველთა საწინააღმდეგო საქმიანობა, განსაკუთრებით სომხეთ-საქართველოს შორის დაწყებული საომარი მოქმედების შემდეგ გაძლიერდა. მას თბილისში, არამიანცის სახლში დაბინავებული სომეხთა ეროვნული საბჭო ხელმძღვანელობდა. ამასთან დაკავშირებით, 1918 წლის 20 დეკემბერს საგანგებო რაზმის უფროსი სპეკდია შინაგან საქმეთა მინისტრს აცხადებდა, რომ სომხთა ეროვნული საბჭო თავის შტაბბინაში აწყობდა საქართველოში მცხოვრები სომეხი ახალგაზრდების საილუმო შეკრებებს, რომლის მიზანი საქართველოს წინააღმდეგ მოხალისეთა ჯარის შედგენა იყო. იმავე მონაცემებით დგინდება, რომ ქართველი ხალხის საწინააღმდეგოდ, სომეხთა მობილიზაციას ხელმძღვანელობდნენ აღექსანდრე ვასილის ძე ბარხუდარიანი და გიორგი პოყოსის ძე დეამაგოსიანცი.⁵ სოლო მეორე დოკუმენტით, რომელიც იმავე სამინისტროს სახელზეა გაგზავნილი და ხელს ისევ სპეკდია აწერს – ვგებულობთ, რომ პოლკოვნიკ დუდუხანოვის და პატიმრებისას საგანგებო რაზმის მუშაებს აღმოუჩენიათ სომხეთის მთავრობის მიერ გაცემული სპეციალური დოკუმენტი, რომელიც დუდუხანოვს ავალებდა, საქართველოს ტერიტორიაზე სომეხი და რუსი ჯარისკაცებისა

და ოფიცრების მობილიზაციას, მათ საფუძველზე საგანგებო რაზმის შექმნასა და ქართველთა ჯარის წინააღმდეგ საბრძოლველად გამოყვანას.⁷ აღნიშნულსა და სხვა მონაცემებზე დაყრდნობით შინაგან საქმეთა მინისტრი ნ.რამიშვილი საქართველოს პარლამენტის 1918 წლის 31 დეკემბრის სხდომაზე ოპონენტთა საყურადღებოდ ოფიციალურად აცხადებდა: „როცა აქ გამოდიან და ამბობენ, რომ ის განცხადება მთავრობისა, რომელიც სომხების მობილიზაციას შეეხება, გაუგებრობას იწვევსო. მე ეს ძლიერ მაკვირებს, ჩვენ გარკვევით ვაცხადებთ, რომ თბილისში ხდებოდა სომეხ ჯარისკაცთა მობილიზაცია. მობილიზაცია ხდებოდა არა მარტო თბილისში, არამედ სხვა კუთხეებშიაც...ხდებოდა აგრეთვე მობილიზაცია უკრაინაში, დონში და სხვაგან. ყველაფერი ეს მოწყობილი იყო ქალაქ თბილისიდან“.⁷

ჩვენს ხელთ არსებული მასალებიდან დასტურდება, რომ დაშნაკცუთიუნის პარტიის ლიდერები და სომხური ეროვნული საბჭო, თურქეთისაგან დევნილ და საქართველოში თავშეფარებულ ლტოლვილ სომხებს თვით ქართველების საწინააღმდეგოდ აიარალებდნენ. ამასთან დაკავშირებით გაზეთი „ერთობა“ მოწინავე წერილში „ისევე საგარეო საქმეებზე“ სინანულით წერდა: „და აი ეს ხალხი, გუშინ დევნილი და საქართველოში თავშეფარებული, დღეს ამ საქართველოს წინააღმდეგ მიდის... ჩვენ მიუმართავთ სომხის დემოკრატიას, რომელიც საქართველოს საზღვრებში ცხოვრობს, თავისი მკაცრი სამართლიანი მსჯავრი დასდოს სომხის მუთაურთა უგებანო საქციელს“.⁸ ამ თხოვნას სამწუხაროდ ე.წ. „სომხის დემოკრატიისაგან“ არავითარი რეაგირება არ მოყოლია.

მოტანილი ფაქტებიდან გამომდინარე, გაკვირვებას არ უნდა იწვევდეს, როცა ა.ჯამალიანი და სომხური ეროვნული საბჭო თავს იკავებდნენ ზემოთაღნიშნული იარაღის საწყობის გახსნის, მისი აღწერისა და თბილისიდან არსენალში გადატანასთან დაკავშირებით. როგორც ჩანს, იგი სომხეთის დიპლომატიურ წარმომადგენლობას საქართველოში შექმნილი სომხური შენაერთების შესაიარაღებლად ქონდა გამიზნული. ბუნებრივია, მოწინააღმდეგის ასეთ ქმედებას საქართველოს მთავრობამ შესაბამისი ნაბიჯით უპასუხა და საქართველოს ტერიტორიაზე სომხების ეროვნული საბჭოს მოქმედება შეაჩერა. ამასთან ერთად დააყენა საკითხი მისი ადგილსამყოფელის – არამიანცის სახლის გაჩხრეკის შესახებ. სამწუხაროდ ეს სურვილი შეუსრულებელი დარჩა, რადგან აღნიშნული შენობა სომხეთის დიპლომატიურმა წარმომადგენლობამ ქართული მხარის დასწრების გარეშე მოულოდნელად დატოვა და მასში ინგლისის წარმომადგენლობა შევიდა. ამასთან დაკავშირებით შინაგან საქმეთა სამინისტრო 1919 წლის 27 მაისს საგარეო საქმეთა სამინისტროს ატყობინებდა: „სამინისტროში მიღებული ცნობებით გარკვევა იმისა, სომხეთის დიპლომატიურმა მისიამ მართლა დასტოვა თუ არა არამიანცის სახლში რაიმე დაწესებულება შეუქმნა“.

ლია, ვინაიდან ამ შენობაში უწინ მოთავსებული იყო გერმანიის მისია და ამჟამად კი ინგლისელები იმყოფებიან, რომლებსაც კატეგორიულად განუცხადებიათ, რომ მათ არაფერი არ იციან აღნიშნული დაწესებულებისა და მათი ქონების შესახებ. ევრც ის იქნა გამოცხადებული, თუ ვის დაესწრო საქართველოს მთავრობის წარმომადგენლად საწყობებისა და არქივების დაბეჭდვის დროს.“⁷

ეს ფაქტი შინაგან საქმეთა სამინისტროსა და მისდამი დაქვემდებარებული საგანგებო რაზმის მუშაობის მინუსად უნდა ჩაითვალოს. საუბრად უდებელია, რომ ამ შემთხვევაში ინგლისელთა ხელი მოქმედებდა და მათივე შემწეობით მოხდა სომეხთა ეროვნული საბჭოსა და დიპლომატიური მისიის ქონების შენობიდან შენიღბულად სასწრაფოდ გატანა. გამორიცხული არც ისაა, რომ აღნიშნული ქონება იმავე შენობაში იქნა დატოვებული ინგლისელთა მფარველობის ქვეშ. თორემ წარმოდგენილად მიგვანია, სომეხური ეროვნული საბჭოსა და დიპლომატიური წარმომადგენლობის შენობიდან აბარგების პროცესი საგანგებო რაზმის ხელმძღვანელობას ყურადღების მიღმა დარჩენოდა.

რამდენადაც დაშნაკუთიუნიის პარტია და თვით სომეხთა ეროვნული საბჭო ქართველთა საწინააღმდეგოდ მოქმედებდნენ, ბუნებრივია, საქართველოს მთავრობამ დამნაშავეთა გამოსაედიწებლად და დასჯის მიზნით, შესაბამისი ღონისძიებები გაატარა. ამ ფაქტთან დაკავშირებით საქართველოს პარლამენტის 1919 წლის 10 იანვრის სხდომაზე სომეხთა წარმომადგენელმა პ.დულხანოვმა შეკითხვით მიმართა საქართველოს მთავრობას, დაესახელებინა ის ძირითადი მიზეზი, რომელიც საფუძვლად დაუდო იმავე წლის 5 იანვარს სომეხთა დაპატიმრებებსა და ჩხრეკას, გუბერნიის სამმართველოდან და იუსტიციის სამინისტროს უწყებებიდან მათ დათხოვნას. იმადგროულად მან ნებისმიერი უწყების ნაციონალიზაცია ეროვნულ უმცირესობათა წინააღმდეგ მიმართულ ბოროტებად გამოაცხადა. ხოლო ავეტისიანმა, ეროვნულ უმცირესობათა ინტერესების შეღავათში საქართველოს მთავრობას ოფიციალურად დასდო ბრალი და დამნაშავე სომეხების წინააღმდეგ ჩატარებული რეპრესიები უკანონოდ მიიჩნია,⁸ შეგნებულად აუარა გვერდი საქართველოში მცხოვრები სომეხების მიერ გაწეულ ანტიქართულ საქმიანობას და სახელმწიფო ენის უცოდინრობის მიზანშეუწონლობას. ქართველ პოლიტიკოსებს პ.დულხანოვის და ავეტისიანის რეცეპტი ამოსავალ საფუძვლად რომ გაეხადათ, საქართველო სომეხ-ქართველთა სისხლისღვრის ჭაობში აღმოჩნდებოდა, ხოლო სახელმწიფო ენად ისევ რუსული დარჩებოდა. აქედან გამომდინარე, ქართველ ერს ეროვნული სახელმწიფოს მშენებლობისათვის ზურგი უნდა შეექცია. საპარლამენტო სხდომის საოქმო ჩანაწერებიდან ირკვევა, რომ იუსტიციის მინისტრმა შ.მესხიშვილმა უარყო დულხანოვის და ავეტისიანის ზემოთ მითითებული ბრალდებები. „ჩვენ ეცდილობთ – ამბობდა შ.მესხიშვილი –

სასამართლოში დარწმუნე იხეთი პირები რომელთაც შეუძლიათ ქართულ ენაზე შეასრულონ თავიანთი მოვალეობანი, არ ყოფილა არც ერთი ისეთი პირი, რომელსაც შეეძლო საქმის სასურველად ასრულება და ის დაგვეთხოვოს!" ეს ფაქტი იმის დამადასტურებელია, რომ დაშნაკეუთიუნის საპარლამენტო ფრაქციის წარმომადგენლები უკანდახევის ნაცვლად, თავისი დანაშაულებრივი ქმედების მიფუენების მიზნით საქართველოს ხელისუფლების წინააღმდეგ პროვოცირებულ შეტევაზე გადადიოდნენ, - სახელმწიფო კანონმდებლობით მოქმედებას ეროვნულ უმცირესობათა, განსაკუთრებით სომეხთა საწინააღმდეგო შეკნებული დაპირისპირების მოტივით ხსნიდნენ. ასე. ა. პოსიციამ, ქართული პოლიტიკური ასრის მესვეურთა სამართლიანი გულისწყრომა გამოიწვია. საპარლამენტო სხდომაზე საპასუხო სიტყვაში გამოსული რგაბაშვილი, საქართველოს დამოუკიდებლობის გადარჩენის მიზნით, რეპრესიების გატარებასა და სომხის მანე ელემენტების დატესხვებას აუცილებლობად მიიჩნევდა. იმადროულად აუენებდა საკითხს, ყველა იმ ბოროტმოქმედისადმი სასტიკი ანგარიშსწორების შესახებ, რომლებიც სომხებთან ომის დროს ქართველთა საწინააღმდეგოდ მოქმედებდნენ.¹¹

საკითხის ასეთი ფორმით დაყენება გამართლებული იყო, რადგან ამის აუცილებლობას იმ ეტაპზე რესპუბლიკის უშიშროების უზრუნველყოფის ინტერესები მითხოვდა. მითუმეტეს, დაშნაკეუთიუნის პარტიის წარსული საქმიანობა ამის შესანიშნავ ალიბს იძლეოდა. სწორედ ეს ფაქტი დაედო საფუძვლად ქართული პოლიტიკური ასროვნების ცნობიერებაში აღნიშნული პარტიისადმი უნდობლობის დამკვიდრებას. ყურადღება უნდა მიაქციოთ იმ გარემოებასაც, რომ პარლამენტის იმავე სხდომაზე კინიკემ ოპონენტებს - პეტლუხანოვსა და ავეტისიანს შეახსენა დაშნაკეუთიუნის მიერ ახალქალაქის მასრაში სოფელ ხოსპიაში ქართველი მაჰმადიანების უმოწყალოდ ამოწყვეტის ფაქტები, გაზეთების „ორიზონის“ და „ნორ ორიზონის“ ანტიქრისული საქმიანობა. და ა.შ. აქედან გამომდინარე იგი საჯაროდ აცხადებდა, რომ „დაშნაკელთა სისხლისა და რკინის პოლიტიკა ყველგან ერთნაირია და იგი ისეთი ძლიერია, რომ...უნდა გვეშინოდეს იმ შხამის, რომელიც მაიგან მოდის...ეს არის გადრმავება ეროვნული შეუღლის".¹² რამდენადაც ქართველ პოლიტიკოსებს დაშნაკეუთიუნის პარტიის საქმიანობა ეთნიკურ საფუძველზე კონფლიქტთა წარმოქმნის მიხედვად მიაჩნდათ, ბუნებრივია, ამ პარტიისა და მის წევრთა საწინააღმდეგოდ ძალოვან სტრუქტურათა მიერ გატარებული ყოველი ღონისძიება გამართლებულად უნდა მიეჩინათ, რადგან, იგი საომარ მდგომარეობაში მყოფი სახელმწიფოსათვის სურგის უშიშროების უზრუნველყოფას ემსახურებოდა. სწორედ ეს პრინციპი დაედო საფუძვლად საქართველოს პარლამენტის მიერ აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით 1919 წლის 10 იანვარს მიღებულ რეზოლუციას. „მოისმინა რა შეკითხვა სომხების დაპატიმ-

რებისა და განხრეკის შესახებ — ეკითხულობო დოკუმენტში — საქართველოს პარლამენტი აცხადებს, რომ მიუხედავად საქართველოში მცხოვრები სომხების ზოგიერთი წრეების მეხანათური მსადებლისა და მოქმედებისა სომხეთთან ომის დროს, მთავრობამ შესძლო ერთი მხრით ომით გამოწვეული მღელვარება ხალხში არ გადაქცეულიყო ექსცესებად სომხების წინააღმდეგ და მეორე მხრით — თვითონ მიღწეული ყოველი კანონიერი საშუალება ჩვენი სახელოვანი ჯარის ზურგის გასაწმენდათ სახიფათო ელემენტებისაგან — იწონებს საესებოთ მთავრობის მოქმედებას¹⁴ ამ დოკუმენტის მიღებით, ფაქტობრივად პასუხი გაეცა სომხეთა პრეტენზიებს, იმავდროულად ოფიციალურად იქნა გამოცხადებული საქართველოს ხელისუფლების პოზიცია ყველა იმ პარტიებისა და პოლიტიკური ორგანიზაციების მიმართ, რომლის წევრები საქართველოს მოქალაქეებს წარმოადგენდნენ და ანტისახელმწიფოებრივ საქმიანობას ეწეოდნენ. საბარტიკო მასალებიდან დასტურდება, რომ ის ღონისძიებები, რომელსაც საქართველოს ხელისუფლება დაშინაცუთიუნის პარტიისა და მის წევრთა წინააღმდეგ ატარებდა, არასაკმარისი დოზით ხორციელდებოდა, რადგან აღნიშნული პარტია ანტიქართულ საქმიანობასა და პროპაგანდას კვლავაც ძველებურად აგრძელებდა. ამის შესანიშნავ დადასტურებას დამოუკიდებელი კრების წევრის რუხაძის მიერ ახალქალაქიდან შინაგან საქმეთა სამინისტროსადმი (1919 წლის მაისი) გაგზავნილი დეპეშა წარმოადგენს. მასში მითითებულია დაშინაცუთიუნის პარტიის მიერ მოსახლეობაში ჭორების გავრცელების ფაქტებზე, რომ თითქოს მოკავშირეებმა ახალქალაქის მასრა სომხებს გადასცეს და უახლოეს დღეებში მას სომხეთის ჯარები დაიკავენ. იმავდროულად, როგორც დოკუმენტიდან ირკვევა, საქართველოს შინაურ საქმეებში ინგლისელების ჩარევას ცდილობდნენ. ამ შემთხვევაში მათ მიზანს, აღვილობრივი მოსახლეობის დაშინება და რეგიონში არასტაბილური სიტუაციის შექმნა წარმოადგენდა. ამიტომ იგივე რუხაძე დეპეშაში ხაზგასმით აღნიშნავდა „მცხოვრებთა დასაწყნარებლად საჭიროა თქვენი აგტორიტეტული განცხადება, რომ ყველაფერი ეს სიყალბეა და პროუკატორის ნაყოფია“¹⁵ ამასთან დაკავშირებით შინაგან საქმეთა სამინისტროს კანცელარიის გამგე საპასუხო დეპეშით რუხაძეს აცნობებდა: „მინისტრის მინდობილობით გაცნობებთ, რომ თქვენს დეპეშაში აღნიშნული ცნობები ახალქალაქის მასრის სომხეთისადმი გადაცემის შესახებ სიმართლეს არ შეიცავს. ინგლისელები თბილისიდან მიდიან“¹⁶ ამ ინფორმაციას ადგილობრივი მოსახლეობის დასამშვიდებლად განსაკუთრებული მნიშვნელობა ეიჭებოდა. მეორე მხრივ, ისიც ანგარიშგასაწევია, რომ სომხებს თავიანთი ჩანაფიქრის განხორციელებაში ინგლისელთა იმედი აღარ უნდა ქონოდათ, რადგან ისინი ახლოაღმოსავლურ პოლიტიკაში განცდილი მარცხიდან გამომდინარე, საქართველოს ტოვებდნენ. მართალია ეს დამშვიდების საფუძველს არ იძლეოდა, მაგრამ რეალურ შესაძლებლობას ქმნიდა.

საქართველოში მომქმედი დაშნაკუთიუნის პარტიის წინააღმდეგ ადგილობრივ ხელისუფლებას მეტი შემართებით ებრძოლა. თუ რა გზებითა და საშუალებებით ფიქრობდნენ დასახული მიზნის განხორციელებას, ამის შესახებ ჩვენი ყურადღება სდამ ცეკას 1919 წლის 20 ივნისის სხდომის საოქმო ნანაწერებმა მიიქცია. როგორც ირკვევა, საქციალურად დაუსეამთ საკითხი სდამ პარტიის სომხური სექციის რუსეთის სოციალ-დემოკრატიული პარტიის სომხურ სექციასთან (ხელმძღვანელი ა.სურაბოვი, გაზეთ „მშაკის“ რედაქტორი) დამოკიდებულების შესახებ. თუ რა მიზანს ისახავდა საკითხის ამ ფორმით დასმა, ამის შესახებ მიღებულ დადგენილებაში ვკითხულობთ: „საჭიროა ეხლა ისეთი დამოკიდებულების დამყარება, რომელიც ხელს შეუწყობს დაშნაკელებთან ბრძოლას, ასეთი დამოკიდებულების შესახებ მოსალაპარაკებლად გაიგზავნოს იმათთან მ.არსენიძე და მ.ვარდოიანიც“.¹ როგორც ჩანს, საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული პარტიის ლიდერები დაშნაკუთიუნის პარტიის წინააღმდეგ ბრძოლაში რუსეთის სდამ სომხური სექციის წევრთა გამოყენებას და მათთან მოქმედების საერთო გეგმის შემუშავებას ცდილობდნენ. თუ რა შედეგით დასრულდა აღნიშნული მისია, შესაბამისი მასალების მიუკედელოების გამო ჯერჯერობით უცნობი რჩება. რაც შეეხება უშუალოდ დაშნაკელებთან მოლაპარაკების შედეგებს, ეს საკითხი საქართველოს სოციალ-დემოკრატიული მუშათა პარტიის ცეკას 1919 წლის 11 ივლისის სხდომის მსჯელობის საგანი გახდა. საოქმო ნანაწერებში ფიქსირებულია დაშნაკელთა პრეტენზიები: 1). საქართველოში სომხები გერებად გრძნობენ თავს, 2). გაერთიანისუფლებინათ სომხეთ-საქართველოს ომთან დაკავშირებით დაპატიმრებული პირები. აღნიშნული საკითხების შესახებ იმავე სხდომაზე მიღებულ დადგენილებაში ვკითხულობთ: „ეპასუხოთ: 1) შეწყვიტონ ჩვენს წინააღმდეგ აგიტაცია ყველგან – ლონდონში, პარიზში. 2). სეუდგნენ ჩვენთან ერთად ტერიტორიული საკითხის მშეიდობიანად გადაწყვეტას“.² ეს დოკუმენტი იმის დამადასტურებელია, თუ რა ფართომასშტაბიან ბრძოლას აწარმოებდა დაშნაკუთიუნის პარტია საქართველოს წინააღმდეგ. მეორე მხრივ, იგი ამოეკაცეკასიის რეგიონში საქართველოს მშეიდობისმყოფული პოლიტიკისა და სადაო საკითხების მოლაპარაკების გზით გადაწყვეტის პოლიტიკური კურსის ორიენტაციის მაჩვენებელია.

ამრიგად, დაშნაკუთიუნის პარტიის საქართველოში საქმიანობა, რესპუბლიკის შიგნით დესტაბილიზაციის შექმნასა და შესაფერის მომენტში დამოუკიდებელი საქართველოსადმი ზურგში გაღესილი მახვილის ჩაცმას ითვალისწინებდა. ამის დამადასტურებლად გამოდგება ძეგვის სარკინიგზო ხიდის აფეთქება, სომხების მიერ მელიქ კასარიანცის სახლში და მანთაშევის ქარვასლაში გადამალული იარაღის საწყობის აღმოჩენის, ქართველთა საწინააღმდეგოდ საქართველოს მოქალაქე სომეხი ახალგაზრდების ფარული მოზიღისაციისა და საზღვარგარეთ ფართომასშტაბიანი

ანტიქართული საქმიანობის ფაქტები. ყოველივე აზან ქართულ საზოგადოებაში დაშნაკუთიენის პარტიისა და სომხური ეროვნული საბჭოსადმი უნდობლობის სინდრომი დაამკვიდრა. აქედან გამომდინარე, მათდამი ქართული პოლიტიკური აზრის მესვეურთა ნეგატიური დამოკიდებულება სწორ პოლიტიკურ კურსად უნდა მივიჩნიოთ. გამართლებულად უნდა ჩაითვალოს ის სადამსჯელო ღონისძიებები, რომელსაც ეროვნული სახელმწიფოებრიობის გადარჩენის მიზნით საქართველოს შინაგან საქმეთა სამინისტრო სომეხ დამნაშავეთა მიმართ ანხორციელებდა.

3. ქართული პოლიტიკური აზრი სომხეთ-საქართველოს კონფლიქტის შესახებ

საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის მთელი ისტორიის მანძილზე, უთანხმოების ძირითად საფუძველს ტერიტორიული დავა წარმოადგენდა. ამ შემთხვევაში ბორჩალოსა და ახალქალაქის მასრების კუთვნილების საკითხი იდგა დღის წესრიგში. ქართულ ისტორიოგრაფიაში დადასტურებულია, რომ ერთიცა და მეორეც, ოდითგანვე საქართველოს განუყოფელი ნაწილი იყო. ამის შესახებ დავერიგებითაა საუბარი იეჯაეახიშვილის¹⁰ პინგოროყვას¹¹ დმუსხელიშვილის¹² დბერძენიშვილის¹³ და სხვა ავტორთა შრომებში, რომლებიც აღნიშნული საკითხის გარკვევისას, ძირითადად ქართული, სომხური, ბერძნული და რომაელი ისტორიკოსების მონაცემებს ეყრდნობიან. მიუხედავად იმისა, რომ დასახელებული ტერიტორიები ქართველთა კუთვნილებას წარმოადგენდა, სტრატეგიული მნიშვნელობიდან გამომდინარე, სომხეთის ხელისუფლება მის დასაპატრონებლად ყოველგვარი სახის საშუალებებს მიმართავდა. ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ აღნიშნულმა დაეამ, ოფიციალურად მას შეიძლება იმინა თავი როცა ამიურკაკასიის ფედერაცია დაიშალა (1918 წლის მაისი) და მასში შემაჯალმა რესპუბლიკებმა დამოუკიდებლობა გამოაცხადეს. მათ წინაშე მწვავედ დაისვა თითოეული მათგანის გააჩივნის საკითხი. ამ შემთხვევაში, სომხეთის ხელისუფალთა ამოსავალი პრინციპი ტერიტორიის ისტორიულ კუთვნილებას კი არ ემყარებოდა, არამედ სომხური ელემენტის რაოდენობას. აქედან გამომდინარე, აუცილებლობად მიგვაჩნია გავარკვიოთ, თუ რამდენად მიზანშეწონილი იყო საკითხის გადაწყვეტისადმი დემოგრაფიული საზომით მიდგომა. დასმული კითხვისადმი პასუხის გაცემის მიზნით, პირველ რიგში წარმოვიჩინოთ უნდა იქნას ის მიმდინარე პროცესები, რომელიც ქვემო ქართლში სომეხთა ჩამოსახლებას უკავშირდება. როგორც ისტორიოგრაფიიდანაა ცნობილი იგი ძირითადად გვიანი შუასაუკუნეების პერიოდიდან იწყება. კერძოდ XVI საუკუნიდან, როცა მტრისგან შევიწროებული სომეხთა სამშობლოს ტოვებდა და უცხო

ქვეყნებში აფარებდა თავს. ამასთან დაკავშირებით აკად.ივ.ჯავახიშვილი მიუთითებდა, რომ „საქართველო სომხებისათვის ყველაზე უფრო მახლობელი ქვეყანა... იყო, სადაც მათ თავისუფლად შეეძლოთ ცხოვრება, – საქართველოში არასდროს არც ეროვნული, არც სარწმუნოებრივი დევნა არ ყოფილა, – და თანაც საქართველოში შემოხიზნულ სომხებს სულ უფრო მეტი იმედი ჰქონდათ, რომ თუ გარემოება მათთვის ხელსაყრელად შეიცვლებოდა, იქითგან თავიანთ სამშობლოში ადვილად დაბრუნებულ-ოყენ... სრულებით ბუნებრივია, რომ ისინი სახლდებოდნენ განსაკუთრებით იმ კუთხეში, რომელიც სომხეთის მოსაზღვრე იყო და სადაც თავისუფალი სამოსახლო ადგილი მოიპოვებოდა. ამიტომ არც გასაკვირველია, რომ ისინი შემოხიზნებოდნენ ხოლმე სწორედ ქვემო ქართლში“.⁹ იმავე ივ.ჯავახიშვილის მონაცემებით, თურქთა და ლეკთა შემოსევების შედეგად სომხური მოსახლეობა ამ ადგილებიდანაც აყრილა. ასეთი აოხრების შემდეგ, XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში ამიერკავკასიაში სომეხთა საერთო რაოდენობა 17000 ოჯახამდე დასულა.¹⁰ მისივე თქმით, ქვემო ქართლში, კერძოდ ღორეში რუსეთის ხელისუფალთა დაყენებული მოთხოვნის შედეგად, უკაცრიელ ადგილებში ერეკლე მეფეს მხოლოდ მელიქ აბო და მისი კმები დაუსახლებია.¹¹

ყურადღება უნდა მიუპატიოთ იმ გარემოებას, რომ ბორჩალოსა და ახალქალაქის მაზრებში სომეხთა კომპაქტური დასახლება მხოლოდ XIX საუკუნის დამდეგიდან ჩნდება. კერძოდ 1829-1831 წლებში, როდესაც რუსეთის ხელისუფალთა ინიციატივით არზრუმის საყაშიოდან ახალციხე-ახალქალაქის მაზრებში 34 ათასი სომეხი ჩამოსახლეს, ხოლო 5 ათასი ბორჩალოს მაზრის იმ ნაწილში, რომელიც დღევანდელი საქართველოს ადმინისტრაციულ საზღვრებში შედის.¹² რაც შეეხება სომეხთა მასობრივ ჩამოსახლებას საქართველოში, იგი რუსეთის ხელისუფალთა გამიზნულ ანტიქართულ საქმიანობასთანაა დაკავშირებული. 1804 წელს ერევნის სახანოდან თბილისში სომეხ ჯამოსახლებულთა რიცხვი 2000 კაცს უდრიდა. 1807-1808 წლებში თბილისის გუბერნიასა და აელაბარში 338 სომხური ოჯახი (1906 სული) ჩამოსახლეს, ხოლო 1809-1811 წლებში მთავარმართებელ ტორმასოვის დროს ყარაბაგიდან 428 ოჯახი (2140 სული) ბოლნისში ჩამოსახლეს.¹³ 1829 წელს ყარსის, ერზრუმის და ბაიაზეთის ვილაიეთებიდან 14000 ოჯახი.¹⁴ რუსეთის ხელისუფალთა შემწეობის შედეგად, საქართველოში სომეხთა ჩამოსახლებებიდან გამომდინარე, მათი მატების დინამიური პროცესი შემდეგ სურათს იძლევა: 1865 წელს საქართველოში ცხოვრობდა – 122,6 ათასი სომეხი, 1886 წელს – 172,9 ათასი, 1897 წელს – 197,0 ათასამდე გაიზარდა.¹⁵ 1897-1902 წლებში საქართველოში 55 ათასი სომეხი ჩამოსახლეს. აღნიშნული პროცესებიდან გამომდინარე, თბილისში სომხების რაოდენობა 46,7 ათასიდან 124,9 ათასამდე გაიზარდა, რომელთაგან 68 ათასი ახლად მოსული იყო.¹⁶ საქართველოს ტერიტორიაზე სომეხთა

ჩამოსახლების ეს პროცესი შემთხვევითობით არ იყო განპირობებული, იგი წინასწარ გამიზნულ პოლიტიკას წარმოადგენდა და სომხური მოსახლეობის საზღვრისპირა რაიონებში რაოდენობრივად გაზრდას, მისი კომპაქტურად დასახლების შექმნით, საქართველოს ისტორიული ტერიტორიების მშვიდობიანი გზით ანექსიას ითვალისწინებდა. ქართველთა მოღვაწის დასამხიობად XIX საუკუნიდან დაწყებული ეს შეფარებითი პროცესი, XX საუკუნეშიაც მიღწეობდა. ამის შესახებ ქართველი პოლიტიკოსები დუმდნენ, ხოლო სომხური ბურჟუაზია, რუსეთის ხელისუფლების მესვეურებთან ერთად, ქართველთა საწინააღმდეგო საქმეს აკეთებდნენ. ამის შესანიშნავ მაგალითს, 1915-1916 წლებში თურქეთის მიერ დარბეული სომხების დიდი ნაწილის (100 ათასი კაცი) საქართველოს ტერიტორიაზე განსახლების ფაქტები იქცეეს. ისიც საყურადღებოა, რომ 1918 წელს თურქეთისგან დევნილი სომხური მოსახლეობა, რომლის შესახებაც წინა პარაგრაფშიც გვქონდა საუბარი – საქართველოს სხვადასხვა რეგიონებში აყარებდა თავს და რესპუბლიკას მძიმე ტვირთად აწეა.

ჩვენს მიერ მოტანილი ფაქტებიდან გამომდინარე, საქართველოსთან მიმართებაში სომხეთის ხელისუფალთა უსაფუძვლო ტერიტორიული პრეტენზიები უმადურობის დემონსტრირებად უნდა მივიჩნიოთ. სომხეთის მმართველი წრეების მოქმედებიდან გამომდინარე, ლოგიკურ მსჯელობას იმ დასკვნამდე მივყავართ, რომ ქართველ ხალხს შეჭირვებაში მყოფი ლტოლვილი სომხებისათვის დახმარების ხელი არ უნდა გაეწევიდა და ისინი უკანვე განედევნა. მართალია ასეთი ქმედება დანაშაულის ტოლფასი იქნებოდა, მაგრამ მეორეს მხრივ, მომგებიანი აღმოჩნდებოდა იმ თვალსაზრისით, რომ საქართველოში კომპაქტურად დასახლებული სომხური ელემენტი არ გვეყოლებოდა და დაშინაცუთიუნის პარტიის ღიადერები, საქართველოს ტერიტორიაზე პრეტენზიისათვის ამ ფაქტორს ალიბად ვერ მოიშველიებდნენ.

საქართველოს წინააღმდეგ პირველი სასინჯი სამხედრო ოპერაცია სომხეთმა 1918 წლის 18 ოქტომბერს დაიწყო. როგორც საპარლამენტო სტენგორაფიულ ანგარიშებშია შითითებული, სომხეთის ჯარის ნაწილებმა დაარღვია საქართველოს სასაზღვრო ზოლი, ყოველგვარი გაფრთხილების გარეშე დაიჭირა კალაგერანის ხიდი და სადგური კობერის მიდამოები. ამ ფაქტთან დაკავშირებით პარლამენტის 26 ოქტომბრის სხდომაზე ნ.რამიშვილი ხაზგასმით მიუთითებდა: „ჩვენ გვაქვს საბუთი აშკარად განცხადოთ, რომ სომხეთის ჯარების მიერ ამ ადგილების დაკავება მოხდა ოსმალეთის მთავრობასთან შეთანხმებით. ასეთი იყო განცხადება... სომხეთის დიპლომატიურ წარმომადგენლის ჯამალანისა ჩვენი საგარეო საქმეთა მინისტრის ამხანაგთან“.^[1] იგივე დაადასტურა სამხედრო მინისტრმა გ.გიორგაძემ. მისი თქმით, საქართველოსთან შეუთანხმებლად და „ოსმალეთთან მოლაპარაკებით, ჩვენი ის ხაზი, რომელიც ოსმალეთის ასკერებს

ეყრათ, სომხეთის ჯარმა დაიჭირა¹³³ იმადროულად აიღეს სოფლები: კორინჯი და ცატერნი, რომლებიც საქართველოს განკარგულებაში იმყოფებოდა და გერმანელთა რაზმები იყო ჩაყენებული. როგორც სამხედრო მანისტრი მიუთითებდა, ეს ფაქტი საქართველოს ხელისუფლებას ომის დაწყების საფუძველს აძლევდა, მაგრამ მან ეს ნაბიჯი არ გადადგა, კომპრომისზე წაედა და მოწინააღმდეგე მხარეს სამშვიდობო მოლაპარაკება შესთავაზა. ამასთან დაკავშირებით საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროს მიერ სომხეთის ხელისუფლებისადმი გაგზავნილ ნოტაში (1918 წლის 19 ოქტომბერი) ეკითხულობთ: „საქართველოს მთავრობას, რომელიც მუდამ მზად არის მშვიდობიანად, ურთიერთ შორის შეთანხმებით გადაჭრას საზღვრების საკითხი მეგობრულ სომხეთის რესპუბლიკასთან, საკტიოდ მიაჩნია განაცხადოს, რომ სანამ ასეთ შეთანხმებას ადგილი არა აქვს, სომხეთის ჯარების შემოსვლა თბილისის გუბერნიის საზღვრებში ჩაითვლება სომხეთის მტრულ ნაბიჯათ საქართველოს მიმართ“¹³⁴.

აღნიშნულ ნოტაზე სომხეთის მთავრობიდან პასუხის დაგვიანებამ და სომხური ჯარის ნაწილების სამხედრო ოპერაციების გაგრძელებამ, საქართველოს მთავრობა იძულებული გახდა მოწინააღმდეგის წინსვლის აღკვეთის მიზნით სამხედრო ძალა გამოეყენებინა და დარღვეული სასაზღვრო პოზიციები აღედგინა. დასახული მიზნის შესრულების შემდეგ, ქართული ჯარის ნაწილებმა წინსვლა შეაჩერეს. ასეთი გადაწყვეტილების მიღებას, სომხეთის მთავრობის სახელით ა.ჯამალიანის მიერ 1918 წლის 21 ოქტომბერს საქართველოს მთავრობისადმი გაგზავნილ ვა წერილმაც შეუწყო ხელი. ამ დოკუმენტის მიხედვით, სომხეთის მთავრობა კონფლიქტის მშვიდობიანი გზით მოწესრიგების წინადადებას იძლეოდა. იმადროულად აყენებდა საკითხს, რომ ქართული ჯარი პირვანდელ ხაზზე გაიყვანებოდა და იმ ადგილების დაცლა არ მოეთხოვებოდა სადაც სომხეთის ჯარებმა ოსმალები შესცვალა¹³⁵. ეს წინადადება საქართველოს მთავრობამ მიიღო, რადგან იგი საკითხის მშვიდობიანი მოწესრიგების საფუძველად მიიჩნია. თუ რა პოზიციები უნდა დაეჭირა ქართული და სომხური ჯარის ნაწილებს, ეს კარგად სჩანს საქართველოს თავდაცვის მინისტრის გეორგიანის 23 ოქტომბრის ბრძანებიდან. მასში ეკითხულობთ: „Отъ Председателя Правительства Армении поступило предложенные разрешить мирным путем вопрос о границах. Посему приказываю нашимъ войскамъ стоять на линни, которую занимали немцы, а войска армянь не должны переходить линию, занимаемую турками. В случае дальнейшего продвижения ихъ безусловно обороняться“¹³⁶.

ხემათ აღნიშნული თხოვნის საფუძველზე, ქართული მხარის მიერ ასეთ კომპრომისზე წასვლის მიუხედავად, სომხეთის ხელისუფლების მესვეურებმა 23 ოქტომბერს ახალი მოთხოვნა წამოაყენეს და კორინჯ-ცატერნის ხაზის დაუკონებელი დაცლა მოთხოვეს. პასუხსაც არ დაელოდნენ და

იმავე დღესვე აღნიშნული პუნქტები დაიკავეს. ამასთან დაკავშირებით საქართველოს საგარეო საქმეთა სამინისტროს მიერ სომხეთის მთავრობისადმი გაგზავნილ ნოტაში ვკითხულობთ: „საქართველოს მთავრობამ განიხილა რა შექმნილი მდგომარეობა, გაცნობებთ, რომ თუ სომხეთის ჯარი დაუკონტროლებელი არ დაცდის კორინჯო-ცაქერნის ხაზს, ანდა შემდეგ დაიკავენს რაიმე ტერიტორიას თბილისის გუბერნიის საზღვრებში, საქართველოს მთავრობა ამას ჩათვლის სამხედრო მოქმედების დასაწყისად სომხეთის რესპუბლიკის მხრივ და მთელი პასუხისმგებლობა ორივე რესპუბლიკის დამღუპველი შედეგებისა დაატყდება იმ მთავრობას, რომელმაც ამ შემთხვევაში...ეს კონფლიქტი გამოიწვია“.¹⁰⁶

ჩვენს მიერ მოტანილი მასალები იმის დამადასტურებელია, რომ ქართული მხარე ამიერკავკასიაში შექმნილი რთული პოლიტიკური სიტუაციის პაქსიმალურად გათვალისწინების საფუძველზე, ომის ახალი ესკალაციისა და მისგან გამომდინარე მოსალოდნელი დაშანგრეველი შედეგებისგან თავის დაღწევის მიზნით, სომხებთან კონფლიქტს ყოველმხრივ გაურბოდა. ამას ეერ ვიტყვიტ მოწინააღმდეგე მხარის მიმართ. პირიქით. ავი ყველა სახეობის შეთანხმებას არღვევდა და საომარ სიტუაციას ხელუწყოად ქმნიდა. ამის დამადასტურებლად ჩვენს მიერ ზემოთ მოტანილი დოკუმენტებიც გამოიდება. სომხეთის ხელისუფლება საქართველოს მთავრობისადმი გაგზავნილ 21 ოქტომბრის ნოტაში საკითხის მშვიდობიანი გზით გადაწყვეტას თუ აიღვედა უპირატესობას. იგი ორ დღეში შესცვალა და 23 ოქტომბრის საომარი მოქმედება განაახლა. როცა საკითხი ომს ეხება. სამთავრობო დონეზე ასეთი მოულოდნელი აზრთა ცვალებადობა, ბუჩუბრივია, შემთხვევითობით არ უნდა ყოფილიყო განპირობებულა. ეს ფაქტი ქართული პოლიტიკური აზრის წარმომადგენლებს ყურადღების მიღება არ დარჩენიათ და იგი მაშინვე მსჯელობის ობიექტად აქციეს. ამ მხრივ ინტერესს პარლამენტის 26 ოქტომბრის სხდომაზე რ.არსენიის გამოსვლა იქცევს. იგი დაწერილებით შეეხო მეომარ სახელმწიფოთა შორის მესამე ძალის როლს და განსაზღვრა ამ პროცესში მისი ძირითადი ინტერესები. აქედან გამომდინარე, აღნიშნულ კონფლიქტში სომხეთის მხრიდან მესამე სახელმწიფოს მონაწილეობის ეარაუდი გამოთქვა. „მე მგონია – აშბობდა რ.არსენიძე – ამ შემთხვევაშიაც არ უნდა იყოს გარეშე ხელის უმისობა იმ კონფლიქტში, რომელსაც ჩვენი რესპუბლიკის საზღვრებში მქონდა ადგილი. ზგიერთი ცნობა, რომელიც იყო გამოქვეყნებული, მიუთითებს ამ მესამე კლემენტზე, რომლის წყალობითაც აქ შეიძლება ომის ალი განადღეს“.¹⁰⁷

ამ შემთხვევაში რ.არსენიძე არ ტყუოდა: სომხეთის პოლიტიკურ კურსს მართლაცდა მესამე სახელმწიფო მართავდა. რაც იმ ეტაპზე აშკარად შეიძინეოდა. მიუხედავად ამისა, გარკვეული მიზეზების გამო მან საკითხის დაკონკრეტებას თავი აარიდა. მხოლოდ სომეხი და ქართველი ერო-

სათვის „მესამე ხელის“ დამდუჟებელ გარდუვალობაზე მიუთითა. აქედან გამომდინარე, მიუღებლად ჩათვალია თავდასხმის ის ფორმა, რომელიც სომხეთმა მეზობელი საქართველოს მიმართ გამოიყენა. თავისი შეხედულების დასაბამებლად სათანადო არგუმენტებზე დაყრდნობით საზოგადოებას შეახსენა, რომ დიდი სახელმწიფოები „24 საათით ადრე იტყობინებიან, როდესაც ჯარს გზავნიან“-ო. მისივე თქმით, სომხეთი მაღლად, თითქმის ყაჩაღურად“ დაესხა თავს საქართველოს. აქედან გამომდინარე გაკვირვება გამოთქვა იმ სულიერი სიმშვიდის გამო, რომელიც საქართველოს მთავრობამ გამოიჩინა და მოწინააღმდეგის დაგებულ მახეს გორიერული აოზიციიდან შეხედა. „მე კიდევ მაკვირვებს ის თავდაპირილობა – ამბობდა რ.არსენიძე – რომელსაც იწენს ამ შემთხვევაში ჩვენი მთავრობა“.

ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ აღნიშნულ სხდომაზე ქართული პოლიტიკური აზრის მესვეურებმა ამ ორი ერის ურთიერთობაში სიმართლის თქმა და მანკიერი მხარეების სამსჯავროზე გამოტანა აუცილებლობად მიიჩნიეს. ეს სწორი გადაწყვეტილება იყო, რადგან საზოგადოებას მიმდინარე მოვლენების შესახებ არა მარტო სრულყოფილი ინფორმაცია უნდა ქონოდა, არამედ მთავრობის პოზიციაც სცოდნოდა და ამის მიხედვით განესაზღვრა დამოკიდებულება სომხეთთან ურთიერთობაში. ამ საკითხთან მიმართებაში იმ ეტაპზე საქართველოში მომქმედი თითქმის ყველა პოლიტიკური პარტიის ლიდერებმა თავიანთი პოზიცია დააფიქსირეს. მათგან განსხვავებით განსაკუთრებულ ყურადღებას პარლამენტის 26 ოქტომბრის სხდომაზე შ.ნუცუბიძის გამოსვლა იქცევს. იგი ხაზგასმით მიუთითებდა სომეხი და ქართველი ხალხების ისტორიულად კეთილმეზობლურ ურთიერთობაზე. აქედან გამომდინარე, მისი დარღვევის შესაძლებლობა წარმოუდგენლად მიაჩნდა. ამის საფუძველს შ.ნუცუბიძე იმეზმად შეგირვებაში მყოფი სომხებისადმი თანადგომაში ხედავდა. მისივე თქმით, ეს სომეხი ლტოლვილების დახმარებაში გამოვლინდა. „ჩვენს ეოწრო ქოხში – ამბობდა შ.ნუცუბიძე – გამოვნახეთ ისეთი კუთხე, სადაც შესაძლებელი იქნა დატოვება სომხის ლტოლვილებისა და აქ ისინი შეუიფარეთ“.

მაშინ როდესაც სომეხ ლტოლვილთა ათიათასობით ოჯახი ქართველმა ერმა და თვით საქართველოს ხელისუფლებამ უპრეტენზიოდ მიიღო, ასეთ დროს სომხის შეიარაღებული ძალები ტერიტორიის მიტაცების მიზნით ომის გამოცხადებლად ესხმის თავს საქართველოს. ამ ფაქტმა უდიდესი გულისწყრომა გამოიწვია ქართული პოლიტიკური აზრის წარმომადგენლებში და ისინი არა მარტო სომხეთის ხელისუფლების, არამედ საქართველოში შემოხიზნული სომეხი ლტოლვილებისადმი მტრულად განაწყო. ქართული პოლიტიკური აზრის მესვეურთა ასეთი პოზიცია გამართლებულად უნდა მივიჩნიოთ, რადგან სომხეთის ხელისუფლებამ თავი-

სი ქმედებით, ქართულ პოლიტიკოსებს შემოხიზნულ სომეხთა მფარველობის პროპაგანდისტების ყოველგვარი საფუძველი გამოაცალა. შექმნილი პოლიტიკური სიტუაციიდან გამომდინარე, ერთ-ერთ გამოსავალ გზას მხოლოდ ეკონომიურად შეჭირვებული საქართველოს მოსახლეობის დაცვის მიზნით უცხო ტომის წარმომადგენლებისადმი დამოკიდებულების შესახებ ოფიციალური განაცხადის გაკეთება აუცილებელი შეიქმნა.

ასეთი პოლიტიკური კურსის აღება იმითაც იყო გამართლებული, რომ „ის ერი, რომლის მიმართ ქართულ ერს – როგორც შნუცუბიძე ამბობდა – უდიდესი დამსახურება აქვს, რომლისთვისაც ქართულ ერს არ შეიშურდა უკანასკნელი ღუქმა – ის ერი რომლის მიმართ საქართველო ასეთ ძველის-ძველ თავიზიანობას, ძველ სტუმართმოყვარეობას, იჩენდა, – ამ ერმა, ან ყოველ შემთხვევაში მისმა გაბატონებულმა ნაწლმა, მათმა პოლიტიკოსებმა საესებით დაივიწყა ის ელემენტარული გრძნობა, რომელსაც მადლიერების გრძნობა ეწოდება“.¹³ აღნიშნული განცხადება, მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენების სიღრმისეულად გაცნობიერებას ეფუძნებოდა და ქართულ პოლიტიკოსებს კონკრეტულად მიანიშნებდა, რომ პოლიტიკა მადლიერებასა და ტოლერანტობას არ ემორჩილება, იგი მხოლოდ ერის ინტერესთა საფუძველზე უნდა აგებულიყო. აქედან გამომდინარე, შნუცუბიძე აყენებდა საკითხს, მომხდარი ფაქტები, ყოველგვარი შემწე-ნარებლობის გარეშე ქართული ერის ინტერესებიდან გამომდინარე განუტეირტათ და შესაბამისი სიტუაციისამებრ ემოქმედათ. ამ ფონზე ქართულ პოლიტიკოსთა ერთმა ჯგუფმა კატეგორიულად დააყენა საკითხი საქართველოში მომქმედი ე.წ. „სომხის დემოკრატიის“ საქმიანობის სამთავრობო დონეზე აკრძალვის შესახებ. ამ მოთხოვნას იმით ასაბუთებდნენ, რომ „საქმე სომხის დემოკრატიასთან კი არა გვაქვს – როგორც იგეგმართელი ამბობდა – ჩვენ გვაქვს საქმე დაშნაკუთიუნის პარტიასთან“.¹⁴ თავისი არგუმენტაციის დასასაბუთებლად, მან დაშნაკუთიუნის პარტიის ლიდერთა სიტყვასა და საქმეს შორის ურთიერთწინააღმდეგობის ფაქტები მოიტანა და იქვე დასძინა, რომ მათმა წარმომადგენლებმა საქართველოს პარლამენტში „ისეთი სიტყვა სთქვა, „რომ ჩვენ ტაშის ცემით შევხედით და მთელი დარბაზი ფეხზე ადგა... იმ დროს როდესაც დაშნაკელების ერთი წარმომადგენელი... საუცხოვო სიტყვას ამბობდა, იმის ამხანაგები, რომელნიც იქ მთავრობაში სხედან, ჩვენი ერის წინააღმდეგ ზარბაზნებს და ტყვიანობ-ფრქვევებს ამზადებდნენ. მე ამოზე უნდა მოგახსენოთ, – მოყვარე მტერი, მტერზე უფრო უარესია. მე მიიჩნევია, რომ მტერი მტრულად იყვეს და არა მეგობრულად და დაშნაკელების პარტიას კი, სამწუხაროდ. ეს სჩვე-ვია. როდესაც გული შაეი აქვს, კბილებს თეთრს გვიჩვენებს. ამგვარი პოლიტიკა დამღუპველია“.¹⁵

როგორც ვხედავთ, აქ დაშნაკუთიუნის პარტიის ლიდერთა ორმხრივი თამაშისა და მტრული საქმიანობის მხილებასთან ერთად, მათდამი სიძუ-

ლეილია გამოქვეყნებული. მიუხედავად ამისა, ქართველ პოლიტიკოსთა ღირსება იმაში მდგომარეობდა, რომ ისინი თავშეკავებულად მოქმედებდნენ და ისედაც გამწვანებული ურთიერთობის გართულებას შეძლებისდაგვარად მაქსიმალურად გაურბოდნენ. მაგრამ შეცდომა იქნება თუკი ვიფიქრებთ, რომ ქართული პოლიტიკური აზრის მესვეურებს თითქოს არ აინტერესებდათ საქართველოსთან მიმართებაში სომხეთის ხელისუფლების კურსისადმი ქართულ მიწაზე მაცხოვრებელი სომხების დამოკიდებულება. ამასთან დაკავშირებით იგივე იეგომართელი თავისი სიტყვის დასასრულს მიუთითებდა, რომ „საქართველოს საზღვრებში ბლომად ცხოვრობენ... 1 ქართველოს რესპუბლიკის მოქალაქე სომხები, და მაშინ როდესაც სომხის რესპუბლიკა და მათი მთავრობა, უბრალოდ რომ ვთქვათ, დაშინაკელების პარტია ცდილობს საქართველოს რესპუბლიკის... დამოუკიდებლობის დამხობას, აქაური სომხები რას ფიქრობენ? მინდა ეს გავიგო. საჭიროა რომ ეს ვიცოდეთ“.¹³ საკითხის ამ კუთხით დაყენება ეფექტობით საესებით ლოგიკური იყო, რადგან საქართველოში მცხოვრებ სომხებს, რომლებსაც ქართული მიწა ასაზრდოებდა, მიმდინარე მოვლენებისადმი თავისი ობიექტური დამოკიდებულება ოფიციალურად უნდა გამოეთქვა. ამას მათი მოქალაქეობრივი ვალდებულებაც მოითხოვდა. სამწუხაროდ, ასეთი რამ არ მომხდარა, თორემ აღნიშნულ ფაქტს დაშინაკუთხოვნის საპარლამენტო ფრაქცია, ქართველ პარლამენტართა შეტევისაგან თავდაცვის მიზნით აუცილებლად გამოიყენებდა. რამდენადაც საქართველო-სომხეთს შორის მიმდინარე პროცესებს, საქართველოში მცხოვრები სომხური მოსახლეობა დუმილით შეხვდა, ეს ფაქტი დამაფიქრებელი იყო, იგი სომხური აგრესიისადმი მისი თანამოქმედების არაოფიციალურად მხარდაჭერაზე მიუთითებდა. ეს გაკვირვებას არ უნდა იწვევდეს, რადგან საქართველოში მაცხოვრებელი სომხური მოსახლეობის დიდი ნაწილი დაშინაკუთხოვნის პარტიის ზემოქმედების ქვეშ იმყოფებოდა, ხოლო ეს უკანასკნელი ერევნის მთავრობის მითითებების შემსრულებელი იყო. ამის დასტურად საქართველოს პარლამენტის 1918 წლის 18 ოქტომბრის სხდომაზე ავეტისიანის გამოსვლა გამოდგა. „ჩვენ გომართელი შეგვეკითხა – ამბობდა ავეტისიანი – რას აკეთებთო. აი, რას ვაკეთებთ: ჩვენ იქ ევნმარებით ჩვენს ერევნის მთავრობას... აქ კი თქვენს მთავრობას“.¹⁴ აქედან ნათლად ჩანს, რომ დაშინაკუთხოვნის პარტიის საპარლამენტო ფრაქციის ერთ-ერთი ლიდერს – ავეტისიანს, რომელიც საქართველოს მოქალაქედ ითვლებოდა, საქართველოს მთავრობა მისეულად არ მიაჩნდა. ბუნებრივია, აღნიშნული პოლიტიკური პარტია ქართველთა საწინააღმდეგო საქმიანობით იყო დაკავებული და სომხეთის ხელისუფლების სამსახურში იდგა.

აღნიშნული ფაქტი და თვით დაშინაკუთხოვნის პარტიის ანტიქართული საქმიანობა, რომლის შესახებაც წინა პარაგრაფშია გვეჩინა საუბარი, ქართული პოლიტიკური აზრის მესვეურებს საგანგაშო ზარის შემოკერის

შესაძლებლობას აძლევდა. აქედან გამომდინარე, გაკეირებებს არ უნდა იწვევდეს, როცა 1918 წლის 26 ოქტომბრის საპარლამენტო სხდომაზე სპეკულიამ რესპუბლიკის მასშტაბით სამხედრო წესების შემოღების აუცილებლობის საკითხი რომ დააყენა. „სამხედრო წესების შემოღება – ამბობდა ორატორი – მთელის თავისი სისასტიკით უნდა იქნეს დაუყოვნებლივ განხორციელებული. მაშინ მთელი ქართველი ხალხი, რომელიც პერპნობს, რომ მის საკუთრებას ართმევენ და თავს ესხმიან, მთავრობას გაჟეჟება.“¹⁵

ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ თუკი ქართველ პოლიტიკოსთა ერთი ნაწილი მთავრობისაგან რესპუბლიკაში სამხედრო წესების შემოღების აუცილებლობას მოითხოვდა, მეორენი არსებული პრობლემის წარმოქმნის ძირითადი მიზეზის ახსნას ცდილობდნენ. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ინტერესს იმავე საპარლამენტო სხდომაზე გვეშაჟელის გამოსვლა იქცევს. მისი აზრით, რამდენადაც სომხურმა ბურჟუაზიამ ოსმალეთში სახელმწიფოებრივი ბრძოლის პოლიტიკური პერსპექტივა დაკარგა, მათ წინაშე მხოლოდ ერთადერთი – პოლიტიკური ცენტრის მოპოვების საკითხი დარჩა. „ჩვენ ვიცით, – ამბობდა გვეშაჟელი, – რომ ამ პოლიტიკურ ცენტრთან, დედაქალაქის საკითხთან გადაბჟილია მთავარი ძარღვი ქართველ და სომხურ ეროვნებათა. ეს არის ტფილისის საკითხი. ჩვენ ვაღდებულნი ვართ დღევანდელ კრებას გაეგებინოთ, რომ...ეს პლანები ვიცით. ჩვენ ვიცით რა პოლიტიკა ასულდგმულებს სომხების ომს თუ ეს მოხდა...ეს არ იქნება პოლიტიკა ღორისა, ეს იქნება პოლიტიკა ტფილისისათვის ბრძოლისა. ეს ის პოლიტიკაა, რომელიც ცდილობს მთელი ტერიტორია ტფილისიდან დაწყებული ერევნამდის და ქვევითაც გაამრთულოს ერთ სახელმწიფოდ და საქართველოს დედაქალაქი სომხეთის დედაქალაქად აქციოს ჯერ ფაქტიურად, და შემდეგ ფორმალურად“.¹⁶

სომხეთის ხელისუფლებისადმი ასეთი მკაცრი განაწენი ალბათ მერეხელობად წაითვლებოდა, რომ აღნიშნული თვალსაზრისის შესაქმნელად ქართველ პოლიტიკოსებს საფუძელიანი ალიბი არ ჰქონოდათ. მხედველობაში გვაქვს „დიდი სომხეთის“ აღდგენის მიზნით, სომხეთის ხელისუფალთა პრეტენზიები საქართველოს ტერიტორიისადმი. დაწნაკუთიუნის პარტიის ლიდერებმა აღნიშნული იდეა წინაჟლანზე მას შემდეგ წამოსწიეს, როცა ამიერკავკასიის რეგიონში ინგლისის ჯარები ამონინდა. სწორედ მათზე დაყრდნობით ფიქრობდნენ დასახული გეგმის განხორციელებას, საქართველოს ხარჯზე ევროპისაკენ „საკუთარი სარკმელის“ გაჭრას და ამ კუთხით ფართო პროჟაგანდისტულ საქმიანობასაც კი ეწეოდნენ. ამის დასტურად სომხების მიერ 1918 წელს სტამბოლში დაბეჟკილი „დიდი სომხეთის“ რუკა გამოდგება. კონკრეტულად თუ რას წარმოადგენდა ეს რუკა, ამის შესახებ ივ. ჯაჟახიშვილი მიუთითებდა, რომ ინგლისელების ამიერკავკასიაში გამოწენისთანავე „სტამბოლში დაიბეჟდა სომხეთის ეითომც ისტო-

რიული, ფანტასტიკური რუკა, რომელიც შავი ზღვითგან კასპიის ზღვამდე გადაჭიმული და სამსუნის ოდნავ აღმოსავლეთით შავ ზღვაზე მდებარე ადგილთაგან ხმელთაშუა ზღვამდე აღწევს და სელეკციის ჩრდილოეთით მიმავალ ხაზით ამ სრულიადი სომხეთის საზღვარი კასპიის ზღვასთან თავდება. ბათუმი, ახალციხე, თვით მცხეთა და ტფილისიც კი ამ რუკაზე სომხეთშია მოქცეული და საქართველოს პატარა ეიწრო-კი ზოლიდა აქვს მიკუთვნებული!"¹⁹ აღნიშნული რუკის გამოცემიდან ცოტა მოგვიანებით, სტამბოლში სრულიად სომხეთის სახელმწიფოს ახალი რუკა დაიბეჭდა. პირველისაგან განსხვავებით, მისი შემდგენლები იმ „დათმობაზე“ წაყდნენ, რომ სომხეთ-საქართველოს საზღვარი კოდასთან გაატარეს, — თბილისი, ახალციხე და ბათუმი საქართველოს საზღვრებში დატოვეს.

ყოველივე აღნიშნულის გათვალისწინებიდან გამომდინარე, ზემოთ მითითებული პრობლემებისადმი მიმართებაში ქართველ პოლიტიკოსთა პოზიცია მისაღებად უნდა მივიჩნიოთ, რადგან იგი მართლის თქმის პრინციპს ეფუძნებოდა და სომხური პოლიტიკისადმი სწორი საზოგადოებრივი აზრის შექმნას ითვალისწინებდა. ამას არსებითი მნიშვნელობა ქონდა იმ თვალსაზრისითაც, რომ სომხეთის ხელისუფლების მიზნების შესახებ, ქართველ ერს სიმატელე სცოდნოდა და საჭიროების შემთხვევაში, ეროვნული მთავრობის მოწოდებისთანავე ქვეყნის დამცველთა რიგებში ნებაყოფლობით ჩამდგარიყო.

სომხეთის ხელისუფლებას, რომელსაც საქართველოს ტერიტორიების მიტაცების გეგმა შემუშავებული ქონდა, დასახული მიზნის განსახორციელებლად მხოლოდ საბაბს ეძებდა. ამ შემთხვევაში მოქმედების ხელსაყრელ მომენტად ახალციხე-ახალქალაქის მაზრებში ქართული ჯარის შეყვანა მიიჩნიეს და იგი „სომხური ტერიტორიების მიტაცებად“ გამოაცხადეს. ამასთან დაკავშირებით, სომხეთის საგარეო საქმეთა მინისტრი ტიგრანიანი საქართველოს ხელისუფლებისადმი 1918 წლის 5 დეკემბერს გაგზავნილი ნოტით საქართველოს მთავრობას აფრთხილებდა, რომ მას ახალქალაქის მაზრაში ჯარი არ შეეყვანა, ეიდრე საკითხი ამ რაიონის კუთვნილების შესახებ მშვიდობიანი გზით არ გადაიჭრებოდა.²⁰ ამ მოთხოვნის საპასუხოდ, საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრი ეგეგუკორი 7 დეკემბრის დეკლარაციაში კონკრეტულად მიუთითებდა იმ ძირითად მიზეზებზე, რამაც ქართული ჯარის მიერ ახალქალაქის მაზრის დაჭერა განაპირობა. იმავედროულად დოკუმენტში გასაგებად იყო ნათქვამი, რომ „საქართველოს მთავრობა ახალქალაქის მაზრას თავის ისტორიულ ტერიტორიად სოფლის და სომხეთის პროტესტი ამ საკითხზე უადგილოა. დაეწესა ჩაერევიან ჩვენს შინაურ საქმეებში“.²¹

საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრის ეგეგუკორის ასეთი კატეგორიული ტონი გამართლებული იყო, რადგან 1). ტერიტორიები რომლებზედაც სომხეთი პრეტენზიებს აცხადებდა, ისტორიულად საქართველოს

კუთვნილებას წარმოადგენდა და მის უარსაყოფად ოპონენტი მხოლოდ დემოგრაფიულ ბალანსს ეჭიდებოდა. 2). ქართველ დიპლომატთა მცდელობა, სასაზღვრო საკითხების სამშვიდობო კონფერენციაზე გადაწყვეტის შესახებ, სომხეთის ხელისუფლებამ რამდენჯერმე ჩაშალა. ამასთან დაკავშირებით დაწერილებით მომდევნო პარაგრაფში გვევლინება საუბარი. ამჯერად მხოლოდ აღენიშნაეთ, რომ ნიკენს ხელთ არსებული ფაქტებიდან გამომდინარე, სომხეთის მმართველ წრეებს მაი მიერ ხელოვნურად გამოვარდნილი პრობლემის სააშკარაოზე გამოტანა და დისკუსია ხელს არ აძლევდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში იგი ყოველგვარი პრეტენზიული განცხადებების გარეშე ზემოთაღნიშნულ სამშვიდობო კონფერენციაში აქტიურ მონაწილეობას მიიღებდა, მის ჩაშლას ხელს არ შეუწყობდა და ომის გზას არ აირჩევდა. ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ ასეთი სარიცხო ნაბიჯი მისმა დიპლომატიურმა წრეებმა იმ მომენტში გადადგეს, როცა ამიერკავკასიის რეგიონში პოლიტიკური სიტუაცია დამძიმებული იყო. სომეხთა ამ ქმედებაში მესამე სახელმწიფოს ხელი აშკარად ჩანდა. თუკი იმდროინდელ ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეთა ჩემუარულ ლიტერატურას ვენდობით, ისინი ინგლისის როლზე გამოკვეთილად მიუთითებენ. ნ. ჟორდანიას აზრით, რამდენადაც სომხებს ოსმალეთში ინგლისმა დანაპირები კერა ვერ შეუქმნა, სამაგიეროს მიცემა საქართველოს ხარჯზე მოინდომა.¹⁹ იგივე საკითხი გ. ლორთქიფანიძემ უფრო გლობალური ფორმით განიხილა. მისი თქმით, ინგლისის მიზანს საქართველოს დამოუკიდებლობის მოსპობა და ამიერკავკასიის რეგიონის დენიკინის რუსეთზე „მიკრა“ წარმოადგენდა. „ამ რუსულ-ინგლისური გეგმის ბადეში – წერდა გ. ლორთქიფანიძე – მოხვდა სომხეთი, რომელიც ჯერ კიდევ საკმაოდ ვერ იყო ეროვნულ სახელმწიფოდ ჩამოყალიბებული. მისი პოლიტიკასე გადაწყვეტილი გაეღენა ქონდა ანტანტას, ხოლო ანტანტის და, პირველ ყოვლისა, ინგლისის სარდლობის უმთავრესი მრწემელი ამიერკავკასიის საკითხებში იყო დენიკინის შტაბი“.²⁰

აღნიშნული ფაქტები იმის დამადასტურებელია, რომ ამ შემთხვევაში საქართველოს წინააღმდეგ შენიღბულად ინგლისურ-სომხური ერთობლივი დიპლომატია და სამხედრო ძალა მოქმედებდა. ასეთ ფონზე სომხურმა პრესამ, კერძოდ გაზეთმა „აშსატავორმა“ №202, მოწინავე წერილში, ქართული ჯარის ახალქალაქის მასრაში შესვლასთან დაკავშირებით პროტესტი გამოთქვა და კატეგორიული ტონით მოითხოვა: 1). კერების თვითგამორკვევის საღაო საკითხები, საჩქაროდ გადაჭრილიყო ხალხის თავისუფალი ნების გამოთქმით რეჟერენდუმით და ეთნიკური პრინციპის დაცვით. 2). ღირზე, ბორნალო და ახალქალაქი, რომლებსაც სომხეთი უღაოდ თავისი დასოვილია, ამ ადგილების ერთა თავისუფალი თვითგამორკვევა უნდა მოეხდარიყო. „ამას მოითხოვს – წერდა გაზეთი – როგორც ორი სახელმწიფოს ხალხთა ინტერესები, აგრეთვე ზოგიერთი „საღაო“ საკითხების გადაჭრა

თად გადატრიალა“.¹³ რამდენადაც აღნიშნული პრეტენზიები კატეგორიული ტონის ხასიათს ატარებდა, მისი უპასუხოდ დატოვება დანაშაულის ტოლფასი იქნებოდა. ამიტომ მას შესაბამისი პასუხი სამთავრობო დონეზე უნდა გაცემოდა. ამ მხრივ ჩვენს ყურადღებას გაზეთ „ერთობაში“ პრესის მიმოხილვის რუბრიკით დაბეჭდილი სტატია იქცევს. მასში დაწვრილებითაა წარმოდგენილი სომხეთის დიპლომატიური წრეების მიერ კავკასიის სამშვიდობო კონფერენციის საწინააღმდეგო საქმიანობა. დასაბუთებულია, ჯავახეთში ქართული ჯარის შესვლის მიზანშეწონილება და ამ კუთხის საქართველოსაგან განუყოფლობის აუცილებლობა. იმავდროულად წერილში ყურადღებაა გამახველებული რუსეთის ცარიზმის იმ პოლიტიკურ კურსზე, რომლის ხელშეწყობით ჯავახეთი ქართველთა მაგიერ სომხებით აივსო და დემოგრაფიული ბალანსი სომეხთა სასარგებლოდ ხელოვნურად შეიქმნა. ცარიზმისაგან ბოძებული ამ „უპირატესობიდან“ გამომდინარე „აშხატაყორი“, რეგიონის კუთვნილების განმსაზღვრელად განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ეთნიკურ პრინციპს აძლევდა და აყენებდა საკითხს – „რაც ცარიზმმა მოგვცა იგი ჩვენი უნდა იყოს“-ო. ამასთან დაკავშირებით გაზეთი „ერთობა“ ოპონენტების მისამართით სავსებით სამართლიანად სვამდა კითხვას: „რა პრინციპს აყენებენ ისინი, როცა აღექვსანდრეებზე უჭირავთ თვალი, ან რომელი ეთნიკური პრინციპით ითვისებენ თუნდაც ერზრუმს და მის მეზობელ ვილაიეთებს? ალბათ მათ ორი საზომი აქვთ: იქ სადაც მათზე ძალადობა იხმარეს, – ისინი ეთნიკურ თვალსაზრისს უარყოფენ, სადაც თვითონ ძალადობით მოიკა ღათეს, იქ ეთნიკურს ებღალუებენ... ჩვენ ვამბობთ: ძმურათ და მეგობრულად ვიღებთ მათ, ვინც ჩვენს ტერიტორიაზე თუნდაც ცარიზმისაგან არის ჩამოსახლებული, ჩვენი ტერიტორიის ასაჭრელებლად. მაგრამ სასტიკად ეგზილანტაციებით იმათ, ვინც ცარიზმის პოლიტიკას განაგრძობს და მოისურვებს ჩვენი ტერიტორიის დაქუცმაცებას“.¹⁴ როგორც ვხედავთ, აქ გარკვევითაა მოთიარებული სომხური პოლიტიკის ორბუნიანიობაზე და მისი შემქმნელი მმართველი წრეების, საფუძველს მოკლებულ უსასრულო პრეტენზიებზე, რომლის შეწერების ამოსაყად საშუალებად, მხოლოდ ძალისმიერი პოლიტიკის დაპირისპირებაა მიჩნეული. აღნიშნულის გათვალისწინებიდან გამომდინარე, სომხეთთან სადაო საკითხების მშვიდობიანი ფორმით მოწესრიგება უპერსპექტივო სახეს იძენდა. მიუხედავად ამისა, საქართველოს ხელისუფლება კვლავაც სამშვიდობო პოლიტიკის კურსს აგრძელებდა და მეზობელი სახელმწიფოს ლიდერებს სამშვიდობო მოლაპარაკებისაკენ მოუწოდებდა. ამის შესანიშნავ დადასტურებას სომხეთის საგარეო საქმეთა მინისტრისადმი გაგზავნილი ეგეგმეჟორის რადიო დეპეშა წარმოადგენს. მასში დასმული იყო, სადაო საკითხების შეთანხმების გზით დაუყოვნებლივი გადაწყვეტის აუცილებლობა.¹⁵ სამწუხაროდ, ეს იყო კომპრომისული გზის ძიების ცალმხრივი ცდა, რადგან სომხეთის პოლიტიკური

წრეები ამ მიმართულებით პრაქტიკული ნაბიჯის გადადგმას არ აპირებდნენ. მათ მიზნად ისევ საქართველოს ტერიტორიის მიტაცების სურვილი ამოიკრავებდათ. ამის შესანიშნავ დამადასტურებელ დოკუმენტად საქართველოს მთავრობისადმი სომხეთის ხელისუფალთა 15 დეკემბრის ულტრა-ტუმი წარმოადგენს. მასში ახალქალაქისა და ბორჩალოს მაზრების შესახებ გარკვევითაა ნათქვამი: „არაერთხელ ვაცხადებთ, რომ ეს ნაწილები არ შედის საქართველოს ტერიტორიაში და შეადგენს სომხეთის განუყოფელ ნაწილს და ძალდატანებით დაკავებულია საქართველოს ჯარების მიერ“.¹⁵ აქ სომხეთის ხელისუფალთა პოზიცია გარკვევითაა დაფიქსირებული. საკითხის გადაწყვეტა მხოლოდ იარაღისათვის უნდა მიენდოთ.

ყურადსაღებია ის ფაქტი, რომ ქართული ჯარის წინააღმდეგ სანაინსა და ვორონცოვკაში შეფარებითი სამხედრო მოქმედება სომხეთმა ჯერ კიდევ 9 დეკემბრიდან დაიწყო. ქართველმა პოლიტიკოსებმა ეს შესანიშნავად გააცნობიერეს, რამაც სრულყოფილი ასახვა საქართველოს მთავრობის მიერ ყველა სახელმწიფოთა წარმომადგენლებისადმი 15 დეკემბერს გაგზავნილ მიმართებაში აკოვდა. ამ დოკუმენტში გაანალიზებულა ის სამშუოდობო პოლიტიკური კურსი, რომელსაც სომხეთთან მიმართებაში საქართველოს მთავრობა ანხორციელებდა. „ორივე რესპუბლიკათა შორის სისხლის ღერიას ასაცილებლად – ეკონომიკური დოკუმენტში – ყოველგვარი ზომები ჩვენის მხრით მიღებული იქნა. საქართველოს მთავრობა... მოკლევადიანი წინაშე... აცხადებს რა ენერგიულ პროტესტს სომხეთის მთავრობის გამო, ის თავიდან იშორებს ორ მოამქე ხალხთა შორის სისხლის ღერიას დამლუპველ შედეგთა პასუხისმგებლობას... ამ უკანასკნელი გამოხვედრის პასუხისმგებლობა მთელი თავისი სიმძიმით ეკისრება სომხეთის რესპუბლიკის მთავრობას“.¹⁶ ეს დოკუმენტი და საქართველოს მთავრობის მიერ გაკეთებული ოფიციალური განცხადება,¹⁷ აშკარად მიგვანიშნებს იმის შესახებ, რომ ქართული პოლიტიკოსების მოქმედება სიმართლეს ეფუძნებოდა და ეროვნული სახელმწიფოებრიობის ღირსების ხელშეწყობას, ისტორიული ტერიტორიების შენარჩუნებას ითვალისწინებდა. მეორე მხრივ, მის ამოცანას საერთაშორისო ასპარეზზე მაღალი ავტორიტეტის შექმნა, მშვიდობისა და დემოკრატიისათვის მებრძოლი სახელმწიფოს სახელის დამკვიდრება წარმოადგენდა. სწორედ ეს უკანასკნელი განსაზღვრავდა იმ დოქტრინულ დამოკიდებულებას, რომელსაც საქართველოს ხელისუფლება სომხეთთან მიმართებაში იჩენდა.

რამდენადაც საკითხი საქართველო-სომხეთის ურთიერთობის ამ მეტად მძიმე მონაკვეთს ეხება, ბუნებრივია, ინტერესს იწვევს ამ მოვლენებისადმი თვით სომხური პოლიტიკური პარტიების ლიდერთა დამოკიდებულება. ამის შესახებ სრულ წარმოდგენას ქალაქის საბჭოს 1918 წლის 16 დეკემბრის სხდომის ამსახველი მასალები იძლევა. მიუხედავად იმისა, რომ აღნიშნულ კონფლიქტში, როგორც ზემოთაც გვქონდა მითითებული, დამ-

ნაშავე სომხური მხარე იყო, ამ ფაქტს სომეხი პოლიტიკოსები საგანგებოდ გვერდს უვლიდნენ და გარეგნულად „მიუღვამელ“ შემფასებელთა როლში გველინებოდნენ. ამის შესანიშნავ დადასტურებას იმავე სხდომაზე დაშნაკი იაკჯანიანის გამოსვლა წარმოადგენს. იგი მიმდინარე მოვლენების ობიექტურ შეფასებას მოითხოვდა და აყენებდა საკითხს – „უარყოფით ყოველგვარი პარტიული და ავალპარაკოთ წევნი სინდისი და გულწრფელობა“. ასეთი პრეამბულის შემდეგ საფიქრებელი იყო, რომ იაკჯანიანი სინდისიერად და გულწრფელად შეაფასებდა მიმდინარე პოლიტიკურ პროცესებს, რადგან მას, საქართველოს მთავრობის მიერ კონფლიქტთან დაკავშირებით საკითხის შესასწავლად გაგზავნილი დელეგაციის წევრების – თუმანოვისა და აუშტროვის მოხსენებით ბარათები ქონდა ხელთ. მასში დასაბუთებული იყო, რომ ქართული მხარე, მოწინააღმდეგისათვის ცეცხლის გახსნაზე 13 დეკემბრამდე იკავებდა თავს.¹² სამწუხაროდ, მან წაჯექ-უკუჯექობის ფორმა აირჩია და ამ ომში ორივე მთავრობა დააღანაშაულა.¹³ რაც შეეხება თუმანოვს, გარეგნულად თითქოს იაკჯანიანს დაუპირისპირდა და მოითხოვა: „ქვენ აქ ის კი არ უნდა გავარჩიოთ თუ რომელი მთავრობაა დამნაშავე და რომელი არა, არამედ უნდა პროტესტი განვაცხადოთ ორივე მთავრობის წინააღმდეგ“.¹⁴

როგორც ვხედავთ, თუმანოვი შეგნებულად უვლიდა გვერდს სინამდვილის სააშკარაოზე გამოტანას. მას არ სურდა ამ კონფლიქტში სომხეთის მხარე თვით სომხის მიერ ყოფილიყო დადანაშაულებული, თორემ საკითხს სულ სხვა კუთხით დააყენებდა. მისი ალბოგიკურობა სწორედ იმაში მდგომარეობდა, რომ ორივე მთავრობისადმი საპროტესტო განცხადების გაკეთება მოითხოვდა, რითაც ფაქტობრივად, მის მიერ მთავრობისადმი წარდგენილ ზემოთ მითითებულ მოხსენებაში გაკეთებულ დასკვნებს დაუპირისპირდა. რაც შეეხება სომეხთა სახალხო პარტიის ლიდერის დოლუხანოვის პოზიციას, ფაქტიურად იგი აღნიშნულ პირთა „გაკეალულ გზას“ მიყვებოდა. „ძნელია გაეაბტყუნოთ სომხეთის მთავრობა – ამბობდა დოლუხანოვი – რადგანაც ყველა საბუთი ხელთ არა გვაქვს“.¹⁵

წევნს მიერ მოტანილი მასალები იმის დამადასტურებელია, რომ საქართველოში მომქმედი სომხური პოლიტიკური პარტიების წარმომადგენლები შინაგანად სომხეთის ხელისუფალთა აგრესიას უჭერდნენ მხარს. მათ შესანიშნავად იცოდნენ, რომ აღნიშნული სისხლისღვრის წამოწყების ინიციატორი სომხეთის მხარე იყო. აქედან გამომდინარე, გაურბოდნენ დამნაშაუის წარმოსანიენად ოფიციალურად საკითხის დაყენებას. ამიტომ მოდუსის ის ფორმა, რომელიც მოვლენათა შესაფასებლად მათ მოიმარჯვეს, ობიექტური დასკვნების გაკეთების შესაძლებლობას სათავეშივე გამოიციხავდა. ვეიქრობთ, საკითხის გაბუნდოვნება სომეხ პოლიტიკოსებს ხელს აძლევდა, რადგან ამით თავისუფალი მოქმედების მეტი შესაძლებლობა ეძლეოდათ და რაც მთავარია, იგი ფართო საზოგადოების შეცდომაში

შეყენის მცდელობას წარმოადგენდა.

რამდენადაც არაქართულ პოლიტიკურ პარტიებს მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენების ობიექტური შეფასება არ მოუციათ, აუცილებლობას წარმოადგენდა ამის შესახებ თავისი პოზიცია თვით ქართველ პოლიტიკოსებს დაეფიქსირებინათ და საზოგადოებისათვის სწორი ინფორმაცია მიეცათ. ამ მხრივ განსაკუთრებული როლი საქართველოს პარლამენტის 1918 წლის 17 დეკემბრის სხდომამ შეასრულა. სიტყვით გამოსული ორატორები მაღალი ინტელექტუალური პოლიტიკური აზროვნებით გამოირჩეოდნენ და თითოეული მათგანის ამოსავალ საფუძველს, მხოლოდ ეროვნული სახელმწიფოს გადარჩენის ინტერესები განსაზღვრავდა. ამ თვალსაზრისით, ყურადღებას განსაკუთრებით ნ.კორდანიას მოხსენება იქცევის. იგი დაწერილობით შეეხო სომხეთის მთავრობის მიერ ომის დაწყების საბაბად წამოყენებულ ორ ბრალდებას: 1) თითქოს საქართველოს ჯარისკაცებმა შეურაცხყოფა მიაყენეს სომხეთის ტერიტორიაზე მცხოვრებთ, 2). საქართველოს ჯარმა დაიჭირა სადაო რაიონები. პირველ საკითხთან დაკავშირებით ნ.კორდანია სავესტით სამარსილიანად მიუთითებდა, რომ თუკი ასეთ დარღვევას მართლადცა ადგილი ქონდა იგი საქართველოს მთავრობის წინაშე ოფიციალურად უნდა დაესვათ. „ასეთი უმნიშვნელო მიზეზი – ამბობდა ნ. კორდანია – არ შეიძლება იყოს ომის საბაბი...ეს საბუთად არ გამოდგება“. რაც შეეხება მეორე ბრალდებას, ამასთან დაკავშირებით იგი ხაზგასმით მიუთითებდა: „...დიახ, ჩვენ დაეიჭირეთ ახალქალაქი, ახალციხე, მაგრამ ეს ძველი ამბავია – ორი თვის წინეთ მოხდა, ამის შესახებ მათ არაფერი უთქვამთ. მათ იცოდნენ, რომ მთელი თბილისის გუბერნია ჩვენ გამოცხადებული გეჰონდა საქართველოს რესპუბლიკის ტერიტორიად. ეს საბუთიც სუსტია ომის დაწყებისათვის“.¹³¹ ამ შემთხვევაში ნ.კორდანია არ ტყუილად, რადგან თუ სომხეთს რაიმე საპრეტენზიო ქონდა საქართველოს ხელისუფლების მოქმედებასთან მიმართებაში, მაშინვე თუ არა, ერსი თვის განმავლობაში ოქტომბერ-ნოემბერში საპროტესტო ნოტით მაინც უნდა მიემართა, რასაც იმ ეტაპზე ადგილი არ ქონია. ყოველ შემთხვევაში ამის დამადასტურებელი დოკუმენტი არ არსებობს. სომხეთმა ეს „უფლებამოსილება“ მხოლოდ ომის დაწყებიდან (9 დეკემბერი) ექვსი დღის შემდეგ გამოიყენა. ისიც უღტიმატეიმის და არა ნოტის სახით. ყოველივე ეს ნ.კორდანიას საფუძველს აძლევდა განცხადებინა, რომ „კახაზენის მთავრობას...არ შეუძლია მეზობლებთან იყოს მშვიდობიან განწყობილებასში. მას უნდა ჰქონდეს მუდამ ეინმესთან ომი...აი ეს არის მთავარი მიზეზი იმ ფაქტორებისა, რომელიც ხდება ბორჩალოს მაზრაში და არა ის მიზეზები, რომლებიც ჩვენ წარმოგიდგინა და დღეს გაგაცანიოთ“.¹³²

აქედან გამომდინარე, კუშმარიტად უნდა მივიჩნიოთ, რომ ომის დაწყების მოთავე სომხეთის ხელისუფლება იყო. ხილო საქართველოში არსებული სომხური პოლიტიკური პარტიების წევრები, მოქმედებდნენ არა

საქართველოს რესპუბლიკის, არამედ სომხეთის ინტერესებიდან გამოზღინარე. ყოველივე ეს, საფუძველს აძლევდა ქართველ პოლიტიკოსებს ხმაიად ელაპარაკათ გარეშე და შინაური მტრების საქართველოს წინააღმდეგ ერთობლივი მოქმედების შესახებ. დაცხათ საკითხი მათ მიმართ უმკაცრესი ზომების მისაღებად. „ეინც ჩვენს წინააღმდეგ აღმართა ხმალი და იარაღი – ამბობდა ნ.კორდანიას – იმავე იარაღით უნდა გავცეთ პასუხი. ამის ძალა ჩვენ შეგვწევს, საჭიროა მხოლოდ თითოეულმა მოქალაქემ, თითოეულმა მოხელემ თავისი მოვალეობა შეასრულოს და მტერს მტრულად დახედოს“.⁴⁴ მიუხედავად იმისა, რომ ამ გამოსვლაში იგი ყველა სამთავრობო ეწვევდა მოახლოებულ საფრთხესთან დაკავშირებით მომზადების აუცილებლობას შეახსენებდა, სომხურ აგრესიასთან მიმართებაში გადამწყვეტი მნიშვნელობა მხოლოდ საქართველოს მთავრობის პოზიციის დაფიქსირებას ენიჭებოდა. ამ მხრივ განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენდა საქართველოს მთავრობის ოფიციალური მოწოდება – „საქართველოს მებრძოლო ჯარისკაცებო და სახალხო გეარდიელებო“.⁴⁵ ეს დოკუმენტი სამშობლოს სადარაჯოზე მყოფთ მიუთითებდა იმ ვანდალურ ფაქტებზე, რომელიც სომხური ჯარის ნაწილებმა თავდასხმის მომენტში ჩაიდინეს საქართველოს საზღვრების დამცველთა მიმართ. იმაედროულად იგი სომხეთის თავდასხმას წინასწარ მომზადებულად მიიჩნევდა და საზოგადოებას აუწყებდა, რომ „ჩვენი მთავრობა იძულებული შეიქმნა მტერს მტრულად დახედეს... მტრის სურვილია ჩამოჰკეცოს ჩვენი რესპუბლიკის მიწაწყალს საუკეთესო ნაწილები, ჩვენშიაც გაიმეოროს ჯოჯოხეთი სისხლის ღერისა და ხალხის ქვლეტისა და ამ სისხლის მორევში ჩაადროს საქართველოს დემოკრატიის მიერ დიდის მსხვერპლის გაღებით მოპოვებული თაღისუფლება. მტერი დაუნდობელია და ეერაგი... ამას მოწმობს მისი მზაკერული, ქურდული თავდასხმა და უდიერი მოპყრობა მის სელში ჩაეარდნილ მსხვერპლთა მიმართ... საქართველოს მებრძოლნო, ჯარისკაცნო და სახალხო გეარდიელნო! ამ განსაცდელის ეამს თქვენთანაა სამშობლო ქვეყნის გულისყური და საქართველოს პარლამენტი... გამოსთქვამს სრულს რწმენას, რომ თითოეულს თქვენთაგანს... აქვს შეგნებული, რომ თქვენს სამხედრო უნარზე, სიმამაცეზე და თავდადებაზეა დამყარებული... საქართველოს სახელმწიფოებრივი ღირსება... თქვენს ნათესავთა და სისხლხორცთა სიცოცხლე. საქართველოს პარლამენტი და მასთან ერთად მთელი ხალხი უწმინდეს ვალად მიითვლის ყოელის საშუალებით და ღონისძიებით ხელი შეგიწყოთ დიადი მოვალეობის პირნათლად შესრულებისათვის.“⁴⁶

ეს ვრცელი ამონაწერი ჩვენ შეგნებულად მოვიტანეთ, რათა მკითხველისათვის გვეჩვენებინა, თუკი მშვიდობიანობის პერიოდში საქართველოს მთავრობა უცხო ეროვნებებისადმი მიმართებაში კაცთმოყვარეობის, ტოლერანტობისა და კეთილმეზობლური ურთიერთობის პოლიტიკას ანხ-

ორციელებდა, კარზე მომდგარი მტრისადმი შეუწყნარებელი ხდებოდა. ეფიქრობთ ასეთი კურსი იმ ეტაპზე კავკასიის გეოპოლიტიკურ მდგომარეობას შეესაბამებოდა. მხოლოდ სამწუხაროა, რომ საქართველოს ხელისუფალთა კავკასიურ სამშვიდობო პოლიტიკას მხარდამჭერები არ აღმოუჩნდა. პირიქით, მისი მეზობელი სახელმწიფოები ამ კურსის ინიციატორობაში სახელმწიფოებრივ სისუსტეს ხედავდნენ და მასზე ზემოქმედების განხორციელებასაც კი ცდილობდნენ. ჩვენი აზრით, სომხური აგრესიის ერთ-ერთ წინაპირობას აღნიშნული ფაქტორიც განსაზღვრავდა. მეორე მხრივ, იგი ინგლისის მხრიდან საქართველოსადმი ანგარიშსწორების იმედსაც ემყარებოდა. ამის შესანიშნავ დადასტურებას გახუთ „ერთობაში“ გამოქვეყნებული წერილი „ერთხელ კიდევ ორიენტაციაზე“— მეტყველებს. მასში გადმოცემულია სომხური პრესის დამოკიდებულება დასავლეთის ფრონტზე მომხდარი ცვლილებებისადმი და მითითებულია იმ შურისძიების გარდუვალობაზე, რომელსაც ეითომდა ინგლისი გამოიჩენდა საქართველოს მიმართ გერმანიასთან კავშირის გამო. ამასთან დაკავშირებით იმავე სტატიაში ვკითხულობთ: „ჩვენ არ გეიკვირს, რომ დაშნაკელები კელაქ იმეორებენ იმ ავანტიურას, რომელთაც მათ საერთაშორისო ომის დაწყებისას სომხის ვრი ჩაითრიეს იმ მიზნით, რომ რუსეთის ბიუროკრატის გული მოეგოთ. დაშნაკელები ისე გაიტაცა სხვისი დამაგერის სურვილმა, რომ მოსისხლე მტერს შეუთანხმდნენ ჩვენს წინააღმდეგ და ფიქრობენ მზაკერობით და მოღალატეობით მოიგონ ინგლისის გული“.¹⁸

დაშნაკეუთიუნის პარტიისადმი ქართველ პოლიტიკოსთა ნეგატიური დამოკიდებულება კიდევ უფრო გააღრმავა საქართველოს პარლამენტის 1918 წლის 17 დეკემბრის სხდომაზე დაშნაკეუთიუნის ყრბაქციის წარმომადგენელთა მიერ ნჟორდანიას მოხსენებისადმი დაპირისპირებამ. მათ არ გაიზიარეს სომხეთ-საქართველო ომთან მიმართებაში ნჟორდანიას პოზიცია, კერძოდ, მოძალადის იარაღით შეჩერების, საქართველოს სუვერენიტეტის შენარჩუნებისა და მოწინააღმდეგის დაპყრობილი ტერიტორიებიდან განდევნის შესახებ. რის გამოც ქართველი პარლამენტარებისაგან სიტყვიერი შეურაცხყოფაც კი მიიღეს. ამასთან დაკავშირებით, საქართველოს პარლამენტის პრეზიდიუმის სასელზე 1918 წლის 19 დეკემბერს დაწერილ საპროტესტო განცხადებაში ღოთუმანოვი და ნოარჩანოვი ხაზგასმით მიუთითებდნენ: „არ ვიზიარებთ რა ორატორისგან (ნჟორდანიას შ.) გამოთქმულ აზრს და მით უფრო მისი სიტყვის შემოზრულ დასკენებს, ჩვენ როგორც პარლამენტის დამოუკიდებელი დეპუტატები, არ ვსთვლით ჩვენდა საუდალუბულოდ მიგველო მონაწილეობა... ოვაციაში.“¹⁹

აღნიშნული დოკუმენტი შესანიშნავად განსაზღვრავს იმ პოლიტიკურ კურსს, რომელსაც საქართველოში მოქმედი დაშნაკეუთიუნის პარტია ანხორციელებდა. აქედან გამომდინარე, ღოგიურად უნდა მივიჩნიოთ ის რისხეა, რომელიც მათ ქართველი პარლამენტარებისაგან დაიმსახურეს.

რაც შეეხება პარლამენტის დამოკიდებულებას მიმდინარე ომთან დაკავშირებით, იგი სრულყოფილად 17 დეკემბერს მიღებულ რეზოლუციაში აისახა. ეს დოკუმენტი ყველა საჭირო ინფორმაციის გათვალისწინების საფუძველზე იქნა შედგენილი და მიმდინარე პროცესებისადმი ქართველ პოლიტიკოსთა ობიექტური მიდგომისა და თავშეაყვებული შეფასების შესანიშნავ ნიმუშს წარმოადგენს. „პარლამენტი იწონებს მთავრობის ყველა მოქმედებას და მასთან მიღებულ სამხედრო ზომებს, — ეკითხულობთ რეზოლუციაში — რომლებიც მიმართულია საქართველოს მტერთა ასაღებად. აღუთქვამს მთავრობას...დახმარებას...რესპუბლიკის ძალები მიმართულია არა სომეხი ხალხის წინააღმდეგ, არამედ სომხეთის მთავრობისა და იმ წრეებისა, რომელთა პოლიტიკას მიზნად აქვს, ხიდი ჩატეხოს სალკუნეებით მეგობრულ ერთა შორის.“¹⁰⁸

ასეთი სახის დოკუმენტის მიღება იმის მაუწყებელი იყო, რომ საქართველოს ხელისუფლებას მეზობელი რესპუბლიკების ტერიტორიების მიტაცების სურვილი არ გააჩნდა, იგი მხოლოდ საკუთარის დაცვით იყო დაინტერესებული. ეს ფაქტორი განსაკუთრებულ როლს ასრულებდა წამოტანილი პრობლემის მშეადობიანი გზით მოსაწესრიგებლად. იმ შემთხვევაში, თუკი შესაძლებლობა გამოჩნდებოდა, საქართველოს ხელისუფლება მიმენტს გამოიყენებდა და მას საერთაშორისო ნორმების დაცვით გადაწყვეტდა. ასეთი პოზიციის მიუხედავად, შექმნილი სიტუაცია ომის გაგრძელების საჭიროებას მოიწოდებდა. როცა ქართული ჯარის ნაწილები შეტევაზე გადავიდნენ და სომხებმა უკანდახევა დაიწყეს, გარეგნულად მაყურებლის როლში მდგომი ინგლისის მისიის წარმომადგენლები საქმეში ჩაერივნენ და ქართული მხარისაგან ომის შეწყვეტის აუცილებლობა მოითხოვეს. ეს წინადადება მას შემდეგ იქნა მიღებული როცა ქართული ჯარის ნაწილებმა ომამდელი სასაზღვრო ხაზი დაიჭირა. აღნიშნულ ფაქტთან მიმართებაში ქართული პოლიტიკური აზრი ორ ჯგუფად გაიყო. გრ.გეგშაყელმა და ს.პ.კედიამ საქართველოს პარლამენტის 1919 წლის 4 იანვრის სხდომაზე ომის ასეთი ფორმით დამთავრება არახელსაყრელად მიიჩნიეს და იგი ქართული დიპლომატიის სისუსტედ გამოაცხადეს.¹⁰⁹ მართალია მათ გამოსვლებში ემოციები სჭარბობდა, მაგრამ გულისწყრომაც ანგარიშგასაწევი იყო იმ თვალსაზრისით, რომ ამ ომში საქართველოს ზარალმა 100 მილიონამდე მანეთი შეადგინა. ხოლო მისი ქართული მხარისადმი ანაზღაურების საკითხი იმ ეტაპზე დღის წესრიგში არ იდგა. რამდენადაც აქცენტი აღნიშნულ ფაქტზე იქნა გადატანილი, ყურადღების მიღმა დარჩათ სომხეთ-ინგლისის ალიანსი და რაც მთავარია, საქართველოს დამოუკიდებელი რესპუბლიკისადმი ინგლისელთა მტრული დამოკიდებულება. საქართველოს მთავრობის მიერ გადადგმული ნაბიჯის შეფასებისას, ამ ფაქტორის გათვალისწინებლობა ფეიქრობთ არასწორ დასკვნამდე მიგვიყვანს. ისიც ანგარიშგასაწევია, რომ ამ ომში გამარჯვე-

ბული საქართველოს მთავრობა, როგორც ზემოთაც გვეჩვენა მითითებული მხოლოდ მინიმუმზე – სომხეთის ჯარის ომამდელ საზღვრებზე დაბრუნებაზე დათანხმდა, მაშინ როდესაც მოთხოვნათა მაქსიმუმის დაბრუნება შეუძლებელი იყო. თუკი საქართველოს ხელისუფლება ასეთ გზას არ დაადგა და ინგლისელთა მოთხოვნას ანგარიში გაუწია იგი გარკვეული მოსაზრებებით ხელმძღვანელობდა. 1) მოსალოდნელი იყო, იმის შექცევის მიზნით ინგლისს საქართველოსადმი ულტიმატუმი წაუყენებინა და სომხეთის სასარგებლოდ დამამცირებელი პრეტენზიების შესრულება მოეთხოვა. ამასთან დაკავშირებით ნქორდანიამ ამბობდა: „ჩვენ ყარა მთავრობა სუვერენული და არაერთარ ულტიმატუმებს არ მივიღებთ...თუ დღეს მივიღებთ ერთი ულტიმატუმი ერთ საგანზე, ხვალ მეორე საგანზე, სულ მესამეზე – ეს იქნება არა დამოუკიდებელი მთავრობა, არამედ იქნება მთავრობა დამოკიდებული სხვის უფლებებზე, სხვის პროტექტორატში ნაფარდნილი.“¹⁴⁰ ეს იმის მაუწყებელია, რომ საქართველოს მთავრობის თავმჯდომარეს ოფიციალური ულტიმატუმი რესპუბლიკის დამოუკიდებლობის ინტერესების შელახვად მიიჩნეოდა. მეორე მხრივ მას არ სურდა ერევნის მთავრობის მიერ დაგებული ბაღეში გაბმულიყო, უცხოელების თვალში საქართველოს საიმედო პოლიტიკა შელახულიყო. ამის რეალური საფრთხე არსებობდა, რადგან, ერთ-ერთმა ინგლისელმა გენერალმა საქართველოს მთავრობის მესვეურებს ოფიციალურად განუცხადა: „თქვენ ამბობთ, რომ... გინდათ დამოუკიდებელი საქართველო, ჩვენ ომი გავაშთავეთ...თქვენ კი ეხლა იწყებთ ომს და თავისთავად ცხადია არ შეგიძლიათ იქონიოთ დამოუკიდებელი სახელმწიფო.“¹⁴¹ შექმნილი პოლიტიკური სიტუაცია ინგლისისადმი ანგარიშის გაწევას მოითხოვდა, მითუმეტეს, რომ კი ზესახელმწიფოზე დოდად იყო დამოკიდებული საქართველოს მომავლის საკითხი. ეს გარემოება ქონდა მხედველობაში... აქვე ნქორდანიას, როცა ამბობდა, ჩვენ არ აუყევით იმ მთავრობის (სომხეთის შ.გ.) პროვოკაციას...არ მოეწონებოდა ისე, რომ ევროპას დაენახა, რომ ჩვენი დამოუკიდებლობა შეუძლებელია... ჩვენ შევწერდით დროზე და ამ ჩვენმა მოქმედებამ, უფრო გააძლიერა...ჩვენი საბუთი მისცა ყველას იმისათვის, რომ ჩვენი სახელმწიფოებრივი ერთობა და მისი დამოუკიდებლობა იქნეს ცნობილი.“¹⁴² ეს იმის დამადასტურებელია, რომ ქართველი პოლიტიკოსები გამოიწველად მოქმედებდნენ და ყოველი მათი ნაბიჯი ერის სამომავლო ინტერესებს შეესაბამებოდა. თუ რამდენად მიზანშეწონილი იყო ინგლისისადმი ანგარიშის გაწევა, ამის შესახებ პარლამენტის 1919 წლის 5 იანვრის სესიონზე ნარაიშვილი მიუთითებდა. საქართველოს მთავრობას ინგლისის მიერ სომხეთთან შეთანხმების გზა რომ უარეყო, „ეს გამოიწვევდა ჩვენი პოლიტიკური პოზიციების შესუსტებას. ჩვენ უნდა გვეჩვენებინა მოწინააღმდეგისათვის, როგორც მტრისათვის, ისე მოყვრისათვის, რომ მზათ ვართ ყოველივე სოციალური შეთანხმებისათვის...როცა შემოვიდა გარეშე ძალა, რომლის ხელთ

არის მსოფლიოს ბედი, — ჩვენ უნდა გამოგვეჩვენა უცხო ძალებთან საერთო ენა, რომლითაც შემდეგ უზრუნველყოფილი იქნებოდა ჩვენი დამოუკიდებლობა.“¹⁴³ ვფიქრობთ, საქართველოს ხელისუფლების მიერ არჩეული ეს კურსი პრაქტიკული სინამდვილიდან გამომდინარეობდა. და მისი უგულებელყოფა დანაშაულის ტოლფასი იქნებოდა. 2) კავკასიაში შექმნილი პოლიტიკური სიტუაციიდან გამომდინარე, გამოირიცხული არ იყო, რომ უარის მიღების შემთხვევაში ინგლის-სომხეთის ერთობლივი სამსჯედრო ძალები საქართველოს წინააღმდეგ ამოქმედებულყო. ამასთან დაკავშირებით იმავე პარლამენტის სხდომაზე ი.წერეთელი საზგასმით მიუთითებდა: „ჩემი თქვენ გარწმუნებთ, ჩვენ რომ ამ პირობებზე არ დავთანხმებულყავით და ინგლისელებისათვის უარი გვეთქვა... ბ.ჯამალიანი და ინგლისელები საქართველოს წინააღმდეგ იმოქმედებდნენ.“¹⁴⁴ ეს რეალობას წარმოადგენდა და საქართველოს ფაქტურად სომხეთ-ინგლისის ერთობლივი ძალების წინააღმდეგ მოუწევდა ბრძოლა. ამასთან დაკავშირებით იგივე ი.წერეთელი ოპოზიციონერთა მისამართით აცხადებდა: „სომხეთის მთავრობის... განზრახვა ჩვენს წინააღმდეგ აემუშაებინა გარეშე ძალა, ჩვენ ჩაეშაღეთ. ეს არის ჩვენი დიდი გამარჯვება და თუ თქვენ მაინც ეგვი შეგაქვთ იმაში, დამარცხებულია თუ გამარჯვებული ჩვენი ქვეყანა ამ შეტაკებაში, ამ შემთხვევაში მესამე ფაქტორს გაუწიეთ ანგარიში.“¹⁴⁵

ზემოთ აღნიშნულიდან გამომდინარე, ვფიქრობთ, რომ საქართველოს მთავრობის მიერ ინგლისის წარმომადგენელთა წინადადების — ომის შეწყვეტის შესახებ მიღება და გამარჯვების მაქსიმალური შესაძლებლობის არგამოყენება, არსებული პოლიტიკური სიტუაციის გათვალისწინების ფონზე გამართლებული იყო. მართალია, ქართველ პოლიტიკოსთა ერთი ნაწილი ამ ნაბიჯმა გააღიზიანა, რის გამოც საქართველო-სომხეთის შეთანხმება — სომხური ჯარის მხოლოდ ომამდელ საზღვრებზე დაწევის შესახებ — ქართული მხარის დამარცხებათაც კი ჩათვალეს, მაგრამ ასეთი დასკვნის გაკეთება მიმდინარე პოლიტიკური პროცესების გლობალურ გააზრებას არ ეფუძნებოდა. ჩვენს ამ თვალსაზრისს ინგლისის ახლოაღმოსავლური პოლიტიკიდან გამომდინარე 1918-1919 წლებში საქართველოსთან დამოკიდებულების ანტიქართული საქმიანობის ამსახველი ფაქტებიც ამაგრებს.

აპრილად, 1). საქართველოს ტერიტორიაზე სომხური მოსახლეობის კომპაქტური დასახლება მხოლოდ XIX საუკუნის პირველი ნახევრიდან იწყება და რუსეთის ხელისუფლების ანტიქართული პოლიტიკური კურსის შედეგს წარმოადგენს. იგი სომეხთაგან ქართული მიწების მშვიდობიანი გზით ანექსიის გეგმით სორცოდებოდა. აღნიშნულის გათვალისწინებოდან გამომდინარე, საქართველოს ტერიტორიის მიტაცების მიზნით, მხოლოდ სომხური მოსახლეობის ეთნიკურობის უმრავლესობის აღიზის გამოყენება, საქართველოსა და ქართული ერისადმი მიმართებაში მკრეხ-

ელურ ნაბიჯს წარმოადგენდა. 2). ქართული ტერიტორიების მიტაცების დაუოკებელმა სურვილმა და ინგლისის მისიის მხარდაჭერის იმედმა, სომხეთის ხელისუფალთ სადაო საკითხების მშვიდობიანი გზით მოწესრიგებაზე უარი ათქმევინა და ქართველთა წინააღმდეგ ომის დაწყების გარდაუვალობის გადაწყვეტილება მიადებინა. 3). სომეხ-ქართველთა ომის გაჩაღებაში დანაშაულებრივი სიმძიმის მთელი ტვირთი, სომხურ მხარეს ეკისრება, რადგან მან საქართველოს ხელისუფლებისაგან შეთავაზებული ნებისმიერი კომპრომისული გზა უარყო. 4). დამოუკიდებელი საქართველოს ხელისუფლებამ, ანტანტის მისიის წარმომადგენლებს თავისი მოქმედებით დაუდასტურა, რომ იგი მეზობელი სახელმწიფოების ტერიტორიების მიტაცებით დაინტერესებული არ იყო, მაგრამ იმავდროულად იარაღით დაიცავდა ქართული სახელმწიფოს ინტერესებს, თუკი მის ხელყოფას შეეცდებოდნენ. ევროპული სახელმწიფოების ფონზე ასეთი პოლიტიკური კურსის გატარება ქართული სახელმწიფოსა და მისი დიპლომატიის ავტორიტეტის ზრდის საფუძველს წარმოადგენდა. ქართულმა მხარემ, მისი პრაქტიკული მოქმედებით დაადასტურა, ნებისმიერი პრობლემის გადაწყვეტისას ცივილიზებული წესით, იმ ვტაპზე მიღებული საერთაშორისო ნორმების დაცვით რომ ხელმძღვანელობდა.

4. სოფხეთის ხელისუფალითა ნებატოვრი დამოკიდებულება სამართო კამკასიოთი სამშვიდობო კონფერენციისადმი და ქართული პოლიტიკოთი აზრი

ამიერკავკასიაში შექმნილი რთული პოლიტიკური სიტუაციიდან გამომდინარე, დამოუკიდებელი საქართველოს ხელისუფლების ერთ-ერთ ამოცანას, ამ რეგიონში მშვიდობის შენარჩუნებისათვის პრისოლა წარმოადგენდა. მეზობელ რესპუბლიკათა შორის თუკი რაიმე გაუგებრობა შეიქმნებოდა, საქართველოს მთავრობა მაშინვე აყენებდა საკითხს - წამოტრიალი პრობლემის მოლაპარაკების ან კონფერენციაზე მისი გადაწყვეტის ფორმის შემოშენების შესახებ. ისიც ანგარიშგახაწყევია, რომ ქართველ პოლიტიკოსებს იმ ვტაპზე კარგად ქონდათ გააზრებული ეროვნული სახელმწიფოს წარმატებითი მშენებლობის საქმეში ამიერკავკასიის რეგიონში არა მარტო მშვიდობის, არამედ კუთილმეზობლური ურთიერთობის შენარჩუნების მნიშვნელობა. აქედან გამომდინარე თუკი მიუღდებით ეანსახილველ საკითხს, გაკვირვებას არ უნდა იქვედეს, როცა საქართველოს მთავრობა მეზობლებთან ურთიერთობის კომპრომისულ გზას აღგა. ეს სრულებით არ ნიშნავს, თითქოს ამ ნაბიჯის გადადგმას იგი ერის ინტერესების თუნდაც იოტისოდენა იგნორირებით, ანდა ქართული მიწების დათმობის გზით ცდილობდა. პირიქით, მისი ყოველი გადაწყვეტილება

ქართული სახელმწიფოებრიობის ღირსებისა და საქართველოს ისტორიული ტერიტორიების შენარჩუნებისათვის ბრძოლის შესანიშნავ მაგალითს წარმოადგენდა. რაც შეეხება კომპრომისს, იგი ძირითადად იმაში ვლინდებოდა, რომ მაშინდელი საქართველოს ხელისუფალნი ნებისმიერი საომარი პროვოცირებისა და აგრესიისადმი საპასუხო რეაგირებას მას შემდეგ აკეთებდნენ, როცა სამშვიდობო მოლაპარაკების ყველა სახეობის საშუალებებს ამოეწურა. ამის შესანიშნავ მაგალითს სომხეთის ხელისუფლების მიერ 1918 წლის 18 ოქტომბერს დაწყებული საომარი მოქმედებისადმი საქართველოს მთავრობის დამოკიდებულების ამსახველი მასალები წარმოადგენს. ამ თვალსაზრისით ჩვენს ყურადღებას საქართველოს პარლამენტის 1918 წლის 26 ოქტომბრის სხდომის სტენოგრაფიული ანგარიში იქცევა. ზემოთ აღნიშნული პრობლემებიდან გამომდინარე, შინაგან საქმეთა მინისტრმა ნ. რამიშვილმა დააყენა საკითხი — საქართველო-სომხეთს შორის არსებული სასაზღვრო დაუშუქების გზით გადაჭრილიყო. იმავე პოზიციას იცავდა თავდაცვის მინისტრი გ. გიორგაძეც. „სანამ სამშვიდობო ზომებს არ ამოეწურა, — ამბობდა გ. გიორგაძე — ... მანამდე ჩვენ არ ვუბრძანებთ ჩვენს ჯარს, რომ მათ იარაღი ხელთ აიღონ... ჩვენ ამოეწურა ყველანაირი მშვიდობიანი ზომები, რაც კი მიღებული არის საერთაშორისო წესებით და... მე ბედნიერი ვიქნები თუ არ გავცემ უკან, რომ ჩვენმა ჯარებმა ხმალი აიღონ ხელთ და პირს შეუტეონ. მაგრამ თუ იძულებული ვიქნები რომ ამ განკარგულებას ხელი მოვაწერო... თქვენ დასტურებთ იქნება, რომ ჩვენ ავასრულებთ მხოლოდ ჩვენს მოვალეობას სამშობლოს წინაშე.“⁴⁶

როგორც ვხედავთ, აქ ძირითადი აქცენტი პრობლემის მშვიდობიანი მოგვარებისკენაა გადატანილი და მოწინააღმდეგისადმი ძალისმიერ პოლიტიკის დაპირისპირება უკიდურესი შემთხვევისთვისაა ნაგარაუდები. აღნიშნული პოზიცია დაიცვა რარსენიძემაც. მან მიმდინარე მოვლენების სიღრმისეული გაანალიზების საფუძველზე სომხეთ-საქართველოს კონფლიქტის მშვიდობიანი გზით მოგვარების აუცილებლობა ნომერ პირველ ამოცანად მიიჩნია.⁴⁷ ხოლო ი. გობჯია, საქართველოს მთავრობას წინადადება მასცა, ინიციატივა აეღო და შეექმნა ამიერკავკასიის ერთგვარი საერთაშორისო კომისია, რომ ყველა ის საკითხები რომელიც მეზობელი ერების საზღვრებს ეხებოდა, შეთანხმებით გადაწყვეტილიყო. „დღევანდელ პირობებში — ამბობდა ი. გობჯია — ეს ჩვენ მიგვანია აუცილებელ საპიროვნად.“⁴⁸ საკითხის ამ ფორმით დასმა მიზანშეწონილი და დროულიც იყო, მაგრამ მისი პრაქტიკულად განხორციელება, თვით ამიერკავკასიის რესპუბლიკების ხელისუფალთა პოზიციაზე იყო დამოკიდებული. რამდენადაც ქართველი პოლიტიკოსები სომხეთთან ურთიერთობაში პრიმატს სამშვიდობო კურსის გატარებას აძლევდნენ, ბუნებრივია, პარლამენტის მიერ მიღებული რეზოლუციაც მისი ოფიციალური დადასტურება უნდა ყო-

ფილიყო. „საქართველოს პარლამენტი აცხადებს, — ეკითხულობთ დოკუმენტში — რომ იგი მომხრეა ყველა საღაო საკითხების მშვიდობიანი საშუალებით გადაწყვეტის, მაგრამ არაფის ნებას არ მისცემს რესპუბლიკის საზღვრებში იარაღით შემოიჭრას და ჩვენს თავისუფლებას საფრთხე მოუშალოს.“¹

აღნიშნული ფაქტები იმის დამადასტურებელია, რომ საქართველოს ხელისუფლების ძირითად ამოცანას, როგორც ზემოთაც გვქონდა მითითებული, ამიერკავკასიის რეგიონში მშვიდობის შენარჩუნება და საქართველოს დამოუკიდებლობის განმტკიცება წარმოადგენდა. დასახული მიზნის მისაღწევად მეზობლებისადმი ხშირად გადამეტებულ შემწერებლობასაც კი იჩენდნენ. ასეთი კურსი გარკვეულ პოლიტიკურ მოსაზრებებზე იყო დაფუძნებული და იმ ეტაპზე საერთაშორისო ავტორიტეტის შექმნას ითვალისწინებდა.

ქართველ პოლიტიკურ მოღვაწეთა საქმიანობას თუკი ამ კუთხით განვიხილავთ, და იმავე გაეითვალისწინებთ, რომ საქართველო როგორც სამართლებრივი სუბიექტი ევროპის სახელმწიფოებისაგან ჯერ კიდევ აღიარებული არ იყო, მაშინ სომხეთთან მიმართებაში კომპრომისული გზა გამართლებულად უნდა მივიჩნიოთ. ასეთი განცხადების გაკეთების უფლებას იმ პერიოდის მიმდინარე პროცესებთან დაკავშირებით არსებული მასალების შესწავლა გვაძლევს. გადაჭარბებული არ იქნება თუკი აღვნიშნავთ, რომ საქართველოს ხელისუფლებამ მეზობელ სომხეთთან ნორმალური ურთიერთობის შესანარჩუნებლად იმ ეტაპზე არსებული თითქმის ყველა სახეობის შესაძლებლობები ამოიწურა. ამის ერთ-ერთ შესანიშნავ მაგალითს საქართველოს მთავრობის მიერ (1918 წლის 27 ოქტომბერი), სომხეთის, აზერბაიჯანისა და ჩრდილო კავკასიის მთიელ ხალხთა კაჟ შირის მთავრობებისადმი საერთო, ამიერკავკასიის კონფერენციის მოწვევის შესახებ დაგზავნილი ნოტა წარმოადგენს.

დოკუმენტი გარკვევით მიუთითებდა საერთაშორისო კონფერენციებზე ამიერკავკასიის ხალხების სოლიდარულად გამოსვლის მნიშვნელობაზე. აქედან გამომდინარე, აყენებდა საკითხს, სასურველი კეთილმეზობლური თანაცხოვრების ნორმების დადგენის, ურთიერთ ნდობისა და დახმარების პირობების შემუშავების აუცილებლობის შესახებ. დასახული მიზნის განხორციელების ერთ-ერთ პირობად, ამიერკავკასიის ხალხთა კონფერენციის მოწვევა იყო მიჩნეული. იმავდროულად დოკუმენტი წინადადებას იძლეოდა, 1918 წლის 3 ნოემბერს 12 საათზე თბილისში შეკრებილიყვნენ და განეხილათ შემდეგი საკითხები: „1). ურთიერთ ცნობა სახელმწიფოთა დამოუკიდებლობისა, რომელთა მთავრობებიც მოწვეულნი არიან კონფერენციაზე. 2) გადაწყვეტა ყველა საღაო საკითხებისა, მათ შორის საზღვრების საკითხით დაინტერესებულ სახელმწიფოთა შესათანხმებლად, ხოლო ასეთი შეთანხმების მიუღწევლობის შემთხვევაში — არბიტრაჟის საშუალებით.

3) ურთიერთ ეალღებულება, არცერთი არ შევიდეს სხვა რომელიმე სახელმწიფოსთან ისეთი ურთიერთობაში, რომელიც ვსებას მიაყენებს კონფერენციის მონაწილე ხალხს. 4). სოლიდარული ურთიერთ მხარდაჭერით გაიოსელა მხოლოდ კონგრესზე, რესპუბლიკათა დამოუკიდებლობის ცნობისა და მათი ინტერესების დაცვის მიზნით.“¹⁰

თუკი ამ დოკუმენტის მიხედვით ვიმსჯელებთ, საქართველოს ხელისუფალთა ეს ინიციატივა ამიერკავკასიის ხალხთა ერთიანობისა და ურთიერთთანადგომის პრინციპს ემყარებოდა. ასეთი პოლიტიკური ორიენტაციის გაკეთება კავკასიური სპეციფიკიდან გამომდინარე, იმ ეტაპზე ეფიქრობთ გაძარტლებული იყო. ამ პროგრესულ ნაბიჯს სომხეთის მთავრობამ ზურგი შეაქცია და კონფერენციაზე დელეგაცია არ გამოაგზავნა. მიუხედავად ამისა, საქართველოს ხელისუფლებას იმედი არ დაუკარგავს და სომხეთის დიპლომატიურ წრეებს კონფერენციის მოწვევის დროდ 14 ნოემბერი შესთავაზა. თუ რა პოზიცია დაიჭირა სომხეთის ხელისუფლებამ, ამის საილუსტრაციოდ საქართველოს მთავრობის თავმჯდომარისადმი ერეკნიდან, 13 ნოემბერს გამოგზავნილი დეპეშა გამოდგება. მასში მხარდაჭერაა გამოთქმული საერთო ინტერესებიდან გამომდინარე ამიერკავკასიის რესპუბლიკების კონფერენციის მოწვევის შესახებ და მოთხოვნაა, რომ „სომხეთის მთავრობა აუცილებელ საჭიროებად სთქვლის დაიწყო მოლაპარაკება საქართველოს მთავრობასთან, რომ თანხმობა იქნეს გამოცხადებული პროგრამის შედგენაზე და იმაზე თუ როდის და სად უნდა შედგეს კონფერენცია. რაც შეეხება კითხვას, საქართველოსა და სომხეთის რესპუბლიკებს შორის სახელმწიფო საზღვრების აღდგენის შესახებ, ეს უნდა გადაწყდეს ორივე სახელმწიფოს თანხმობით, ზემოთ დასახელებული კონფერენციის მოწვევამდე.“¹¹

როგორც დოკუმენტური მასალებიდან ირკვევა, ეს წინადადება საქართველოს ხელისუფლებისათვის მისაღები იყო. 1918 წლის 22 ნოემბერს ეგზეგუტორი საქართველოს წარმომადგენელს სომხეთში – სმდივანს დეპეშით აცნობებდა, რომ კონფერენცია 30 ნოემბრისათვის იყო გადაღებული „ეველაფერი რაც შემეძლო გაეკეთე. ამ დროისათვის მოგელოდებით თქვენ და სომხეთის დელეგაციას.“¹² სამწუხაროდ, სომხეთის ხელისუფლებამ მის მიერ წამოყენებულ მოთხოვნაზე თანხმობას მიღების მიუხედავად, დელეგაცია არ გამოგზავნა. ამასთან დაკავშირებით ეგზეგუტორი საქართველოს წარმომადგენელს სომხეთში – სმდივანს 1918 წლის 2 დეკემბერს გაგზავნილი დეპეშით ატყობინებდა: „კონფერენცია გადაიდო. რატომ არ გამოგზავნა წარმომადგენლები სომხეთის მთავრობამ. მე შესაძლებლად მიმანინდა სომხეთის მთავრობასთან წინასწარი მოლაპარაკება მეწარმოებინა, მაგრამ მათი მხრით თუ არ იქნება სურვილი, ეს იდეა დიდხანს არ განხორციელდება.“¹³

ნენს მიერ მოტანილი ფაქტები იმის მანკენებელია, რომ მაშინდელი

სომხეთის ხელისუფლებას, საქართველო-სომხეთს შორის არსებული სადაო საკითხების მშვიდობიანი გზით მოწესრიგება ხელს არ აძლევდა, რადგან მისეული პრეტენზიები საფუძველიან მტკიცებას არ შეიცავდა და საქართველოს ისტორიული ტერიტორიების მხოლოდ მიტაცების სურვილით იყო განპირობებული. აქედან გამომდინარე, კარგად ესმოდათ, რომ ყოველი კონფერენცია, ან ნებისმიერი მოლაპარაკება მათთვის უშედეგო აღმოჩნდებოდა. ისიც კარგად იცოდნენ, რომ მათი მტაცებლური მოთხოვნების შესრულება მხოლოდ იარაღს შეეძლო. აქედან გამომდინარე, დიპლომატიური თამაშის ფორმის გამოყენებით, დროის მოგების მიზნით, წამოჭრილი პრობლემების გადაწყვეტის ხელშეწყობად გაჭიანურებას ცდილობდნენ. ამის შესანიშნავ დადასტურებას, სომხეთის მიერ საქართველოს წინააღმდეგ დაწყებული საომარი მოქმედება წარმოადგენდა. ამის შესახებ საქართველოს მთავრობის განცხადებაში უკეთესობით, რომ საქართველოს მთავრობა, რომელიც სადაო საკითხების მშვიდობიანი გზით გადაწყვეტას ცდილობდა, „ამ მიზნით მან თავს იდგა ამიერკავკასიის რესპუბლიკების კონფერენციის მოწვევა, სადაც ისინი—ხელშეკრულებას რასდებდნენ, რომლის თანახმად ყველა სადაო კითხვები, მათ შორის საზღვრების შესახებ, შეთანხმებით უნდა გადაჭრილიყო, ხოლო თუ ეს ვერ მოსერხდებოდა, საბოლოო განაჩენი ორივე მხარისათვის სავალდებულო არბიტრაჟს უნდა გამოეტანა. ასეთია დემოკრატიულ სახელმწიფოთა დიდი ხნის მისწრაფება, აქეთკენ მიიღტიან ამჟამად ყველა დემოკრატიული ქვეყნები. სომხეთის რესპუბლიკის მთავრობამ კონფერენციაზე თავის წარმომადგენელთა გამოგზავნა არ მოისურვა და მოითხოვდა საქართველო-სომხეთს შორის სადაო კითხვის წინასწარ გადაჭრას. ჩვენ ეს წინადადება მივიღეთ და სომხეთ-საქართველოს წინასწარი კონფერენციის გახსნას ეუცდილით. ამიტომაც ათი ნოემბრიდან რამდენიმეჯერ გადადებული იქნა ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა კონფერენცია. ჩვენ დღიდან დღე ევლოდით ერვნიდან სომხეთის წარმომადგენელთა ჩამოსვლას.“

ეს ვრცელი ამონაწერი შეგნებულად მოვიტანეთ, რათა მკითხველსათვის გვეჩვენებინა, ის სამშვიდობო პოლიტიკა, რომლის განსახორცრელებლადაც მაშინდელი საქართველოს ხელისუფლება იბრძოდა. იგი იმის დამადასტურებელიცაა, რომ მუზოხელ სახელმწიფოთა შორის წამოჭრილი სადაო საკითხების გადაჭრას, საერთაშორისო ნორმების სრული დაცვით გამოყენების საფუძველზე უჭერდა მხარს. მიუხედავად იმისა, რომ სომხეთის ხელისუფლებამ საქართველოს სამშვიდობო ინიციატივას ზურგი შეაქცია და ომი დაიწყო, ქართველი პოლიტიკოსები იმედს არ კარგავდნენ და კვლავაც მოლაპარაკების გზის ძებნაში იყოფებოდნენ. ამის ერთ-ერთ შესანიშნავ დადასტურებას ქალაქის საბჭოს 1918 წლის 16 დეკემბრის სხდომის ამსახველი მასალები წარმოადგენს. ამ თვალსაზრისით ურადლებას ქალაქის თავის ნიკო ელიაევს გაიოსვლა იტყვეს. მან სომე-

ქართულთა შორის საერთო ენის გამოძებნა და სადაო საკითხების გადასაწყვეტად საქართველოს მთავრობის მიერ განზრახული კონფერენციის მოწვევა აუცილებლობად მიიჩნია. მისი თქმით, ეს ერთად-ერთი გზა იყო, რომელიც ორივე ერებს უბედურებას ააცდენდა.¹³ იმავე სხდომაზე, საგარეო საქმეთა მინისტრი ეგეგეკიორი დაწერილებით შეეხო სომეხ-ქართველთა შორის მიმდინარე კონფლიქტს და ქართული მხარის იმ სამშეიღობო პოზიციას, რომელსაც ომის დაწყებამდე საქართველოს ხელისუფლება ანხორციელებდა. მისი თქმით, სომხეთის წარმომადგენლობის გამოუცხადებლობის გამო, 10 ნოემბერს დანიშნული კონფერენცია ჯერ 14, შემდეგ 20 და ბოლოს 30 ნოემბრისათვის გადაიდო. „ამ ხნის განმავლობაში — ამბობდა ეგეგეკიორი — მე სამჯერ განუმეორე თხოვნა, გამოეგზავნათ დელეგატები... 10 ნოემბრიდან ვიდრე 5 დეკემბრამდე ვუცადეთ და არ მოვიდნენ.“¹⁴

ასეთი ფაქტების დაფიქსირების მიუხადავად, იმავე სხდომის მიერ მიღებულ რეზოლუციაში დასმულია საკითხი, ერთსეულ კიდევ მოესინჯათ საქართველო-სომხეთს შორის სასაზღვრო დავის კონფერენციაზე გატანა. თუკი აქაც შეთანხმებას ვერ მიაღწევდნენ, საკითხი საერთაშორისო არბიტრაჟის საშუალებით გადაწყვეტათ.¹⁵

ყოველივე აღნიშნულის შემდეგ, სომხეთ-საქართველოს ურთიერთობაში ქართული მხარისადმი არა თუ დანაშაულებრივი ბრალდების, არამედ უბრალო პრეტენზიის წაყენებაც კი მკრეხელობად მიგვაჩნია. ამ შემთხვევაში სიმძიმის მთელი ტვირთი სომხეთის მთავრ ბას ეკისრება, რადგან მან, გარეშე ძალთა იმედითა და მისი წაქეზებით, საქართველოს ხელისუფალთა გონიერული წინადადება უგულებელყო და საკითხის მშეიღობიანად გადაწყვეტას ომის გზა ამჯობინა.

ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ ზემოთ მითითებული რეზოლუციის მიღება იმ დროს მოხდა, როცა სომხური ჯარი შეტევით ოპერაციებს ანხორციელებდა, ხოლო მის ხელმძღვანელობას გამარჯვებაში იოტისოდენა ეჭვიც კი არ უპარებოდათ. ამიტომ ქართული მხარის ცდა, პრობლემის მოლაპარაკების გზით მოწესრიგების შესახებ ილუზიურ სახეს იღებდა. მოწინააღმდეგე კომპრომისზე მას შემდეგ წავიდა, როცა საქართველოს ჯარებმა შეტევითი ოპერაციები განახორციელეს და აგრესორს ომამდელ საზღვრებზე დაახვეინეს. მართალია ასეთი მოულოდნელი წარმატება ინგლისისათვის სიურპრიზს წარმოადგენდა. ქართული ჯარის წინსვლის შეჩერების მიზნით, არბიტრის როლის შესრულება იკისრეს და მეომარი სახელმწიფოების მთავრობებს მოლაპარაკებისაკენ მოუწოდეს. ამ ფაქტორმა სომხეთის ხელისუფლებაზე გადამწყვეტი ზემოქმედებითი როლი შეასრულა და ისულებული გახადა სადაო საკითხების მშეიღობიანი გზით მოწესრიგებისადმი მხარი დაეჭირა. გარკვეული სამზადისის ჩატარების შემდეგ, შესაძლებელი გახდა საქართველო-სომხეთის წარმო-

მადგენელთა კონფერენციის (1919 წლის 10 იანვარი) მოწვევა. მის მუშაობაში მონაწილეობდნენ ინგლისისა და საფრანგეთის წარმომადგენლები: პოლკოვნიკი რ.ნ.სტიუარტი (თავმჯდომარე), კონსული დიურუა, კაპ.დუბარია, კაპ.გასფელდი, საქართველოს მხრიდან: ე.პ.გეგეჭკორი, ნ.ბ.რამიშვილი, გ.დ.ჭურული, გენ.გედევანიშვილი, კ.პ.კანდელაკი, ა.ბ.მდივანი, პოლკოვნიკი ჯაფარიძე, სომხეთის მხრიდან: მ.მ.არუთინიანცი, ს.ტ.შამიკონიანცი, გენ.ყორღანოვი ა.ხანატურიანი, გრ.ტერ.ხანატურიანი, არ.ხონთაქიანი.

როგორც მასალებიდან ირკვევა, კონფერენციის 4 სხდომა ჩატარდა და სამი ძირითადი საკითხი იქნა განხილული. 1). საქართველოს ჯარების გაჩერების ხაზი. 2). ადმინისტრაციის საკითხი ნეიტრალურ ზონაში. 3). ნეიტრალურ ზონაში მოთავსებული რკინიგზა. პირველ საკითხთან დაკავშირებით, საქართველოს დელეგაცია მოითხოვდა ქართული ჯარის იმ პოზიციებზე დარჩენას, რომელიც მას 31 დეკემბრის საღამოს 12 საათამდე ქონდა დაჭერილი. ამ წინადადებას მოკავშირე სახელმწიფოთა წარმომადგენლებიც მიემხრო და ერთხმად უარყვეს სომხეთის დელეგაციის მოთხოვნა – საქართველოს ჯარების იმ პოზიციაზე უკანდახევა, რომელიც ეჭირა „დროებითი ზავის ხელშეკრულებაზე ხელმოწერის მომენტში“. რაც შეეხება მეორე საკითხს, – სომხეთის დელეგაცია სამი პირისაგან ნეიტრალურ ზონაში (თითო წარმომადგენლები საქართველოსა და სომხეთის მთავრობებიდან, ხოლო ერთი ადგილობრივი მცხოვრებლებიდან) კომისიის მონაწილის მოწვევის საკითხს აყენებდა, რომელიც მოკავშირეთა სარდლობის კონკრეტულს უნდა დაქვემდებარებოდა. საქართველოს დელეგაციის მოთხოვნით, საქართველო-სომხეთის წარმომადგენლები კომისიისაგან იქნებიან მიწვეულნი თუკი უთანხმოების გამოიწვევი საკითხები მოკავშირეთა სარდლობას გადაეცემოდა გადასაწყვეტად. მესამე საკითხთან დაკავშირებით, სომხეთის დელეგაციამ ნეიტრალურ ზონაში რკინიგზის აღდგენა და მისი ადგილობრივი ადმინისტრაციისაგან გადაცემა მოითხოვა. საქართველოს დელეგაციის წინადადებით ნეიტრალური ზონის ყოველგვარი სარკინიგზო საქმე საქართველოს რესპუბლიკის გზათა სამინისტროს უნდა დაქვემდებარებოდა. ამ მოთხოვნას მოკავშირე სახელმწიფოთა წარმომადგენლებმაც დაუჭირა მხარი.¹²

როგორც ვხედავთ, საქართველოს დელეგაციის მიერ წარდგენილი სამივე პუნქტი მოკავშირეებისათვის მისაღები აღმოჩნდა. ეს ფაქტი იმის დამადასტურებელია, რომ ქართული მხარე, მტაცებლური პოლიტიკის იგნორირებით, პრობლემის მოსაწესრიგებლად საერთაშორისო ნორმების გათვალისწინებით მოქმედებდა და გადასაწყვეტი საკითხისადმი მიმართებაში ობიექტური პოზიცია ეჭირა. რაც შეეხება მისაღები ინგლისისა და საფრანგეთის წარმომადგენელთა მხარდაჭერას, იგი იმითაც იყო განპირობებული, რომ საქართველოს დელეგაცია მიმდინარე პოლიტიკური სიტუაციის ფონზე, არსებული სინამდვილის შესატყვის მოთხოვნებს აყენებდა

და დაპირისპირებული მხარის შეგნებულად დაწიხელის ყოველგვარ მცდულობას გამოორიცხავდა. ამ ფაქტორმა, კონფერენციაზე სომხეთის დელეგაციის მიერ ახალქალაქის ადმინისტრაციული მოწყობის შესახებ წარმოდგენილი პროექტისადმი მოკავშირეთა ნეგატური პოზიციის ჩამოყალიბებაში გადამწყვეტი როლი შეასრულა. სომხური დელეგაციის მიერ აღნიშნული საკითხის დასმა, მოკავშირეებმა საქართველოს შინაურ საქმეებში ჩარევად მიიჩნიეს და იგი კონფერენციის დღის წესრიგიდან ამოიღეს.¹³⁹

ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ კონფერენციამ მიღებული დადგენილებით საქართველო-სომხეთს შორის სასაზღვრო ხაზი იმავე ფორმით დიტოვა, რომელიც ქართული ჯარის ნაწილებს 1918 წლის 31 დეკემბრის 12 საათისათვის ეკირა.¹⁴⁰ ამით ფაქტობრივად ინგლისისა და საფრანგეთის წარმომადგენლები საქართველოს კუთვნილებად ცნობდნენ იმ ტერიტორიებს, რომლებიც სომხეთის ხელისუფლებისაგან სადაოდ იყო მინეული. ყურადღების მიღმა არ უნდა დავტოვოთ ის ფაქტიც, რომ უცხო სახელმწიფოთა მესვეურებმა, აღნიშნული ომის მსვლელობაში სომხეთის ხელისუფალთა ის ვერაგული გეგმა დაინახეს, რომელიც საქართველოს ხარჯზე, მეზობლის გაუბედურების საუბუქედზე „მცირე სომხეთი-საღოის“ ახალი ტერიტორიების მიერთებას ითვალისწინებდა.

სომხებისადმი ინგლისელთა განსაკუთრებული სიმპათიისა და ქართველებისადმი მტრული დამოკიდებულებისა და მიუხედავად, საქართველოს ტერიტორიებისადმი სომხური პრეტენზიები ინგლისელებმაც კი მიუღებლად მიიჩნიეს და მისი განხორციელება კი ზოგჯერ სახელმწიფოს ინტერესების წესქევე გათვლად ჩათვალეს. აღნიშნულმა ფაქტორმა და ქართველ პოლიტიკოსთა ობიექტურმა მოქმედებამ, ინგლისელი და ფრანგი წარმომადგენლები იძულებული გახადა ქართველი დიპლომატებისადმი ანგარიში გაეწიათ და საკითხის მოწესრიგების მიზნით ობიექტური ნაბიჯი გადაედგათ.

საქართველო-სომხეთს შორის დროებითი შეთანხმების მიუხედავად, ქართველ პოლიტიკოსებს საკითხი ბოლომდე გადაწყვეტილად არ მიაჩნდათ და ამიერკავკასიის რეკონსტრუქციის მშვიდობის შენარჩუნების ერთ-ერთ ძირითად პირობად, საერთო ამიერკავკასიული კონფერენციის მოწვევას აუცრდებლობად მიიჩნევდნენ. ამასთან დაკავშირებით თავისი პოზიცია გასეთმა „ერთობამ“-აც დააფიქსირა მოწინავე წერილში – „ამიერ-კავკასიის კონფერენცია“. მასში ყურადღება იმ საპროგრამო დებულებებზე იყო გამახვილებული, რომელიც კონფერენციის მსჯელობის ძირითად საგნად უნდა გამხდარიყო. წერილის აზრით, კონფერენციის მიზანს იმ საინიჯი ნაბიჯის გადადგმა წარმოადგენდა, რომელიც ამიერკავკასიის რესპუბლიკათა შორის გაუგებრობასა და მტრულ განწყობილებას მოხსნიდა, სადაო საკითხების მშვიდობიანად გადაჭრის მექანიზმს შეიშუშებდა, ჩრდილოეთიდან და სამხრეთიდან მოსალოდნელ საფრთხეს ერთიან პოლიტიკურ

კურსს დაუპირისპირებდა. „ეს პირველი ნაბიჯი იქნება - ეკითხულობთ წერილში - ამ სახელმწიფოთა მოლაპარაკების და მისი დადებითად დამთავრება გაადვილებს შემდგომში უფრო რთული და არსებითი საკითხების დასმას დღის წესრიგში“. ასეთი პოზიციის მიუხედავად, იგი შეცდომად თვლიდა აღნიშნული კითხვების ერთი ხელის დაკერით გადაწყვეტის შესაძლებლობას, რადგან ამის მიზეზს სათანადო პირობების არარსებობაში და თვით ამიერკავკასიის შინაგანი ცხოვრების ჩამოუყალიბებლობაში ხედავდა. „არ დამდგარა იგი იმდენად საკუთარ ფეხზე - წერდა გაზეთი - რომ განზე ყურებიდან თავი დააღწიოს, სხვის მკლაზე დაყრდნობის მაგიერ საკუთარი ფეხით სიარული არჩიონ და სანამ ეს არ მოიხდარა, დიდი და მნიშვნელოვანი პრობლემა არ გადაიჭრება.“¹¹

სწორედ ამ ხარვეზის დაძლევის შექანიზმის შემუშავება ქონდა მხედველობაში საქართველოს მთავრობას, ამიერკავკასიის რესპუბლიკათა კონფერენციის მოწვევის საკითხს რომ აყენებდა. ეს კონფერენცია 1919 წლის 25 აპრილს გაიმართა თბილისში. მას საქართველოს მხრიდან ღაქსწრენი: ეგვგეკორი, ნ.რამიშვილი, კ.კანდელაკი, სომხეთის რესპუბლიკიდან, ს.ამიმიკონიანი, ს.ფ.ტიგრანიანი, ს.ს.არუთიანი. აზერბაიჯანის რესპუბლიკიდან: მ.ჯაფაროვი, ფ.ხან-ხოისკი, ხასმაშელოვი. მთიულთა რესპუბლიკიდან: კანტემირი, ფანზულაევი და ბუტაევი. ამ ფაქტთან დაკავშირებით გაზეთი „ერსობა“ წერდა, „კონფერენციის მიზანია ამიერკავკასია რეალური ინტერესებისა და ურთიერთის გაგების ღიადაცხად კვლავ გაერთიანდეს ეკონომიურად და პოლიტიკურადც, ე.ი. გადაიჭყეს ისეთ მთლიან ორგანიზაციად, რომელსაც შეეძლება შინ განეფართება და გარეგანი ყოველი საფრთხისაგან თავის დაღწევა.“¹²

როცა გაზეთი საკითხს ასეთი კუთხით აყენებდა, იგი იმ წინააღმდეგობებსაც ითვალისწინებდა, რომელიც ამიერკავკასიის რესპუბლიკათა შორის არსებობდა. აქედან გამომდინარე, მოდუს ვიენდო-ის ასეთი ფორმით შემუშავებას მოითხოვდა, რომელიც ამიერკავკასიის რესპუბლიკებს კონსუსუსამდე მიიყვანდა. აღნიშნული პოზიცია კიდევ უფრო გარკვევითა და შესაბამისი არგუმენტებით გააძაგრა ეგვგეკორმა. იგი კონფერენციის მონაწილეებს საერთაშორისო პოლიტიკური სიტუაციიდან გამომდინარე, არსებული სიძნელეების დასაძლევად საერთო ენის გამოყენებისა და სოლიდარული მოქმედებისაკენ მოუწოდებდა. იმაედროულად მიუთითებდა იმ რეალურ საშიშროებაზე, რომელიც ამიერკავკასიის რესპუბლიკებს ჩრდილოეთიდან ემუქრებოდა. აქედან გამომდინარე, იმედს გამოთქვამდა, რომ ეს შეხვედრა ამიერკავკასიის ხალხთა ეკონომიკური და პოლიტიკური კავშირის განმტკიცებას საფუძველს ჩაუყრიდა, საერთო ფრონტის აღდგენით ქვეყნის სახელწოდების დაცვას უზრუნველყოფდნენ.¹³

ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ საქართველოს წარმომადგენლების მიერ შემუშავებული დღის წესრიგი კონფერენციის მონაწ-

იღებდნენ მოიწონეს და ერთხმად დამტკიცეს. იგი ითვალისწინებდა რვა ძირითადი საკითხის განხილვას. კერძოდ: რეინისგზების, ფოსტატელეგრაფის, საქონლის გაცემა-გამოცემის, ტერიტორიული კითხვების გადაწყვეტის, საერთო ძალებით დამოუკიდებლობის დაცვის, მოსალოდნელი წინასწარი საფრთხის დროულად განმუხტვის, ლტოლვილთა და სამოსამართლო უფლებრივი ნორმების მოსაგვარებელი მექანიზმების შემუშავებას.¹⁴ თითოეული მათგანის საფუძვლიანად მომზადების მიზნით, შესაბამისი სპეციალური კომისიები შეიქმნა, რომლის წარდგინებითაც ხდებოდა შემოთხამოთელოილი საკითხების კონფერენციის პლენუმზე განხილვა. მ. აობის ეს ფორმა დელეგაციის წევრებს თაეიანთი პოზიციის დასაფიქსირებლად მეტ პრაქტიკულ შესაძლებლობებს აძლევდა. მოუხედავად ამისა გამოორიცხული არ იყო, რომ მთელ რიგ პრიბლემებზე – განსაკუთრებით სასაზღვრო ტერიტორიული ზოლის დადგენაში ეერ შემთანხმებულოევენ და კონფერენციის მუშაობა ჩიხში მომწედეულოეო. ეს მოსალოდნელი სირთულე ქონდა მხედველობაში ნ.რამიშვილს, როდესაც კონფერენციის მონაწილეებს შეახსენებდა: „ტერიტორიული კითხვის გადაწყვეტა მეტად სერიოზულია, მაგრამ აქედან იმ დასკენის გამოყენა, რომ თუ ეს კითხვა არ გადაწყდება, მთელი ჩვენი მუშაობა უნაყოფოა, შემცდარი აზრია, ჩვენ ბევრი საერთო გვაქვს. არ არის არც ერთი სახელმწიფო, რომელსაც რაიმე სადო არ ქონდეს მეზობელ სახელმწიფოსთან ღა ნოთუ ამისათვის არ შეიძლება სხვა კითხვების შემანხმებულად გადაწყვეტა.“¹⁵

ევიქრობთ საკითხის ამ ფორმით დასმა სწორი იყო, რადგან დღის წესრიგით გათვალისწინებული ერთ რომელიმე პუნქტზე შეუთანხმებლობას უარყოფითი ზემოქმედება არ უნდა მოეხდინა კონფერენციის საერთო მუშაობაზე. მთიელთა რესპუბლიკის წარმომადგენლის – კანტემირის აზრით, კონფერენციის უმთავრეს ამოცანას პოლიტიკური კითხვების განხილვა წარმოადგენდა, რადგან „პირველყოფლისა უნდა მოვახდინოთ – ამოიბდა იგი – დემონსტრაცია ჩვენი დამოუკიდებლობისა მთელი მსოფლიოს წინაშე. თუ ჩვენი დამოუკიდებლობა არ იქნება, მაშინ არც ტერიტორიული და არც სხვა კითხვები იარსებებს.“¹⁶ რამდენადაც კონფერენციის მონაწილეთა მიერ ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა დამოუკიდებლობის აღიარების საკითხი დაისვა, ბუნებრივია, პასუხი უნდა გასცემოდა, თუ რა მექანიზმის გამოყენებით იქნებოდა შესაძლებელი არსებულ რთულ სიტუაციაში აღნიშნულ სახელმწიფოთა დამოუკიდებლობის უსაფრთხოების უზრუნველყოფა. ამასთან დაკავშირებით, კონფერენციის 9 იენისის სხდომაზე ეგვეგქკორმა ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა სამხედრო ძალების გაერთიანების აუცილებლობა დააყენა. თუ რა მნიშვნელობა ქონდა ნაბიჯის ამ მიმართულებით გადადგმას, ამის შესახებ ნ.რამიშვილმა კონფერენციის მონაწილეებს მიუთითა იმ მოსალოდნელ საფრთხეზე, რომელიც ამიერკავკასიის რესპუბლიკე

ბის დამოუკიდებლობას მოხალისეთა ჯარის სარდლის - გენერალ ღენიკინისაგან დაემუქრა. „ეს საკითხი კერძო ხასიათისა რომ იყოს - ამბობდა იგი - მას აქ არ წამოვაყენებდით, მაგრამ რადგან...საერთო ხასიათის არის, ჩვენ წინადადებას ვიძლევი, რომ ამიერკავკასიის კონფერენციამ განიხილოს...და საერთო დადგენილება მიიღოს.“¹⁵⁷

რამდენადაც დასმული საკითხი თითოეული რესპუბლიკის სასიცოცხლო ინტერესებს ეხებოდა, კონფერენციის მონაწილეებმა მის განხილვაში აქტიური მონაწილეობა მიიღეს. მათ მიერ გამოთქმულ მოსაზრებებსა და დასკვნებს ეფუძნებოდა ის რეზოლუცია, რომელიც ქართულმა მხარემ კონფერენციას წარუდგინა. დოკუმენტი ხაზგასმით მიუთითებდა გენ.ღენიკინის მიერ წრდილო კავკასიის ხალხთა დაპყრობის ფაქტებზე, იმ მუქარის შესახებ, რომელიც ამიერკავკასიის რესპუბლიკათა ოკუპაციასა და დამოუკიდებლობის ნაცვლად, მათთვის მხოლოდ ავტონომიური უფლებების მინიჭებას ითვალისწინებდა. აღნიშნული ფაქტებიდან გამომდინარე, „კავკასიის ერთა უფლებათა შელახვის მსურველების წინააღმდეგ, - ეკითხულობთ დოკუმენტში - კონფერენცია ადგენს, გაერთიანდეს ამიერკავკასიის სამხედრო დიპლომატიური ძალები მომდგარი საფრთხის დასაძლევად და თავისუფლებისა და დამოუკიდებლობის დასაცავად.“¹⁵⁸ აღნიშნულ რეზოლუციას სომხეთის დელეგაციის გარდა კონფერენციის ყველა მონაწილეებმა მხარი დაუჭირეს. სტიგრანიანმა და ს.შამიკონიანმა თავმჯდომეების ძირითად მოტივად ამ საკითხზე სომხეთის მთავრობის პოზიციის არცოდნა მოიმიზეზეს და მასთან შეთანხმების მიზნით სხდომების ერთი კვირით გადადება მოითხოვეს. ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ ამ შემთხვევაში ორთავენი ტყუოდნენ. ორტოფული პოზიციის ოფიციალურად დაფიქსირებით დიპლომატიურ მახვერირებას აკეთებდნენ, რათა დაშნაკური პოლიტიკიდან გამომდინარე ვებეჭები არ გამჟღავნებულყო. ამის შესანიშნავ ღადასტურებას სომხეთის პარლამენტში დამოუკიდებლობის დღისადმი მიძღვნილ სხდომაზე ალ.ხატისოვის მიერ წარმოთქმული სიტყვა წარადგენს. იგი ხაზს უსვამდა სომხეთის გაერთიანებაში აჯიშოვის ჯგუფის, მოხალისეთა არმიისა და პირადად გენ. ღენიკინის დამსახურებას.¹⁵⁹ ამ ფაქტის გათვალისწინება იმ ძირითადი მიზეზობრიობის ანსნის შესაძლებლობას იძლევა, რამაც სომხეთის დელეგაციას ზემოთ-დასახელებული რეზოლუციისადმი მხარდაჭერაზე უარი ათქმევინა. რამდენადაც მოხალისეთა არმიის სარდლობას, ალ.ხატისოვის სიტყვებით რომ ეთქვათ - სომხეთის გაერთიანებაში გარკვეული წვლილი მიუძღოდათ, ბუნებრივია, ოფიციალურად თავიანთი შოამაგებების წინააღმდეგ ეერ წავიდოდნენ. აქ მეორე ფაქტორიც მოქმედებდა, კერძოდ, საქართველოს ტერიტორიისადმი პრეტენზია. სომხეთის ხელისუფლება მიიჩნევდა, რომ თუკი ამიერკავკასიის სახელმწიფოთა ზემოთ დასახელებული კონფერენციის მუშაობაში აქტიურად ჩაერთვებოდა და მიღებულ რეზოლუციებს მხარს

დაუტკერდა, ისინი იძულებული იქნებოდნენ ტერიტორიულ პრეტენზიებზე ზედმეტად ხელი აეღოთ. ამასთან დაკავშირებით იგივე ალ.ხატისოვი კონფერენციის მონაწილეთა მისამართით აცხადებდა: „ჯერ-ჯერობით ამ კონფერენციის მუშაობას არაერთგვაროვანი დადებითი ნაყოფი არ გამოუღია. ეს აიხსნება იმით, რომ ჩვენი მუშაობები საქართველო და აზერბაიჯანი დღეს-დღეობით ეკონომიურად ჩვენზე ძლიერნი არიან და მათ ხელშია... მიმოსვლის გზები, რომლებიც ჩვენ უნდა გვაერთებდეს გარეშე ქვეყნებთან. ჩვენ ეკონომიურად ჩამორჩენილებს გეთვლიან ტერიტორიით მდიდარს. აქედან გამომდინარეობს ის, რომ ეკონომიური დათმობით, ტრანსპორტის კითხვის გადაწყვეტით, ცდილობენ გეიპსულონ ჩვენი ტერიტორია დაეუთმოთ. მართალია ჩვენ... აუცილებლად გვესაჭიროება ფქვილი, ბრინჯი, ნავთი, მაგრამ სომხეთის მთავრობა აცხადებს, რომ მას არასოდეს არ უნებართვია და არც ივანეშვილების თავის სამშობლოს ტერიტორიით.“¹⁰⁰ ამ შემთხვევაში ალ.ხატისოვის ახალქალაქის, ბორჩალოსა და ახალციხის მახრები ქონდა მხედველობაში. თუ ეს ძირითადი ქართული ტერიტორიები საქართველოს კუთვნილებიაში დარსებოდა და ამის შესახებ ოფიციალურად კონფერენციის მონაწილეთა დასტურიც იქნებოდა, იგი ამ ფაქტს, სომხეთის მხრიდან ტერიტორიით ეპტობად ნათვლიდა. ეს იმას ნიშნავდა, რომ ქართული მიწებისადმი სომხეთა პრეტენზიები ძალაში რსებოდა.

ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ ამ ორი ფაქტორიდან გამომდინარე, სომხური დელეგაცია, საერთო კავკასიური საქმისადმი დაპირისპირების რიგში მოგვეყვლინა. ამასთან დაკავშირებით ქართული პოლიტიკური აზრის მესვეურებმა თავიანთი პოზიცია ოფიციალურად დააფიქსირეს. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ინტერესს გაზეთ „ერთობაში“ განის (გიორგი ღასხიშვილი) ფსევდონიმით გამოქვეყნებული სტატია „ილატინი“ იკავებს. ავტორი დაწერილებით ეხება ამიერკავკასიის კონფერენციაზე სომხეთის წარმომადგენელთა საერთო კავკასიური საქმისადმი დღაღტს და დენიკინელებთან მათ კავშირურთიერთობას ასაბუთებს. „ბევრი ღაღატი ჩაუდენია დაშნაკცუთიუნს – ვკითხულობთ სტატიაში – მაგრამ დღევანდელი მათი მოქმედება აღემატება ყოველივე იმას. რაც ამ ბოროტ პარტიას ჩაუდენია... როცა თავისუფლების ბუღი ბეჭეზე პკილია, მაშინ როცა მთელ ხალხს სისხლის მორევეში უპირებენ ჩახრობას, სომხეთის მთავრობა პილატესაგით ხელს იბანს და შავ გენერალს რევილუციის საფლავის გათხრაში ბარ-ნიშებს უშაადებს, მაშინ როცა ასე აუცილებელია საერთო ფრონტის შექმნა და მისი გამაგრება, დაშნაკელები ეთიშება ამ საერთო ფრონტს – და დამღუპველ იზოლაციით ერთხელ კიდევ ვარჯიშობს სომხის ხალხზე თავის სისხლიან ოპერაციებში.“¹⁰¹ ქართული პოლიტიკური აზრის მესვეურებს ასეთი მკაცრი განაწილი კავკასიაში მოქმედი არცერთი პოლიტიკური პარტიისადმი არ გამოუტანია და თუ იგი დაშნაკცუთიუნის მიმართ იქნა გაკეთებული, ამის მტკიცე საფუძველს თვით ამ პოლი-

ტიკური პარტიის „იუდას ამბორს“ ამოფარებული პრაქტიკული საქმიანობა იძლეოდა. ამის ერთ-ერთ შესანიშნავ ნიმუშს სომხეთის ხელისუფლების მიერ საქართველოს ტერიტორიების მიტაცების მიზნით საერთაშორისო ევროპული კომფერენციების გამოყენების მცდელობა წარმოადგენს. მხედველობაში გვაქვს სომხების მიერ პარიზის კონფერენციისადმი საქართველოს შესახებ წარდგენილი პრეტენზიები. ქართული პოლიტიკური აზრის მესაჯეები კარგად გრძნობდნენ, ქართულ ეროვნულ სხეულთან სამუსლიმანო საქართველოს გათვლიანებისათვის ბრძოლაში, პარიზის კონფერენციაზე თუ რა ხელისშემშლელი როლის შესრულება შეეძლო სომეხთა უსაფუძვლო მოთხოვნებს. ამ ფაქტორის გათვალისწინებიდან გამომდინარე, საქართველოს დამფუძნებელი კრების საგარეო საქმეთა კომისიის 1919 წლის 9 ოქტომბრის სხდომაზე სპეციალურად იმსჯელა აღნიშნულ საკითხზე (მომხსენებელი საქართველოს საგარეო საქმეთა მინისტრის ამხანაგი ქაჩიკიძე). მიღებულ დადგენილებას, საფუძვლად სომეხ-ქართველთა მოლაპარაკების შედეგად სმიდინის მიერ შედგენილი თესისები დაედო. ამ დოკუმენტში მითითებული იყო, ბორჩალოს მაზრიდან სომხებისათვის ღორეს დათმობის შესაძლებლობა მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუკი სომხეთის დელეგაცია პარიზის კონფერენციაზე ახალქალაქის მაზრასთან და ბათუმის ოლქის პროვინციებთან დაკავშირებით პრეტენზიას მოხსნიდა. ქტერიტო იული დათმობა ღორეში— ვაკითხულობთ დოკუმენტში — და დასტურებული იქნას სემიდინის მოხსენების თეზისების თანახმად მხოლოდ იმ აუცილებელ პირობით, რომ სომხეთის დელეგაციამ წინასწარ გამოაქვეყნოს დეკლარაცია, რომ საკითხი საქართველოსა და სომხეთის ტერიტორიული გამოჯენისა გადაწყდება სავსებით ქართველ-სომეხთა კონფერენციაზე და სრულებით მოიხსნება პარიზის კონფერენციის დღის წესრიგიდან.¹⁷²

საქართველოს ხელისუფლებას იმედი ქონდა, რომ აღნიშნულ შეთანხმებას სომხეთის მხარე შეასრულებდა, რადგან სომეხ პოლიტიკოსთა უკანასკნელი იმედი, მესხეთ-ჯავახეთში დამფუძნებელი კრების დამატებით არჩევნებში (1919 წლის აგვისტო) დაშნაკუთიუნის პარტიისადმი ხმების უმრავლესობის მიღების შესახებ, მარცხით დამთავრდა. ახალციხე-ახალქალაქის მაზრებში ჩატარებულ ამ არჩევნებში ქართული სოციალ-დემოკრატიის გამარჯვებას არა მარტო შინაპოლიტიკური მნიშვნელობა ქონდა, არამედ, როგორც ვნოზაძე მიუთითებდა, იგი უფრო ფართო ხასიათის იყო და ფაქტობრივად პლებისციტის ფუნქციას ასრულებდა.¹⁷³ საკითხი ასე იდგა: გაიმარჯვებდა თუ არა ამ არჩევნებში ქართული ორიენტაცია. როგორც წყაროებიდან ირკვევა, ახალციხის მაზრის 35 ათასი ამომრჩეულიდან, არჩევნებში 30 ათასი მონაწილეობდა. აქედან 24 ათასმა ხმა საქართველოს სოციალ-დემოკრატიას მისცა, ეროვნულმა პარტიამ 2500 ხმა მიიღო, ხოლო დაშნაკუთიუნმა 3000. ე.ა. მთლიანად ქართულმა პარ-

ტივში 26500 ხმა მიიღეს. რაც შეეხება ახალქალაქის მაზრას, 25 ათასი ამომრჩეველიდან საარჩევნო უთთან 21687 ამომრჩეველი გამოცხადდა. აქედან 13 ათასმა საქართველოს სოციალ-დემოკრატიას მისცა ხმა, ხოლო 7 ათასმა დაშნაკუთიურის პარტიას. ამ ფაქტთან დაკავშირებით გაზეთი „ერთობა“ წერდა: „ერევნის მთავრობა ქვეყანას არწმუნებდა, რომ ჯავახეთი მისი კუთვნილებაა, მას იქ პავეს სომხების დიდი უმრავლესობა, რომელსაც საქართველოსთან არ სურს ეოფნა და ერევნისაკენ მოიწვეს...არჩევნებმა დაამტკიცა, რომ თუ მთელი მცხოვრებლები არა, ჯავახეთის ხალხის ორი მესამედი საქართველოს დიდი შვილებია...და თუ ამას მიუხედავებთ იმ გარემოებასაც, რომ დაშნაკელების მიერ მიღებული 7000 ხმა არ შეიძლება ჩაითვალოს ერევნის ორიენტაციის ხმებათ...ამერიიდან ერევნის მთავრობამ თავი უნდა გაანებოს უსაფუძლო პრეტენზიებს, უნდა დარწმუნდეს, რომ მისი ცდა ჯავახეთის შეერთებისა არის მიუტეველებელი ავანტიურა, რომელსაც შეუძლია ჯავახეთი ცეცხლში გაახეოს.“¹⁴

ჩვენს მიერ მოტანილი ფაქტები, საქართველოს ხელისუფლებისათვის, საერთაშორისო დონეზე მოწინააღმდეგისადმი დასაპირისპირებელ ძლიერ არგუმენტს წარმოადგენდა. ამ ფაქტმა გარკვეული როლი შეასრულა ამიერკავკასიის რესპუბლიკებს შორის ერთობლივ ხელშეკრულებაზე სომხური მხარის დასაყოღიებლად. ეს დოკუმენტი ითვალისწინებდა საქართველოს, სომხეთსა და აზერბაიჯანს შორის 1). ტერიტორიული და საღაო საკითხების მოსაგვარებლად დაწყებული მოლაპარაკება უფრო ენერგიულად გაგრძელებულიყო. 2). თუ 6 კვირის განმავლობაში ამ მოლაპარაკებას შედეგი არ მოჰყვებოდა, დაეა გადაწყვეტილიყო არბიტრაჟის მუშეობით. 3). მოდავე მხარეები ამ მიზნით ჩამოაყალიბებდნენ სამ საარბიტრაჟო კომისიას, ერთს სომხეთისა და აზერბაიჯანის, მეორეს აზერბაიჯანისა და საქართველოს, მესამეს სომხეთისა და საქართველოს შორის არსებულ უთანხმოებათა მოსაგვარებლად. 4). თუ კომისიების მუშაობას სასურველი შედეგი არ მოჰყვებოდა, ამიერკავკასიის რესპუბლიკები ერთად: მიმართავდნენ სამოკავშირეო საბჭოს, ან ერთა ლიგას, რათა გამოეყოთ საერთაშორისო საარბიტრაჟო კომისია, რომლის გადაწყვეტილება საბოლოო იქნებოდა.¹⁵ ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გარემოებას, რომ ამ ხელშეკრულებიდან რამდენიმე თვის შემდეგ, 1919 წლის 3 ნოემბერს, საქართველო სომხეთს შორის ცალკე ხელშეკრულება გაფორმდა. იგი ძირითადად ორი მუხლისაგან შედგებოდა. პირველი მათგანი ეხებოდა ტრანზიტის საკმეს. დოკუმენტის ამ ნაწილის მიხედვით საქართველოს უფლება ექნებოდა უბაჟოდ გაეტანა და შემოეტანა საქონელი სომხეთის გავლით. ასეთივე თავისუფალი ტრანზიტის უფლება მიეცა სომხეთს საქართველოს ტერიტორიაზე. ამ ფაქტთან დაკავშირებით გაზეთი „ერთობა“ წერდა: „საქართველოსთვის ამ ხელშეკრულებას არ აქვს იმდენი მნიშვნელობა, როგორც სომხეთისათვის, ვინაიდან ჩვენს რესპუბლიკაში ცოტა რამ შე-

მოღის სომხეთის რკინის გზით. სამაგიეროდ უდიდესი მნიშვნელობა აქვს ამ აქტს სომხეთისათვის...სომხეთის უმთავრესი საარსებო ძარღვები გაღის საქართველოს ტერიტორიაზე. საქართველოს დემოკრატიამ გადაწყვიტა არ აგებინოს პასუხი სომხეთის ხალხს იმ ბოროტებისათვის, რომლებიც მათმა მეთაურებმა ჩაიდინეს წარსულში. როგორც ვხედავთ, ხელშეკრულების ეს მუხლი ქართულ პოლიტიკურ აზროვნებაში, საქართველოს მხრიდან კომპრომისულ ნაბიჯად იქნა შეფასებული. თუკი ამ შემთხვევაში ქართული მხარე რაიმე ამბიციებს არ ამჟღავნებდა, იგი სომხეთთან კეთილშეშობლური ურთიერთობის მცდელობით იყო განპირობებული. რაც შეეხება ხელშეკრულების მეორე მუხლს - არბიტრაჟის შესახებ, მხარეები მტკიცე პირობას დებდნენ, რომ ყოველი სადაო საკითხი, რომელიც იმ მომენტში არსებობდა, ანდა მომავალში წარმოიქმნებოდა, მათ შორის შეთანხმებით, ანდა სავალდებულო არბიტრაჟის საშუალებით გადაწყვეტილიყო.

ასეთი სახის ოფიციალური დოკუმენტის მისაღებად საქართველოს ხელისუფლება, როგორც ზემოთაც გვქონდა მითითებული, მისი არსებობის დღიდან იბრძოდა. ქართველი პოლიტიკოსები ფიქრობდნენ, რომ აღნიშნული შეთანხმებით, ბოლო მოეღებოდა საქართველოს ტერიტორიებისადმი სომხურ პრეტენზიებს, ხოლო უკიდურეს შემთხვევაში სადაო საკითხების საერთაშორისო ნორმებით გადაწყვეტა გახდებოდა შესაძლებელი. სამწუხაროდ, ქართული მხარის ეს იმედი არ გამართლდა. სომხეთის დიპლომატიური წრეები შეთანხმებისამებრ საერთაშორისო ნორმების დაცვით საკითხის გადაწყვეტას გაურბოდნენ, ხოლო შესაძლებლობის მიცემისთანავე სპეციალური ნოტებითა და განცხადებებით ქართული მიწების კუთვნილებას ჩემულობდნენ. ამის შესანიშნავ დასტურად საქართველო-რუსეთის 1920 წლის 7 მაისის ხელშეკრულებასთან დაკავშირებით, სომხეთის ხელისუფლების მხრიდან საპროტესტო აფიორები წარმოადგენს. მხედველობაში გვაქვს სომხეთის საგარეო საქმეთა მინისტრის მიერ, მოსკოვში მყოფი სომხეთის დელეგაციის თავმჯდომარის შანტისა და საბჭოთა რუსეთის საგარეო საქმეთა კომისარის ჩირუჩინის სახელზე გაგზავნილი რადიოტელეგრამა. მასში გაკვირვება იყო გამოთქმული, თბილისის გუბერნია და ბათუმის ოლქი ყველა მაზრებითა და რაიონებით რუსეთმა საქართველოს კუთვნილებად რომ გამოაცხადა. იქვე მინიშნებული იყო ბორჩალოს მაზრის ნაწილის ნეიტრალური ზონისა და ახალქალაქის მაზრის სადაობაზე.

მართალია, ბორჩალოს მაზრის გარკვეული ნაწილი ნეიტრალურ ზონად ითვლებოდა, მაგრამ ახალქალაქის მაზრის სადაოდ გამოცხადების შესახებ, არცერთ ხელშეკრულებაში არ არის ფიქსირებული და არც შეიძლება იყოს, რადგან ყველა დოკუმენტებში ქართული მხარე მას, უდაოდ, საქართველოს განუყოფელ ნაწილად თვლიდა. ამ შემთხვევაში სომხური დიპლომატიის მესვეურები აშკარად ტყუოდნენ. სომხეთა მტაცებლური მანა იმ

დენად დიდი იყო, რომ თავიანთ პრეტენზიებს რუსეთის ხელისუფლებას ბათუმის ოლქზედაც მიანიშნებდნენ. „ბათუმის ოლქში – ეკითხულობთ დოკუმენტში – სომხეთი თხოულობს თავის დაკმაყოფილებას ჭოროხის რაიონით, რაც მისცემს მას საშუალებას მიიღოს ყარს-პორტ-ბათუმის რკინიგზის აშენებით მისთვის სასიცოცხლო აუცილებელი ეკონომიური გასაყალი ზღვისკენ... გთხოვთ, სომხეთის მთავრობის სახელით შეატყობინოთ რუსეთის მთავრობას, რომ ზემოთხსენებული ხელშეკრულებას რუსეთსა და საქართველოს შორის დადებულს იმ ნაწილში, რომელიც ეხება თბილისის გუბერნიასა და ბათუმის ოლქს, სომხეთის მთავრობა სთვლის თავისთვის არასაქმედებულად.“¹⁷

ყურადღება უნდა მიექცეოთ იმ გარემოებას, რომ საქართველოს მეზობელ სახელმწიფოთა შორის, ქართული ტერიტორიების მიტაცების დაუოკებელი სურვილით მხოლოდ ორი სახელმწიფო – თურქეთი და სომხეთი ეჯიბრებოდნენ ერთმანეთს და დასახული მიზნის მისაღწევად ყოველგვარი სახის საშუალებებს მიმართავდნენ. ქართულ პოლიტიკურ აზროვნებას ეს კარგად ქონდა გაცნობიერებული. ამიტომ, მეზობელთა ნებისმიერ საწინააღმდეგო ქმედებას არგუმენტირებული პასუხით ხედუბოდა. ბუნებრივია, არც ზემოთ მითითებული დოკუმენტი გამორჩენილად მხედველობის არედან. ამ მხრივ განსაკუთრებულ ინტერესს გაზუთ „ერთობაში“ გამოქვეყნებული წერილი „სომხეთის პრეტენზიები“ – იქცეეს. იგი პოლიტიკური ხასიათისაა და ყურადღებას შემდეგ ძირითად საკითხებზე ამახვილებს: 1). საქართველო-რუსეთს შორის დადებული ხელშეკრულების IV მუხლის მიხედვით, მართალია რუსეთმა საქართველოს უფლებები სცნო თბილისის გუბერნიის შემადგენელ ნაწილებზე, მაგრამ ეს ღორესა და ბამბაყის კუთვნილების შესახებ საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტას არ ნიშნავდა. ასეთი პოზიციის მიუხედავად, იგივე სტატია თბილისის გუბერნიაზე საქართველოს უფლებებს უცელობლად მიიჩნევდა. „თბილისის გუბერნიის რომელიმე ნაწილების მოწყვეტა – ეკითხულობთ წერილში – საფრთხეში ჩააგდებს საქართველოს არსებობას. ჩვენ მთელი ჩვენის არგუმენტაციით დავიცავთ საქართველოს საარსებო უფლებებს. მიუხედავად ამისა, ჩვენ გვინდა ყველაფერი ეს გავაკეთოთ... სომხეთთან მორიგებით... იმ ზომებით რაც მისაღებია დემოკრატიისათვის და კულტურული ერისათვის.“¹⁸ აქ გასაგებათაა ნათქვამი, რომ თბილისის გუბერნიის ყველა შემადგენელი ნაწილი მართალია საქართველოსთვის სასიცოცხლო ძარღვს წარმოადგენდა, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, სადაო ტერიტორიების კუთვნილების საკითხს ქართული მხარე გადაწყვეტდა არა იარაღის გამოყენებით, არამედ სომხეთთან შეთანხმებით, ცივილიზებული ერებისათვის მისაღები საერთაშორისო სტანდარტების დონეზე. 2). სომხეთის დიპლომატიური წრეების მიერ, ბათუმის ოლქის სადაო ნაწილად გამოცხადებისა და ჭოროხის რაიონის სომხეთისათვის გადაცემის მოთხოვნის ფაქტი. იმის

დამადასტურებელი იყო, რომ სომხური დიპლომატიური წრეების მოქმედება არაერთარ ღოგიკას არ ექვემდებარებოდა. მათ მიზანს, სხვისი გაუბედურების ხარჯზე პირადი ბედნიერების აგება წარმოადგენდა. „სომხეთის საგარეო საქმეთა მინისტრის ასეთი პრეტენზია - ეკითხულობთ ზემოთ მითითებულ წერილში - მარტო იმპერიალისტური მისწრაფებით არ არის ნაკარნახევი. სომხეთის მთავრობამ ერთხელ უკვე ხელი შეუშალა საქართველოს მისი სასიცოცხლო უფლებების მოპოებაში, აჭარის მუსლიმან ქართველებს მან ხელი შეუშალა მათი ბუნებრივი სურვილის განხორციელებაში - ქართველ ერთან შეერთებაში“¹⁰⁰ ამ შემთხვევაში პარიზისა (1919 წლის 18 იანვარი - 1920 წლის 21 იანვარი) და სან-რემოს (1920 წლის 19-26 აპრილი) კონფერენციებზე სომხური დელეგაციის უსაფუძვლო მოთხოვნებია ნაგულისხმევი. სან-რემოს კონფერენციიდან დაბრუნებული ქართული დელეგაციის ხელმძღვანელის კსაბახტარაშვილისა და გაზეთ „ერთობის“ კორესპონდენტის საუბრის ჩანაწერებიდან ირკვევა, რომ საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის დელეგაციების შეერთებულ სხდომებზე, სომხურ მხარეს თავისი პოზიცია შემდეგნაირად დაუფიქსირებია: ბათუმისა და მისი ოლქის საქართველოსათვის გადაცემას იმ შემთხვევაში დაეთანხმებოდნენ, თუკი მდინარე კოროხის გაყოლებით ბათუმამდე და ბათუმიდან რიზესკენ - 1914 წლის საზღვრამდე სომხეთის რესპუბლიკას რკინიგზის გაყვანის უფლებას მისცემდნენ. სარკინიგზო ღეროვანსა და ბათუმის ნავსადგურის გარკვეულ ტერიტორიას სომხეთის საკუთრებად გამოაცხადებდნენ. მართალია ქართულმა დელეგაციამ ეს მოთხოვნა უარყო, მაგრამ გარკვეულ კომპრომისზედაც წავიდა. რკინიგზის გაყვანა, როგორც ტერიტორიის მფლობელმა თავისთავზე აიღო და სომხეთის რესპუბლიკას მისი გამოყენების შესაძლებლობის გარანტიები მისცა. მიუხედავად ამისა, სომხეთის წარმომადგენლებს კატეგორიულად განუცხადებიათ: „თუ სომხეთის დელეგაციის პროექტი მიღებული არ იქნება, მაშინ ის გაცილებით უფრო მეტ მოთხოვნას წარადგენს ბათუმის ოლქის შესახებ... სომხეთი - დასძენდა კსაბახტარაშვილი - ბათუმსა და მის ოლქზე დიდ პრეტენზიებს აცხადებს და ეს გარემოება - საკითხის გადაჭრას მეტისმეტად ართულებს“.¹⁰¹

აღნიშნული პრეტენზიებიდან გამომდინარე, გაზეთი „ერთობა“ იმავე წერილში გულისწეროვით დასძენდა: „დღეს სომხეთის საგარეო საქმეთა მინისტრი საბჭოთა რუსეთს პროტესტს უგზავნის და კოროხის რაიონზე აცხადებს იმისთანა პრეტენზიებს, რომლებსაც არაერთარი სამართლიანი საფუძველი არ მოეპოვება... სომხეთსა და საქართველოს შორის ბევრია სადაო საკითხები. მათზე მოლაპარაკება ჯერ კიდევ წინ არის, მაგრამ ამ სადაო საკითხების გადაწყვეტა მით უფრო გაძნელდება, რაც მეტი უდაო საკითხები სადაოთა რიცხვში იქნება შეტანილი“.¹⁰² დაბეჯითებით შეიძლება იმის მტკიცება, რომ ბათუმზე საქართველოსათვის კანონიერი

უფლებების მოპოვების შემთხვევებელი ძირითადი მიზეზი სომხური დიპლომატიური წრეების მიერ საქართველოსთან მიმართებაში ზურგსუკან გაწეული საკმიაანობა წარმოადგენდა. იგი არა მარტო ქართული მიწების მიტაცებას, არამედ მისი სახელმწიფოებრიობისა და ტერიტორიული მთლიანობის რღვევას ითვალისწინებდა. ამ ფაქტორმა, საქართველო-სომხეთს შორის არსებული სადაო საკითხების გადაწყვეტასა და კეთილშობილური ურთიერთობის გაღრმავებას, მაქსიმალურად შეუშალა ხელი.

ამრიგად, 1). საქართველოს ხელისუფლების ცდა, საერთო კავკასიური კონფერენციის მოწვევის შესახებ, მშვიდობის განმტკიცებას, კონსენსუსის საფუძველზე სოლიდარობის დამკვიდრებას, ამიერკავკასიის სახელმწიფოების დამოუკიდებლობის უსაფრთხოების მექანიზმის შექმნავენებას ისახავდა მიზნად. ამ მნიშვნელოვანი ნაბიჯისადმი სომხეთის ხელისუფლების ნეგატიური დამოკიდებულება, პირადი ამბიციებიდან გამომდინარეობდა და მოსალოდნელ რეგიონალურ საფრთხეს არ ითვალისწინებდა. 2). საქართველო-სომხეთს შორის დაღებული ხელშეკრულების მიუხედავად, სომხური მხარე მის იგნორირებას ახდენდა, პრობლემის საერთაშორისო ნორმებით გადაწყვეტას გაურბოდა და მისთვის ხელსაყრელი სიტუაციის შექმნისთანავე, ქართულ მიწებზე ისევ პრეტენზიას აცხადებდა. ყოველგვარ საფუძველს მოკლებული ასეთი ქმედება, ამიერკავკასიის რეგიონში არასტაბილურ სიტუაციას ქმნიდა, რითაც საერთაშორისო არენაზე ამიერკავკასიის რესპუბლიკელთა აღიარებას ხელოვნურად აფერხებდა.

ზბილისი 1999 წელი, 23 თებერვალი

1. ივ. ჯავახიშვილი. დემოგრაფიული პრინციპები და საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის საკითხი რუსეთ-საქართველო-სომხეთის ურთიერთობაში (XIX-XX სს.) ტექსტი გაიოსაცემად მოამზადეს, შესავალი წერტილი და კომენტარები დაურთეს ე.გერუდმა, ააბაბელმა და მ.განასემ, თბ. 1998.
2. ენოზიძე. საქართველოს აღდგენისათვის ბრძოლა მესხეთის გაზეთი. თბ. 1989.
3. აბნდიანიშვილი. ეროვნული საკითხი საქართველოში 1801-1921 წ.წ. თბ. 1980.
4. ასურგულაძე. ნარკვევები რევოლუციური მოძრაობის ისტორიიდან საქართველოში (1917-1921) წ.წ.) თბ. 1954.
5. ლ.სანიკიძე. მესამე დასის საქართველო. თბ. 1989.
6. ს.ილაძე. ერთი ომის დოკუმენტური ქრონიკა ანუ რა მოხდა 1918 წლის დეკემბერში. იხ. გაზეთი „ახალგაზრდა იურედი“ 1990 წ. 22 მაისი, 24 მაისი.
7. ალ.აბდლაძე. თავშეკავებული გამოლაშქრება. იხ. გაზეთი „ამბული“ 1991 წ. 11 ივნისი.
8. შ. თეთაძე. ოთხთაძე. სომხები საქართველოში. თბ. 1998.
9. ნ. ჟორდანიძე. ჩემი წარსული. თბ. 1990.
10. გ.ლორთქიფანიძე. ფიქრები საქართველოზე. თბ. 1995.
11. დოკუმენტები და მასალები ამიერკავკასიისა და საქართველოს საგარეო პოლიტიკისათვის. (რუსულ ენაზე) თბ. 1990.
12. საქართველოს ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი (შემდგომში სცსსა) ფ. 1836. ანაწ. 1. საქ. 12. ფურც. 68.
13. იქვე. ფურც. 84.
14. გაზ. „ეროთობა“ 1918. 15 მაისი №96.
15. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში. №59 ტფ. 1918. გვ. 15.
16. გაზ. „ეროთობა“ 1918. 15 მაისი №96.
17. გაზ. „ეროთობა“ 1918. 11 ივლისი №143.
18. გაზ. „ეროთობა“ 1918. 18 ივლისი №149.
19. გაზ. „ეროთობა“ 1918. 11 ივლისი №143.
20. გაზ. „ეროთობა“ 1918. 20 ივლისი №151.
21. იქვე.
22. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში №52 ტფ. 1918. გვ.4.
23. გაზ. „ეროთობა“ 1918. 26 ოქტომბერი №230.
24. იქვე.
25. სცსსა. ფ. 1863. ანაწ.1. საქ.231 ფურც.62,80.
26. იქვე. ფურც.95.
27. იქვე. საქ.623. ფურც. 56.
28. იქვე. საქ.231. ფურც. 94.
29. გაზ. „ეროთობა“ 1919. 1 მარტი №48.
30. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში. №58 ტფ. 1918. გვ.14.
31. გაზ. „ეროთობა“ 1918. 26 ოქტომბერი №230.
32. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში. №58 ტფ. 1918. გვ.7.
33. გაზ. „ეროთობა“ 1918. 8 ნოემბერი №241.
34. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში. №59 ტფ. 1918. გვ.9.
35. გაზ. „ეროთობა“ 1918. 8 ნოემბერი №241.
36. გაზ. „ეროთობა“ 1918. 14 ნოემბერი №246.
37. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში. №58 ტფ. 1918. გვ.20.
38. სცსსა. ფ. 1836. ანაწ. 1 საქ.2. ფურც.64.
39. გაზ. „ეროთობა“ 1918. 16 ნოემბერი №248.
40. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში. №58. ტფ. 1918. გვ. 26.

41. იქვე გვ.28
42. იქვე
43. იქვე გვ.15-16
44. იქვე. №59 გვ.6
45. გაზ. „ერთობა“ 1918. 9 ნოემბერი №242
46. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში. №59 გვ.15
47. იქვე. №58 გვ.17
48. სცსსა. ფ. 1863. ანაწ. I საქ.231. ფურც.123
49. გაზ. „ერთობა“ 1918. 9 ნოემბერი №242
50. გაზ. „ერთობა“ 1918. 8 ნოემბერი №241
51. იქვე
52. გაზ. „აქ“ იბა“ 1918. 9 ნოემბერი №242
53. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში. №59 ტფ. 1918 გვ. 34
54. იქვე. №58 გვ.9
55. იქვე. №59 გვ.17
56. იქვე. №58 გვ. 17-18
57. გაზ. „ერთობა“ 1918. 8 ნოემბერი №241
58. გაზ. „ერთობა“ 1918. 27 ივლისი №157
59. გაზ. „ერთობა“, 1918. 18 ივლისი №149. 20 ივლისი №151
60. გაზ. „ერთობა“ 1919. 5 იანვარი №4
61. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში. №58. ტფ. 1918 გვ. 24
62. იქვე
63. იქვე. №59. გვ.7
64. იქვე. №58. გვ.25
65. გაზ. „ერთობა“ 1918. 24 ოქტომბერი №228
66. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში. №58 ტფ.1918 გვ.27
67. იქვე გვ.22
68. სცსსა. ფ.1863. ანაწ. I საქ.17. ფურც.2-5, 21-22, 33. საქ.1506. ფურც.1. იხ. აგრეთვე „შთეთიადე. ოთეთიადე. სომხები საქართველოში თბ.1998.გვ.98
69. გაზ. „ერთობა“ 1918. 9 აგვისტო №167
70. გაზ. „ერთობა“ 1918. 20 აგვისტო №175
71. გაზ. „ერთობა“ 1918. 26 ოქტომბერი №230
72. გაზ. „ერთობა“ 1918. 9 ნოემბერი №242
73. გაზ. „ერთობა“ 1918. 24 ოქტომბერი №228
74. გაზ. „ერთობა“ 1919. 28 თებერვალი №47
75. სცსსა. ფ. 1863. ანაწ. I. საქ.17. ფურც.2-6
76. იქვე. ფურც.23
77. გაზ. „ერთობა“ 19194 იანვარი №3
78. გაზ. „ერთობა“ 1918. 26 ოქტომბერი №230
79. სცსსა. ფ.1863 ანაწ. I საქ.68. ფურც.299
80. გაზ. „ერთობა“ 1919. 12 იანვარი №8
81. იქვე
82. იქვე
83. იქვე
84. სცსსა. ფ.1836. ანაწ. I საქ.135. ფურც.711
85. სცსსა. ფ.1863. ანაწ. I საქ. 68. ფურც.74
86. იქვე. ფურც.72
87. სცსსა. ფ.1825. ანაწ. I საქ.51. ფურც.71
88. იქვე. ფურც.73
89. ივ.ჯავახიშვილი. თხზ.ტ.12. თბ.1998. გვ.459-497

90. პანგოროვეა. გიორგი შერაუღე თბ.1954 გვ.400-544
91. დმუხსელი შვილი. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები.თბ.1977.გვ.146-200
92. დ. ბერძენიშვილი. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ქვემო ქართლი. ნაკვეთი 1. თბ. 1979 მისივე. ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან. ზემო ქართლი – თორი, ჯავახეთი თბ. 1985
93. ივ. ჯავახიშვილი. თხზ. ტ.12. თბ.1998.გვ.479
94. ივ. ჯავახიშვილი. იქვე გვ. 480
95. ივ. ჯავახიშვილი. იქვე გვ. 482
96. კ. ანთაძე. საქართველოს მოსახლეობა XIX საუკუნეში. თბ.1973. გვ.109
97. შათუთაძე. ოათუთაძე. სომხები საქართველოში თბ.1998.გვ.54
98. იქვე გვ.55
99. ვ. ჯაოშვილი. საქართველოს მოსახლეობა XVIII-XX საუკუნეებში. თბ. 1984 გვ.7112
100. შათუთაძე. ო.თუთაძე. დასნაშრ.გვ.83.
101. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში №52 ტფ. 1918.გვ.71
102. იქვე გვ.75
103. დოკუმენტები და მასალები ამიერკავკასიისა და საქართველოს საგარეო პოლიტიკისათვის. (რუსულ ენაზე) თბ. 1990. გვ. 445
104. იქვე გვ. 445-446
105. იქვე გვ.446
106. იქვე გვ.447
107. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში. №52 ტფ. 1918.გვ.7
108. იქვე გვ.8
109. იქვე გვ. 10
110. იქვე
111. იქვე გვ.15
112. იქვე
113. იქვე-გვ.16
114. გაზ. „ეროთა“ 1918. 29 ოქტომბერი №232
115. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში. №52 ტფ.1918.გვ.18
116. იქვე გვ.33
117. ივ. ჯავახიშვილი. დემოგრაფიული პრინციპები და საქართველოს ტერიტორიული მთლიანობის საკითხი რუსეთ-საქართველო-სომხეთის ურთიერთობაში (XIX-XX სს). ტექსტი გამოსაცემად მოამზადეს, შესავალი წერილი და კომენტარები დიურთეს ვ. გურულმა. ა. არაბულმა და მ. გარნაძემ თბ.1998. გვ.16
118. დოკუმენტები და მასალები ამიერკავკასიისა და საქართველოს საგარეო პოლიტიკისათვის. (რუსულ ენაზე) თბ. 1999. გვ.451
119. იქვე გვ. 451-452
120. ნოვოდანიო. ჩემი წარსული. თბ.1990.გვ.92
121. გლორტიყვანძი. ფიქრები საქართველოზე. თბ.1995.გვ.150
122. გაზ. „ეროთა“ 1918. 10 დეკემბერი №267
123. იქვე
124. დოკუმენტები და მასალები ამიერკავკასიისა და-გვ.461
125. იქვე გვ.467
126. იქვე გვ.470
127. იქვე გვ.470-472
128. გაზ. „ეროთა“ 1918. 18 დეკემბერი №273
129. იქვე
130. იქვე
131. იქვე

132. იქვე
133. გაზ. „ერთობა“ 1918. 19 დეკემბერი №274
134. იქვე
135. სცსსა. ფ.1836. ანაწ.1 საქ.166. ფურც.7-8
136. გაზ.„ერთობა“ 1918. 29 ოქტომბერი №232
137. სცსსა. ფ.1836. ანაწ. 1.საქ.166. ფურც.3
138. სცსსა.ფ. 1836. ანაწ. 1 საქ.43. ფურც.207-208
139. გაზ. „ერთობა“ 1919, 7 იანვარი №5
140. იქვე
141. იქვე
142. იქვე
143. გაზ. „ერთობა“ 1919. 14 იანვარი №9
144. გაზ. „ერთობა“ № 1919. 11 იანვარი №7
145. იქვე
146. საქართველოს პარლამენტი. სტენოგრაფიული ანგარიში. №52-ტფ.1918.გვ.6-7
147. იქვე-გვ.9
148. იქვე. გვ.14
149. სცსსა. ფ.1836.ანაწ.1 საქ.63.გვ.5
150. დოკუმენტები და მასალები ამიერკავკასიისა და-გვ.429
151. იქვე. გვ.431-432
152. იქვე. გვ.435
153. იქვე
154. გაზ. „ერთობა“ 1918. 17 დეკემბერი №272
155. გაზ. „ერთობა“ 1918. 18 დეკემბერი №273
156. იქვე
157. იქვე
158. გაზ. „ერთობა“. 1919.16 იანვარი №11
159. იქვე
160. გაზ. „ერთობა“ 1919, 19 იანვარი №14
161. გაზ. „ერთობა“ 1919. 6 აპრილი №78
162. გაზ. „ერთობა“ 1919. 27 აპრილი №91
163. ა. ბენდიანიშვილი. ეროვნული საკითხი საქართველოში 1801-1921 წწ. გვ.243
164. გაზ. „ერთობა“ 1919. 6 მაისი №97
165. იქვე
166. იქვე
167. გაზ. „ერთობა“ 1919. 12 ივნისი №127
168. იქვე
169. გაზ. „ერთობა“ 1919, 15 ივნისი №130
170. იქვე
171. გაზ. „ერთობა“ 1919. 14 ივნისი №129
172. სცსსა. ფ.1833. ანაწ.1 საქ.235. ფურც.10
173. ენოზაძე. საქართველოს ადღგენისათვის ბრძოლა მესხეთის გამო. გვ.607
174. გაზ. „ერთობა“ 1919. 21 აგვისტო №186
175. ა. ბენდიანიშვილი. ეროვნული საკითხი საქართველოში 1801-1921 წწ. გვ.243-244
176. გაზ. „ერთობა“ 1919. 5 ნოემბერი №252
177. გაზ. „ერთობა“ 1920. 17 ივნისი №134
178. გაზ. „ერთობა“ 1920. 18 ივნისი №135
179. იქვე
180. გაზ. „ერთობა“ 1920. 15 მაისი №108
181. გაზ. „ერთობა“ 1920. 18 ივნისი №135

Академия наук Грузии
Центр по исследованию межнациональных отношений

ШОТА ВАДАЧКОРИА

**ВОПРОСЫ ГРУЗИНО-АРМЯНСКИХ
ВЗАИМООТНОШЕНИЙ В
ПОЛИТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ ГРУЗИИ
(1918-1920)**

«Мецниереба»

**Тбилиси
1999**

63.3(2r)

947.922

B 126

Представленном труде обобщены болезненные вопросы грузино-армянских взаимоотношений 1918–1920 годов. Отчетливо отражены позиции представителей политических кругов и руководства Грузинской республики, а также армянского правительства, их деятельность связанная с проблемой армянских беженцев–переселенцев в Грузии.

На основании архивных материалов документально подтверждено, что деятельность национального совета Армении и партии Дашнакцутюн были направлены против государственной независимости и территориальной целостности Грузии. Автор рассматривает и анализирует причины Армяно-Грузинской войны, показывает отношение политической мысли к происходящим тогдашним событиям.

Редактор: Мамия Дгвадзе, кандидат исторических наук

Рецензент: Фридон Сихарулидзе, доктор исторических наук

В 030104200

607 (06)-99

ISBN - 99928-51-15-1

© "МЕЦНИЕРЕБА"

ТБИЛИСИ

1999

ВВЕДЕНИЕ

Особенности формирования независимости Грузинского государства, в следствии распада Российской империи, определяют интерес исследователей к истории демократической республики Грузии.

Исходя из создавшегося в 1918-1920 гг. сложного военно-стратегического и политического положения, внешняя политика Грузии носила своеобразный характер, в том числе и по отношению к соседним государствам.

Следует обратить внимание на то обстоятельство, что вопросы, касающиеся взаимоотношений между Грузией и Арменией в течении многих лет освещались тенденциозно. Большинство авторов стараюсь свалить вину на тогдашних руководителей Грузии и дискредитировать политику социал-демократов. Подвергались резкой критике отношения к армянским беженцам-переселенцам со стороны грузинских властей. Тем самым в изучении проблемы осталось немало «белых пятен» и вопросов требующих взвешенного, обоснованного ответа.

Архивные и документальные материалы указывают на антигрузинские настроения среди армянских беженцев, специально подталкиваемых армянским национальным советом, газетами «Оρίζон» и «Ашхатавор».

Грузинские власти обнаружили в подвале дома Казарянца целый склад оружия, по указанию Национального Совета Армении был взорван железнодорожный мост на станции Дзегви, продолжалась мобилизация молодежи армянской национальности. Руководили этим Национальный Совет и партия Дашнакцотюн, соответствующие инструкции получали из Еревана, постепенно подготавливалась крупномасштабная война против Грузии. Естественно политическая мысль Грузии требовала от своего правительства активной борьбы против армянских националистов и, принятия адекватных мер.

Война, которую развязало правительство Армении, была направлена против территориальной целостности соседнего государства. Молодые республики вместо того, чтобы строить свою государственность ввязались

в кровавый конфликт.

Грузинская сторона предложила Армении созвать Всеобщую Кавказскую Конференцию, которая могла бы способствовать решению всех спорных вопросов мирным путем. Однако правительство Армении воздержалось и согласилось созвать Конференцию лишь тогда, когда надежда на помощь со стороны Англии не оправдалась и война с Грузией была фактически проиграна.

Анализ огромного количества документов содержащих конкретные факты дает возможность объективно оценить позицию политической мысли Грузии относительно проблем, возникших в армяно-грузинских взаимоотношениях. Знать правду о намерениях тогдашнего руководства Армении необходимо для будущих поколений Грузии, для того, чтобы проводить более дальновидную национальную политику, исключая возможность предъявления необоснованных территориальных притязаний.

Несмотря на то, что исследуемый нами вопрос является довольно важным в истории Грузии, до сегодняшнего дня, он так и не стал объектом специального изучения.

Интересующие нас вопросы нашли отражение в работах И.Джавахишвили¹, В.Нозадзе², А.Бендиашвили³, А.Сургуладзе⁴, Л.Саникидзе⁵, С.Кыладзе⁶, Ал.Абдаладзе⁷, Ш.Тетвадзе⁸, и др. В мемуарах Н.Жордания⁹, Г.Лордкипанидзе¹⁰, опубликованы некоторые документальные материалы, напр. «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии»¹¹, где вопросам грузино-армянских взаимоотношений отведена отдельная глава. Мы изучили архив, стенографические отчеты заседаний парламента Грузии, прессу и беспристрастно преподнесли читателю исторические факты.

1. ГРУЗИНСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ И ВОПРОС АРМЯНСКИХ БЕЖЕНЦЕВ-ПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В ГРУЗИЮ

Закавказье, в геополитическом отношении, представляет собой сложный регион. Политические процессы, происходящие на Ближнем Востоке, особенно влияли на ситуацию в республиках Закавказья и, когда баланс равновесия нарушался, от этого страдали все республики региона, но больше Грузия, что было вызвано претензиями соседей.

Так как все факты, подтверждающие данное заключение представить в этом труде невозможно, ограничимся только проблемой армянских беженцев. Табу наложенное на эту тему, оставило ее вне внимания грузинской историографии в течении десятилеток и лишило широкую общественность достоверной информации об отношении политических кругов и правительство Грузии к армянским беженцам.

С началом военных действий со стороны Турции, увеличился поток негрузинского элемента в Грузию. Этот период совпал с двумя основными проблемами: 1. Изгнанием с грузинских земель самих же грузин и 2. Экономическим кризисом в Грузии. Несмотря на все трудности процесса становления правительство молодого государства, посчитало вопрос заботы о беженцах, независимо от национальности, первостепенной задачей, государственной важности.

При МВД Грузии был создан (2 июля 1918г.) Комитет помощи беженцам перешедшим на территорию Грузии. Основной функцией Комитета было определение количества беженцев, категории помощи и целесообразности их расселения на территории республики. Проведение конкретных мероприятий также возлагалось на сотрудников МВД и представителей правительства.

Принятие таких решений было обусловлено создавшимися финансовыми трудностями и нехваткой продовольствия в стране, что вполне естественно отрицательно отражалось и на положение беженцев. Невозможно было хотя бы частично удовлетворить их потребность даже

в предметах первой необходимости.

По материалам заседания парламента Грузии в ноябре 1918. число беженцев негрузинской национальности составляло 150 тысяч человек, из них 120 тысяч армян и 15 тысяч греков. Гонимые из Ахалкалакско-Ахалцихского уезда беженцы скрывались в окрестностях Бакуриани, а беженцы из Турции и Ереванской Губернии держали путь в сторону Тбилиси. Этим было обусловлено увеличение числа беженцев в Тбилиси до 40 тысяч человек.

Принять и обеспечить такое количество беженцев жильем, продовольствием и одеждой не смогла бы ни одна страна Западной Европы, тем более ничего удивительного нет в том, что при тогдашнем экономическом кризисе в Грузии, невозможно было положительное решение этой проблемы.

Быстрый рост числа беженцев и их неорганизованность, порой хаотическое передвижение по территории Грузии, грозило странс катастрофой.

Этот факт послужил поводом заявления сделанного 16 мая 1918 года национально-демократической фракцией в адрес исполнительного Комитета Национального Совета. Перед исполкомом Совета и правительством был поставлен вопрос о принятии совместных усилий для того, чтобы не были ущемлены существенные интересы грузинского народа¹².

На основании специального постановления исполкома Национального Совета была создана комиссия в составе В.Гобечия, Ш.Месхишвили, Гр.Вешапели. Основной задачей комиссии являлось: 1.Принятие необходимых мер для приостановления наплыва беженцев и разоружение тех, которые имели с собой оружие; 2.Установление тесных контактов со штабом вооруженных сил страны и военной секцией правительства; 3.Выяснение позиции армянского Национального Совета, в частности, какие мероприятия намечаются у них в связи с проблемами беженцев во избежание возможных осложнений¹³.

Нам не известны результаты работы этой комиссии. Ясно лишь одно, вопрос о беженцах стал предметом обсуждения политических партий Грузии. Активно выражала свою позицию газета «Возрождение». Которая считала нецелесообразным лояльное отношение к беженцам со стороны Национального Совета и Закавказского правительства и отмечала:

«Армянские беженцы с каждым днем заполняют Тбилиси и деревни восточной Грузии, против них никакие меры не принимаются»¹⁴. В своем выступлении 8-го ноября 1918 года Н.Жордания отметил: «Мы никогда никаких различий не делали между нациями. На армян и греков смотрели так же как и на грузин»¹⁵.

Такую позицию лидера социал-демократической партии газета считала ошибочной и категорически требовала перекрыть границы Грузии и использовать для этого вооруженные силы. Это в принципе справедливое требование газета «Эртоба» окрестила излишним патриотизмом, провокационной проповедью. Свою аргументацию «Эртоба» оправдывала тем, что «у грузин пока нет четко обозначенной государственной территории, а потому перекрыть границы невозможно»¹⁶.

Действительно на этом этапе (15 мая 1918г.) пока еще действовал законодательный орган Закавказский сейм и границы трех отдельных государств не были четко обозначены, но можно было охранять хотя бы ту часть Тбилисской губернии, которую соседние республики безоговорочно считали грузинской территорией.

Лояльное отношение к армянским беженцам продолжалось и после объявления независимости Грузии. Руководители республики мотивировали это тем, что армянские беженцы пребывали в Грузии временно и собирались продолжить путь в направлении России. Соответствующие материалы показывают, что беженцы не только не собирались никуда ехать, еще и старались обосноваться на دائمнейшее жительство в Грузии. Активную роль в этом играла партия Дашнакцютюн. Зараженных заразными болезнями она без ведома грузинского правительства заселяла в грузинские города и села.

Газета «Эртоба» посвятила этой проблеме целую серию статей. В одной из них, «Наглость националистов», говорилось: «В Сурами больных прячут, способствуя этим распространению эпидемии и ввергают в опасность весь край».¹⁷

В своей статье «Борьба с холерой» врач Рухадзе указывал на три вида болезней, занесенных армянскими беженцами – холеру, тиф и лихорадку. Он сообщил читателям, что по данным последних 17-ти дней было зафиксировано 245 больных холерой, из них 100 человек скончалось. Врач ставил вопрос о необходимости создания фонда и комиссии, которая должна

была бороться с распространением холеры.¹⁸

У правительства Грузии появилась новая головоломка. Проблема была в непредусмотренных финансовых затратах. Ситуация требовала безоголосительного создания эпидемических госпиталей и специальных пунктов. С этой целью только Комитету помощи месхетинских и джарухетских беженцев было выделено 85.000 руб. В июле из мизерного бюджета Грузии в помощь беженцев было дополнительно выделено 100 тысяч рублей. Этой суммы было явно не достаточно и правительство в своем постановлении указало: «Объявить городскому самоуправлению и армянскому Национальному Совету, что правительство не в состоянии выделить средства городскому управлению для оказания финансовой помощи беженцам и предлагает обратиться к разным благотворительным учреждениям и к людям имущим».¹⁹

В ответ на вышеуказанное официальное заявление, якобы заступаясь за беженцев, газета «Кавказское слово» обвинила грузинское правительство в национализме, эгоизме и нарушении демократизма, оклеветала весь грузинский народ. В напечатанной в связи с этим в газете «Эртоба» статье отмечалось: «У адвоката армян короткая память или он преднамеренно забывает, что республика Грузия оказала всяческую помощь беженцам и если она не смогла выделить для них миллионы, это лишь только потому, что сама не имеет этих миллионов. Неужели это отказ от демократизма? Тогда сам армянский Национальный Совет, который считает себя правительством Армении и не может обеспечить полностью свой народ, вообще подлежит казни через повешенье. Почему молчит об этом газета «Кавказское слово»?»²⁰ Судя по этой статье позиция газеты «Эртоба» постепенно приблизилась к платформе газеты «Возрождение». Такой поворот был результатом неблагодарности, которым отплатили представители Дашнаковцев Грузинскому правительству. «Эртоба» писала: «Нас не меньше газеты «Кавказское слово» волнует судьба армян, но нахальность армянских шовинистов и внутрисэкономическая бедность заставляет нас честно сказать соседям: мы не можем больше содержать беженцев, не сможем обеспечить и тех, кто уже переселился к нам и мы должны постараться отослать их туда, где есть пища».²¹

Изменение отношений к армянским беженцам было вызвано двумя обстоятельствами: 1. Лидеры партии Дашнакцутюн постарались использовать грузинскую толерантность против тех же грузин;

2.Национальный Совет Грузии в июле 1918 года принял постановление о передаче Армении 80 мил. рублей, т.е. треть всего имущества, оставленного Россией в Закавказье, полагая, что часть этой суммы они используют для обеспечения своих беженцев. События развивались совершенно иначе.

Газета «Сакартвело» с возмущением писала: «Неблагодарное армянство как раз после издания этого закона с еще большим озлоблением борется с нашим правительством, будто оно не оказывает помощь беженцам».

Эти факторы сыграли решающую роль в принятии постановления грузинского парламента в октябре 1918 года, в силу которого Армении было отказано в передаче грузинских бонов²², так как всю тяжесть содержания армянских беженцев она переложила на плечи грузинского правительства. Подтверждением того служит категорическое требование органа партии Дашнакцютун «Оризон»: «До тех пор, пока грузинское правительство не окажет нужную помощь нашим беженцам, армянское общественное мнение не успокоится».²³ Создавалось впечатление, будто правительство Грузии бросило попавших в беду армянских беженцев на произвол судьбы. Официально зафиксированная такого рода неблагодарность, поставила перед правительством Грузии вопрос о запрещении перехода в Грузию новой волны беженцев, об определении одного конкретного места для пребывания переселенцев и об установлении контроля над их действиями.

В статье «Двойная политика Дашнакцев», газета «Эртоба» писала, что армянским беженцам «Правительство по мере возможности оказало материальную помощь и тем самым сохранило жизнь нескольким тысячам человек. Наше правительство не смогло бы взять на себя их полное обеспечение, особенно тогда, когда грузинские беженцы из уездов Ахалцихе и Ахалкалаки сотнями гибли в непроходимых лесах Боржомии».²⁴

Лидеры партии Дашнакцютун преднамеренно обходили стороной вопрос о грузинских беженцах. Сознательно закрывали глаза по поводу того факта, что на грузинской земле сами грузины стали беженцами и бездомными, а экономика страны была не в состоянии удовлетворить их самые элементарные потребности, подтверждением чего служат заявления и докладные беженцев на имя МВД в 1918-1919 гг.

По данным докладов уполномоченного МВД А.Лорткипанидзе и представителя правительства Рухадзе к 1918 г. в деревнях: Ацкурн, Реха и Хандо находилось 2600 грузинских переселенцев, а в лесах Ацкурского

района скрывалось больше 3000 грузин, из которых от голода и холода ежедневно погибало больше 40 человек.²⁵

Из-за того, что правительство оказалось не в силах провести соответствующие мероприятия по спасению генофонда страны, изгнанное врагом грузинское население находилось перед реальной опасностью истребления. Единственным выходом из положения было активное включение в решение проблемы общественных и благотворительных организаций. Отличилось грузинское благотворительное общество (председатель М.Мачабели), на его средства было закуплено 150 пудов сахара и на каждого беженца 25 футов чая.²⁶

В Кутанси было проведено чрезвычайное заседание. Оно приняло решение обеспечить ежедневную выдачу 1,5 фунта хлеба или 2 фута мчади на каждого беженца.²⁷

Для грузинских беженцев заселенных в г.Сагареджо (1790 чел.) грузинскими католиками по льготным ценам была закуплена одежда.²⁸ Так что помощь, оказываемая грузинским беженцам, почти полностью поступала за счет благотворительности. Исходя из этого, было бы неприлично требовать от правительства оказать помощь армянским беженцам тогда, когда оно было не в состоянии оказать подобную поддержку собственному народу. Тут напрашивается логичный вопрос: чем же занимались в это время армянское правительство и лидеры партии дашнаковцев. Если верить архивным материалам, что касается помощи голодающим армянским беженцам и правительство и Дашнаковцы фактически бездействовали.

Газета «Эртоба» в публикации «Голодающая Армения» указывала на жадность армянской буржуазии и отмечала: «Почти уже месяц, как «Кавказское слово» печатает призывы в помощь голодающим и знаете сколько удалось собрать? Всего каких-то 80 тыс. рублей! И в этой сумме не видна доля богатых армян... тех, кто пальцем не хочет пошевелить. Те церкви и духовенство, которые накопили миллионами имущество – молчат. Хозяева армянского народа не были щедрыми и тогда, когда армянские беженцы ютились в грехстах верстах от Тбилиси.»²⁹

Причину нарочито хладнокровного отношения к попавшим в беду землякам, надо искать в основном в той задумке, согласно которой предполагалось вооружить армян, в том числе и беженцев и направить из против грузинского государства. Когда Закавказский сейм в 1918 году выделил 15 миллионов рублей комитету беженцев Кавказского фронта, по

словам Н.Жордания большую часть - 10 млн.252 тыс. руб. получила организация армянских беженцев. Председатель правительства огласил этот факт на заседании парламента. За словами Н.Жордания последовала реплика Г.Вешапели: «Наверное сколько ружей накупили». ⁹ И действительно, на большую часть этих денег партия Дашнакцютюн закупила оружие. Не лишено основания и то предложение, что если правительство Армении получила бы названные выше 80 млн. рублей, они тоже пошли бы на вооружение.

В декларации, направленной на имя грузинского народа от 1 октября 1918 года от имени Дашнакцютюн и других политических организаций армян, Давтян клялся в верности правительству и народу, подчеркивал, что целью армянских политических организаций является не только забота о нуждах армянской нации и защите ее интересов. «Мы готовы вместе с вами нести на себе тяжелое ярмо государственной жизни, исполнять свой долг как во внешних, так и во внутренних делах». ¹⁰

Эти обещания лидеры политических организаций армян не сдержали. Наоборот, они выдвинули новые клеветнические обвинения, полное представление о них дают материалы прессы и стенографические отчеты заседаний парламента. Особой активностью отличались газеты дашнаковцев «Оризон» и «Ашхатавор». В качестве примера приведем несколько выписок: «Энвер истребляет армян в Турции, Хан-Хойский в Азербайджане и правительство Н.Жордания - в демократической Грузии». «Когда будет положен конец истреблению беженцев?» ¹¹ «Из-за чисто политических соображений эта политика (правительства Грузии) старается обессилить и погубить армянских беженцев». «Не устраивайте новую Месопотамию в Грузии». ¹² «Этому истреблению должен быть положен конец, мы не можем допустить, чтобы преступления Энвера повторялись в пределах Грузии. Все армянские организации, все граждане армянской национальности, не боясь никаких потерь должны заставить правительство Грузии немедленно прекратить мирное истребление армянского народа». ¹³

Эта клевета предполагала с одной стороны дискредитацию правительства Грузии, а с другой стороны, настроить армянское население против Грузии. В то же время эта была неприкрытая попытка вмешательства во внутренние дела Грузии, с намерением смены политического руководства.

Клеветнические выходки армянской прессы получили основательный отпор. Особый интерес вызывают статьи, опубликованные в «Эртоба»

«Грузинская Месопотамия» и «Новые козны Дашнакцютюн. В первой из них с подробностью рассматривается выступление армян против турецкого правительства в 1915-1916 гг. Оно квалифицируется как преступный акт, так как вследствие восстания было физически истреблено 1,5 миллиона армян, 600.000 перекочевали в Месопотамийскую пустыню, которая стала могилой многих из них. Напоминая об этом газета предупреждала армянское население, что призывы Дашнакцютюн его ни к чему хорошему не приведут».³⁵

В другой статье «Новые козны Дашнакцютюн» было сказано, что деятельность этой партии направлена против национальной государственности Грузии. Газета в резком тоне напоминала лидерам партии

«Ваша коварность как раз состоит в том, что все, что вы пишете об армянских беженцах, одна ложь и клевета... Ваша клятва верности Грузии и утверждение, будто вам и в голову не приходило призывать кого-либо к восстанию, в ваших противниках вызывает брезгливость и ненависть к вам. Будьте врагами, но врагами честными, чтобы враг с уважением относился бы к вам».³⁶

В статье до конца обнажена политическая физиономия партии Дашнакцютюн. Политическая мысль Грузии, естественно, исходила из национальных интересов, но во время ожесточенных прений лидеры правящей партии не теряли чувства умеренности и не опускались до уровня махрового шовинизма, они старались разъяснить своему народу кто прав, кто виноват и в то же время определить свою позицию в данном вопросе, что можно считать подтверждением академичности грузинской политической мысли.

Потерпев поражение в региональном масштабе, армянские националисты не только не уgomонились, но перенесли свою клеветническую кампанию на страницы европейской прессы. Газета «Кавказское слово» опубликовала телеграмму дипломатического представителя Армении в Тбилиси Джамаляна, которую он отправил на имя «комиссариата Армянской республики» в Киев.³⁷ Он призывал представителя Армении ознакомить западноевропейские представительства с фактом притеснения и дискриминации армян в Грузии. Этим самым они старались помешать признанию независимости страны европейскими государствами. Именно эту цель преследовали лидеры Дашнакцютюн.

Представители политической мысли Грузии ответили на клевету Джамалаяна и его приспешников. Привлекли внимание читателей на злодеяния совершенные их партией в Джавахети. В газете «Эртоба» была опубликована статья под псевдонимом «Джавахели» «В крови запачканные руки». В ней речь идет об убийстве Дашнаками жителей села Хоспия, грузинских мусульман целой семьи Палавандишвили. Этот варварский акт стал предметом обсуждения еще 10 мая 1918 года на заседании Национального Совета Грузии. Обращение к Национальному Совету Армении³⁸ по данному факту осталось без ответа, приведя этот и другие факты, доказывающие злодеяния, совершенные Дашнаками в Ахалкалаки, автор статьи отмечает: «Сегодня представитель Армении просит армянского посла в Киеве проинформировать Европу о том, как по вине правительства Грузии страдают армянские беженцы... почему не сообщили г-н Джамалаян, Зориани и компания всему свету, как их ахалкалакские товарищи отрубили головы не в чем не повинным грузинским мусульманам, как Дашнаки тайком, украдкой убралась оттуда... почему не рассказывают о том, как вместе с армянскими беженцами гибнут и грузинские беженцы, последние коренные месхетинцы и джавахетцы. Неужели, имея на то средства, правительство Грузии не помогло бы родному его сердцу, последним потомкам колыбели нашей культуры? Вы дашнаковцы, коснувшись своими запачканными в крови руками, хотите запятнать грузинскую демократию».³⁹

Армянские издания «Ашхатавор» и «Оризон» закрывали глаза на тяжелое положение беженцев в самой Армении, бросая камни в чужой огород. На заседании парламента Грузии 8 ноября 1918 года Арчил Джаджанашвили ознакомил присутствующих с полученной из Еревана корреспонденцией, в которой была описана невыносимо тяжелая участь армянских беженцев. «Вот что творится в столице Армении – говорил А.Джаджанашвили – и неужели, кто-либо посмеет и скажет, что армянское правительство создало беженцам вторую Месопотамию в своей столице. Естественно это могут сказать только провокаторы, но не настоящие друзья народа, которые утверждают, что второй Месопотамией для армян стала Грузия и это лишь потому, что она не смогла оказать беженцам непосильную помощь».⁴⁰

После этого газета «Оризон» напечатала ложную информацию, будто

несмотря на согласие османского правительства грузинские власти препятствовали возвращению беженцев на их старое местожительство. Газета призывала армян: «Требуйте возвращения беженцев на их родину».⁴¹ Такое же обвинение выдвинула армянская делегация во главе с Якджаняном (товарищ председателя городского совета) председателю парламента Грузии.

Касаясь данного вопроса Н.Жордания отметил: «Эта такая ... провокация, что подобной чуши нам до сих пор не приходилось слышать».⁴² Остановившись на вопросе свободы прессы он оценил деятельность газеты «Оризон» как озлобленность и постоянное желание сеять раздор. По словам лидера социал-демократов, грузинское правительство еще задолго до этого было заинтересовано в возвращении беженцев обратно на прежнее местожительство.

Несмотря на то, что сегодня можно их вернуть назад – говорил Н.Жордания – дорога свободна, ни одной бумаги мы не получали и никто к нам не обращался: «Дорогие, помогите вернуть их». Они об этом и не думают... только кричат, что это Месопотамия».⁴³

Заявление Н.Жордания основывалось на логике, которая сама собой вела к истине. Если Грузия действительно представляла собой бойню армянских беженцев, как это утверждали лидеры Дашнакцютюн, правительство Армении и правящая партия должны были из всех сил стараться вывезти из Грузии своих соотечественников, но они и шага не собирались сделать в этом направлении. Просто армянские политики старались после проигранной идеологической войны, набрать дивиденды и за счет дискредитации авторитета Грузии, восстановить в глазах широких масс населения и представителей европейских стран свою пошатнувшуюся репутацию.

Такая политика вынудила правительство Грузии потребовать немедленного вывода армянских беженцев из страны. Привлекает внимание выступление Сп.Кедия по данному вопросу: он помимо ряда важнейших проблем, особое внимание уделил вопросу возвращения армян на исторически исконно их места проживания, с которых они переселились в Грузию в те или иные времена. «Это переселение – отмечал Сп.Кедия – единственная возможность устранить неурядицу... между грузинами и армянами единственное средство для радикального решения вопроса и

искоренения той армянской идеи, которая служит разрушению и расчленению Грузии. Если бы руководители Армении могли очнуться и вместо того чтобы подрывать дело независимости Грузии и готовить внутри нашего государства вооруженное восстание, постарались бы обустроить жизнь своего народа... тогда успокоится Грузия и все Закавказье и сами армяне будут в выигрыше, если им нужно будет все время ожидать частых вспышек и неприятностей, единственную гарантию для нас представляет наше же единство и его мы должны искать в нашей сплоченности. Абсолютно неприемлемо оставлять решение вопроса целостности наших территорий только на попечение доброй воли армян. Нельзя ожидать, что лишь добросердечность армян заставит их отказаться от своей идеи и возможностей. А это обязательно должно случиться, что будет результатом лишь только нашего внутреннего единства, а не шлюбом доброй воли армянского народа. Потому мы постоянно должны заботиться о внутринациональной сплоченности, постоянно быть на чеку, быть ко всему готовыми».⁴⁴ Этот объемистый отрывок приводим совершенно сознательно, так как он носит характер программного указания для любой политической партии связанной с этой проблемой. Формирование у Сп.Кедия такого мнения произошло на довольно прочной основе. Он дал прекрасный пример объективной оценки происходящего и указал какие мероприятия нужно проводить против искусственного нагнетания обстановки. Это способствовало правильному осознанию проблемы представителями грузинской политической мысли.

Турецкая сторона не хотела принимать армянских беженцев обратно. 2 августа 1918 года грузинское правительство поставило вопрос о возвращении беженцев перед представителем Турции Эсал Пашой, а 6-го сентября обратилось с официальной нотой к находящемуся тогда в Германии Ак.Чхенкелю. Он должен был переговорить с правящими кругами Германии и с их помощью повлиять на Турцию решить вопрос беженцев положительно. 26 октября того же года правительство Грузии получило от османского дипломатического представителя Абдулы Керима специальную ноту. В ней говорилось о необходимости создания специальной комиссии в состав которой входили два представителя турецкой стороны и по одному представителю Грузии и Армении. Наряду с установлением числа беженцев комиссия должна была определить свободные места для их расселения.

Только после этого выдавали турецкие власти соответствующий документ с разрешением на возвращение.⁴⁵

Решение поставленной задачи требовало довольно много времени. Из добытых нами материалов выясняется, что часть беженцев решивших без указанного выше разрешения перейти границу, была на месте расстреляна турецкими солдатами.

В связи с этим 8-го ноября Н.Жордания ознакомил заседание парламента Грузии с телеграммой полученной от ген. Микашвили. В ней читаем: «Цалкские беженцы переходят границу, турецкое войско обстреливает их. По донесению капитана Канделаки, происходит целое сражение. С турецкой стороны открыт артиллерийский огонь. Беженцев забросали ручными гранатами. Убитых много».⁴⁶

Этот документ свидетельствует об отношении турецкого правительства к беженцам. Он указывает и на то, до какой степени лгала партия Дашнакцютюн, когда уверяла беженцев, что турки готовы принять их обратно. Интересен еще один факт. «Когда правительство Грузии официально поставило вопрос об отправлении беженцев в республику Армения, правительство Армении ответило, что оно не может их принять Н.Жордания на заседании парламента 8-го ноября 1918 года заявил следующее: «Мы направили правительству через г-н Н.Джамалияна ноту и сообщили... приближается зима и просим принять на вашу территорию третью часть беженцев, одну треть можно отправить в Армавир и одна треть останется у нас. На что мы получили ответ... они категорически заявили, что армянских беженцев пока не могут взять в Армению».⁴⁷

По данному вопросу правительство Грузии вело переговоры и с армянским Национальным Советом, но безрезультатно. Этот факт подтверждает просьба направленная 9 ноября 1918 года на имя национального Совета Грузии, Ахалкалакским правлением армянского землячества. В ней указано на то, что «Давно грузинское правительство предлагает беженцам переселиться на Северный Кавказ. В последние же дни оно советует армянскому Национальному Совету существующему в Грузии 2/3 ахалкалакцев вывести в Армению. На Северном Кавказе, по имеющимся сведениям положение беженцев плачевное.

Республика Армения не имеет возможности содержать собственных беженцев. Помимо всего этого такое дальнее путешествие может иметь

для ослабленных и изнуренных беженцев самые гибельные последствия. Исходя из этого они ставят вопрос следующим образом: «Просим разрешить беженцам жить в тех местах Грузии, где это будет удобно для них».⁴⁸

Расселение армянских беженцев в Грузии поддержал один из корреспондентов газеты «Кавказское слово» – Сергей Городецкий. Он ставил перед грузинским правительством конкретное требование: «Если вы интернационалисты, поселите всех армянских беженцев в Грузии».⁴⁹

На заседании социал-демократической фракции парламента 6 ноября 1918 года были приведены факты, подтверждающие то, что армянское правительство имело возможность переселить часть армянских беженцев так как боясь расправы мусульмане, жившие на армянской территории освободили десятки деревень и переселились в Ахалкалакский район. Участники заседания в один голос повторяли, что правительство Армении может там заселить своих беженцев, но оно на это не соглашается. Господин Джамалян проводит какую-то сомнительную политику».⁵⁰ Когда Н.Жордания предложил армянскому правительству и представительству второй вариант: заселить беженцев в армянские деревни борчалинского уезда, те пошли и против этого предложения.

Передовая статья, опубликованная в газете «Эртоба» под названием «Дашнаковцы и беженцы», дает ответ на вопрос чем был вызван отказ армянского правительства. В статье ясно сказано, что Дашнаковцы ответили отказом потому, что они руководствовались идеей о «Великой Армении», боялись, что в Ахалкалакском уезде армян станет меньше так как в будущем планировали претендовать на Ахалкалакский уезд и разве они могли отказаться от такого намерения.⁵¹ Та же газета в статье «Тон армянских адвокатов» отмечает: «Армянские беженцы та «тяжелая артиллерия (для дашнакцютюновцев) ядра которой, по их мнению попадают в сердце Грузинской республики и разве они откажутся сделать это?!»⁵² Указанные факты свидетельствуют о том, что армянское правительство вовсе не намеревалось вывести из Грузии своих беженцев. Его задача заключалась в подчинении своему влиянию лидеров грузинского правительства и их руками делать свое дело. Что касается представителей политической мысли Грузии, у них по данному вопросу сформировалась четкая позиция, согласно которой обжитая армянскими беженцами каждая

горсть грузинской земли, считалась крепостью, построенной во вред Грузии. Такой подход к данной проблеме был официально зафиксирован на заседании парламента Грузии 8 ноября 1918 года.

Это произошло по той причине, что грузинское общество должно было получить объективную информацию относительно деятельности Дашнак Цютун. В выступлении Сп.Кедия на том же заседании парламента было отчетливо показано, что идея «Великой Армении» означала завоевание в будущем грузинских территорий и была опасна по своей сущности. Он считал невозможным мирное сосуществование грузин и армян на территории Грузии, приводил примеры антигрузинской деятельности армянских организаций. «Они только и ждут благоприятного момента, чтобы подорвать основы грузинской демократии, отсюда видно насколько вредна эта идея, проводниками и проповедниками которой являются дашнаковцы»,³³ сказал в заключении Сп.Кедия.

Документы и материалы прессы дают основание утверждать, что партия Дашнакцютун начала поход против грузинского правительства тогда, когда независимости республики грозила опасность со стороны соседних государств и прежде всего от советской России, которая всячески поощряла и поддерживала местную контрреволюцию. Коснувшись этого вопроса Ал.Ломтатидзе отметил: «Когда видят, что грузинская демократия стоит перед реальной опасностью, стараются усилить деятельность различных черных сил. Среди них была и партия дашнакцютуновцев».³⁴ Как видно из стенографического отчета заседания парламента Грузии, деятельность этой партии была направлена против национальных интересов Грузии. «Они душой и сердцем желают и стараются возмутить проживающих на территории Грузии армян с тем, чтобы противопоставить их грузинскому народу и грузинской демократии. Если это случится, они будут считать, что одержали победу»³⁵ – отметил И.Церетели. То же самое повторял и председатель правительства Н.Жордания. Мы не допустим – сказал он – создания здесь османского уголка Азербайджана. Не дадим возможность для разжигания национальной междоусобицы и раздора».³⁶

В статье газеты «Эртоба» «Грузинская Месопотамия» в мельчайших подробностях описана агитационно-пропагандистская деятельность партии Дашнакцютун. Газета делает вывод: «Разве кто-нибудь удивится если результатом такой деятельности станут межнациональные распри и

столкновения? Что теряют в данном случае дашнаковцы – ровным счетом ничего. Опозоренными окажемся мы. Когда было чтобы дашнаки дорожили кровью собственного или чужого народа? Не дорожили они ни в Турции, ни на Кавказе. Сейчас они хотят испоганить и Грузию. Эта партия старается внедрить и в Грузии те же наглые и вероломные правила и методы, какими привыкла пользоваться в Турции».³⁷

Политические «игры» дашнаковцев были настолько опасными, что политическая мысль решила вывести на «чистую воду» деятелей партии, показать их настоящее лицо. Тогдашние руководители Армянки шли даже на соглашение с Азербайджаном, направленное против Грузии, обнимали и целовали тех, которые с помощью оружия изгнали из Азербайджана десятки тысяч армян. В то же время критиковали правительство Грузии из-за того, что оно было не в состоянии удовлетворить потребности армянских беженцев. Об этом с досадой писала газета «Эртоба» в передовой статье.³⁸

Следует отметить, что облегчению осуществления наглых намерений армянских националистов способствовала чрезмерная толерантность грузинского правительства, благодаря этому в Грузию переселились сотни тысяч армян, которые создали проблему тому же грузинскому правительству и народу, которым и так хватало своих проблем и трудностей.

Как раз эта толерантность обернулась бумерангом Грузии, армянские националисты максимально использовали своих сограждан-беженцев против той страны, которая приняла и обогрела их. Армянские беженцы активно участвовали в восстании Душети, организованном большевиками (июнь 1918 г.).³⁹ Если к этому добавить участие армянских беженцев в армяно-грузинском конфликте в конце 1918 года, покажется вполне естественным негативное отношение к ним со стороны политической мысли и всего грузинского общества.

Опубликованная в газете «Эртоба» статья под заглавием «Вопрос о беженцах» касается постановления правительства, согласно которому министру внутренних дел поручалось изгнать армянских беженцев с территории Грузии.⁴⁰ Автор статьи оправдывает такое решение и приводит

³⁷ Армянское правительство только 5 мая 1919 года сделало официальное заявление о том, что согласно вывести из Грузии 11700 армянских беженцев. В связи с этим правительство Армении сообщило грузинскому комитету беженцев следующее: «В отаг из Ваш залпос от 3-го мая сего года за №452 сообщено, что отправлено ахалкалакцев и Гибитиси 1700 и из Ахалцихе 6000 беженцев карсеццев из Тифлиса 2000 беженцев. Предлагаются завтра отправка еще 2000 карсеццев». (ЦГИАГ.Ф.1663.Оп.1.д.1501. стр.105).

факты, которые подтверждают как финансировали богатые слои армянского общества антигрузинскую агитацию и пропаганду не только в пределах страны, но и за ее рубежами.

«Армянские подданные – отмечает автор статьи – в виде беженцев, уничтожают последние запасы продовольствия в нашей стране, дальнейшее их пребывание у нас облегчит положение ереванского правительства. В прежние времена...мы не отказывали в помощи соседям, сегодня ереванское правительство само должно содержать своих беженцев, так как видно оно настолько набралось сил, что собирается объявить нам войну и не боится никаких расходов».⁶⁰

Как видим, тут все сказано. Грузинская политическая мысль реально осознала все события, связанные с грузино-армянскими взаимоотношениями. Была дана правильная и прежде всего объективная оценка происходящим в Закавказье процессам. В приведенных выше преступных действиях обвинялся не весь армянский народ, а политика партии Дашнакцютюн и деятели армянского правительства.

Грузинские политики не намеревались взваливать ошибки отдельных лиц и деятелей партии дашнаковцев на армянский народ. Они предлагали правительству различные варианты, направленные на разрядку напряженности в отношениях двух соседних народов. Привлекает внимание предложение И.Гомартели. В нем высказано требование обуздать деятельность партии Дашнакцютюн на территории Грузии. Свободная деятельность этой организации по мнению И.Гомартели могла ухудшить отношения между грузинским и армянским народами.⁶¹ Его поддержал Ш.Карумидзе. «Правительство должно вести открытую, беспощадную борьбу против армянских националистов, так как это будет борьба за нашу независимость и национальный суверенитет. Мы должны быть вместе в этой борьбе и словом и делом»⁶² – сказал он.

Как видно из вышесказанного, вопрос борьбы с армянскими националистами, представители политической мысли Грузии связывали с вопросом национальной независимости. Не удивительно в связи с этим выступление перед парламентом страны Сп.Кедия: «По отношению к ним мы не можем вести политику вежливости и нерешительности. В подобных случаях следует отбросить все сантименты».⁶³ На заседании парламента все парламентарии единогласно приняли решение объявить недоверие партии

Дашнакшютюн на официальном уровне.⁴⁴

В передовой статье «Вокруг нас» газеты «Эртоба» говорилось, что «Армянские Дашнаки это двуличная партия все время проводит двойную политику. Со всеми борется и перед всеми «выдает хвостом». Со всеми дружит и всех предаёт. Это проявилось особенно в последнее время».⁴⁵

Так как политический курс каждой партии определяют в основном личности и результаты ее деятельности ставятся в зависимость каждого индивидуума, можно считать оправданным, что при оценке деятельности Дашнаковцев акцент был перенесен на более ярких представителей этой националистической организации. А. Джаджанашвили на заседании парламента охарактеризовал одного из лидеров этой партии следующим образом: «Хатисов, ведущий двойную политику клялся в верности России. сегодня, когда обстоятельства изменились, такую же клятву он даст османам, против которых раньше проводил предательскую политику. Хатисов – типичный представитель тех политиков, которые создали этих беженцев. Напрасно думают, что только война делает людей беженцами, их таковыми могут сделать политическая незрелость, авантюризм».⁴⁶

Как выясняется из стенографического отчета парламентского заседания, лидеры партии Дашнакшютюн не считали себя гражданами Грузии. Соответственно также не считали себя обязанными служить ее интересам. Прекрасное подтверждение этого выступление на парламентском заседании 8 ноября 1918 года депутата Бархударяна: «Когда представитель вашего правительства предъявил документы, подтверждающие его полномочия, заслужил аплодисменты». Комментируя эти слова И. Гомартели подметил, что «Дашнаковцы считают себя как бы противоположной стороной. Мы то думали, что они будут считать себя гражданами Грузии и признают его правительство».⁴⁷ Отсюда видно, почему лидеры, действующей на территории Грузии, партии Дашнакшютюн служили интересам Армении и выполняли указания армянских властей.

На основании приведенных нами материалов становится ясным, что:

- 1) Работа, проводимая комитетом в помощь беженцам, созданного при МВД Грузии говорит о том, что правительство Грузии решало этот вопрос на государственном уровне;
- 2) Архивные данные подтверждают, что помощь беженцам на этом этапе оказывалась по возможности одинаковая, по принципу равноправия всех национальностей. И это тогда, когда десятки

тысяч грузин были изгнаны со своих мест проживания, многие из них гибли в боржомских лесах. Клеветническая компания партии Дашнакцютюн была лишена всякого основания и имела целью дискредитировать грузинскую демократию в глазах международного сообщества, а также настроить армянских беженцев против грузинского правительства, подорвать основы государственности; 3) Грузинская политическая мысль объективно оценивала работу национального совета Армении и газет «Оризон» и «Ашхатавор», желая дать населению республики правильную беспристрастную картину политического положения в стране. Решение о незамедлительном выводе из Грузии армянских беженцев было правильным и с точки зрения сохранения национального государства вполне обоснованным; 4) Большой заслугой политической мысли Грузии является то, что она показала обществу причины, по которым армянские власти не хотели вывода из Грузии своих беженцев, раскрыла планы лидеров партии Дашнакцютюн, которые старались использовать эту огромную массу против грузинского государства.

2. ОТРАЖЕНИЕ СКРЫТОЙ АНТИГРУЗИНСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАРТИИ ДАШНАКЦЮТЮН И НАЦИОНАЛЬНОГО СОВЕТА АРМЕНИИ В ПОЛИТИЧЕСКОМ МЫШЛЕНИИ ГРУЗИИ

Среди вопросов, касающихся грузино-армянских отношений, особое внимание заслуживает деятельность лидеров, действующей в Грузии, партии Дашнакцютюн и Национального совета Армении.

Не будет преувеличением если скажем, что объявление государственной независимости Грузии, политическое и экономическое возрождение молодого грузинского государства, было непереносимо для армянских националистов так как они планировали захват исторических территорий Грузии.

Планы армянских политиков не являлись загадкой для грузинских властей. Поэтому любая провокация, исходящая от лидеров партии Дашнакцютюн вызывала соответствующую реакцию с их стороны.

Следует отметить высокий уровень профессионализма сотрудников МВД Грузии, которым удалось не только установить заказчиков

диверсионного акта на станции Дзегви, но и арестовать исполнителей. Были задержаны активисты партии Дашнакшютюн: Кучерянец, Меликгайзаков, Чолхушян, Тер-Абрамянц, Имаганлов, Кюрюлян и др.⁴⁴

При обыске дома Мелика-Казарянца (19 июня 1918 г.) в Тбилиси были обнаружены несколько ящиков динамита, артиллерийские снаряды, ружья, боеприпасы. Склад охраняли переодетые в милицейскую форму, незнакомые лица армянской национальности. При проведении этой операции поручик Николоадзе задержал полковника Кунковского, Паструлина (начальник бывшего управления тбилисской жандармерии) генерала Фон Рубенау и поручика Александрова, которые действовали соответственно указаниям армянского национального совета. Буквально через месяц сотрудники МВД обнаружили еще один склад оружия в Караван-сараях Манташева. В связи с этим газета «Эртоба» в передовой статье «Конспирация шовинистов» в первую очередь обратила внимание на сложное политическое положение в Закавказском регионе и назвала этот регион вторыми Балканами, исходя из этого, объявила преступными действия тех партий, которые старались найти оправдание татаро-армянскому противостоянию и старались вовлечь в гражданскую войну Грузию. Газета приводит факт обнаружения склада оружия в Караван-сараях Манташева как неопровержимое доказательство этого. В статье был задан вопрос: «Кому принадлежало это оружие и конкретно каким целям должно было послужить оно?» Ответ тот же, состоял в том, что все это вооружение было собственностью Дашнакшютюн. Газета писала: «В межнациональной борьбе возмужала эта партия, и сегодня она служит разжиганию межнациональной борьбы и пока не будет положен конец этой деятельности, пока армянская демократия не отвернется от нее, трудно будет укрепить дружбу и братство между Закавказскими народами».⁴⁵

Согласно этой статье преградой для добрососедских отношений в Закавказском регионе является партия Дашнакшютюн. Подобное обвинение может показаться читателю несколько преувеличенным, однако факты говорят сами за себя.

15 августа редакция газеты «Эртоба» получила от информационного бюро армянской дипломатической миссии в Грузии письмо следующего содержания: «Информационное бюро армянской дипломатической миссии во всеуслышание заявляет о том, что имущество, которое хранится в Караван-сараях Манташева, принадлежит подразделению особого корпуса армянских войск и на нем стоит печать этого подразделения. Никакие партии,

в том числе и партия Дашнакцүтюн не имело к этому имуществу никакого отношения». ⁷⁰

Вопрос здесь стоит не о том, кому принадлежало это оружие, а о том, что о его существовании не были осведомлены власти Грузии. Что касается руководителя армянской дипломатической миссии А. Джамаляна, он и сам был «правоверным дашнаковцем». Поэтому, приведенное выше заявление является маловнушительной попыткой оправдать незаконные действия. Дипломатическая миссия обязана была сделать официальное заявление о хранении оружия на территории Грузии. Правительство Грузии в данном случае само решило бы вопрос о целесообразности нахождения этого склада на территории его страны.

Еще в первые дни объявления независимости Грузии, министерство обороны издало специальный указ о незамедлительном выводе с территории Грузии армянских воинских частей. Дипломатическое представительство Армении игнорировало этот указ и охрану припрятанного оружия поручило армянским солдатам. В связи с этим газета «Эртоба» в статье «Двойная политика дашнаковцев» подробно описывает, какое упорное сопротивление оказали в связи с проверкой склада оружия представителям власти армянские солдаты. Чуть было дело не дошло до вооруженного столкновения. Во избежание кровопролития в дело вмешались непосредственно министр внутренних дел, городской глава и аккредитованное в Грузии армянское дипломатическое представительство. Газета требовала от правительства принятия соответствующих мер, уделяя внимание двойной политической игре партии Дашнакцүтюн. Газета отмечала: «Политика Дашнакцүтюна, это политика армянского правительства, так как правительство в целом состоит из дашнаковцев. Мы с особой осторожностью должны следить за теми действиями Дашнакцүтюн, которые направлены против нашей республики». ⁷¹

Официальная постановка вопроса в такой форме означала, что власти Грузии относились с недоверием к армянскому дипломатическому представительству, имея на то все основания. Подтверждением сказанного является статья «Роль г-на Джамаляна в республике Грузия». Возвращаясь к факту обнаружения склада оружия «Эртоба» отмечает, что правительство Грузии сочло возможным найти компромиссное решение конфликта и предложило перенести оружие за пределы города в арсенал с условием, что будет сделана опись каждой единицы оружия и боеприпасов. После проведения этого мероприятия, оружие должно было оставаться

имуществом его юридического владельца, т.е. армянской армии. Несмотря на такую уступку, глава армянского представительства А.Джамалин искусственно затягивал решение данного вопроса. В той же статье читаем: «Если под этим капризом не кроется какое-нибудь другое дашнаковское намерение, то можно рассматривать это как дипломатическое неуважение к правительству Грузии. Это вмешательство во внутренние дела, т.к. правительству, лучше г-на Джамалина известно в каком месте удобнее хранить оружие и взрывчатые вещества».⁷²

В статье был высказан справедливый упрек в адрес правительства. При напряженных отношениях с Арменией было преступлением заниматься гаданием касательно хранения в столице незаконного оружия. Единственно правильным решением представлялась реквизиция этого оружия и арест преступников. Если же правительство Грузии не сделало этого, то опять же исходя из политических соображений, а самое главное во избежание грузино-армянского кровопролития.

Правящие круги Армении, наоборот, продолжали антигрузинскую деятельность. Имеем в виду соглашение Армении и Турции касательно границ с Грузией. Подробно рассмотрела этот вопрос газета «Эртоба» в статье «Вокруг нас». «На счет наших границ они договариваются с османами. Читатель! Можешь представить такую комбинацию, Армения и османы против Грузии... Мы можем понять османов, для них историческое стремление разрушить Грузию, но армянских дашнаковцев? Османы же не будут их гладить по головке?!»⁷³

Руководствуясь желанием разрушить грузинское национальное государство, армянское правительство продолжало проводить избранный курс и после вступления в Грузию британских войск. Выходящая на английском языке армянская националистическая газета «Кавказская почта» сообщала читателям, что из закавказских республик только Армения придерживалась с самого начала английской ориентации. По утверждению той же газеты, Тбилиси раньше принадлежал армянам и только после проведения националистических мероприятий оказался в руках грузинского правительства. Целью такой пропаганды, как отмечала газета «Эртоба» было: 1) Настроить англичан против Грузии и ее независимости; 2) Управлять территориальные претензии армян по отношению к Грузии.⁷⁴

Естественно, после начала боевых действий, антигрузинская деятельность армян в самой Грузии еще более усиливается. Руководил действиями шовинистов, расквартированный в доме Арамянца, армянский

национальный совет.

20 декабря 1918 года начальник особого отряда Сп.Кедия сообщил министру внутренних дел о том, что армянский национальный совет в своей штаб-квартире проводит тайные совещания, собирает молодых людей армянской национальности с целью создания армии добровольцев для борьбы против Грузии. стало известно, что мобилизацией армянской молодежи руководил Бархударян Александр Васильевич и Джамагосянц Георгий Погосович.⁷⁵ Из другого документа, подписанного Сп.Кедия, мы узнаем, что при задержании полковника Дулуханова, сотрудники особого отряда нашли у него документ, выданный правительством Армении, обязывающий его осуществить мобилизацию армянских и русских солдат и офицеров на территории Грузии и создать из них отряд особого назначения, который будет использован против грузинской армии.⁷⁶ В своем выступлении на заседании парламента 13 декабря 1918 года, министр внутренних дел Н.Ракишвили заявил своим оппонентам: «Когда, выступая здесь, говорят, что заявление правительства относительно вывода армянских беженцев вызывает недоумение, меня это очень удивляет. Мы со всей ясностью заявляем, что в Тбилиси проводилась мобилизация армянских солдат. Мобилизация проводилась не только в самом Тбилиси, а также в других уголках Грузии...также на Украине, на Дону и т.д. и все это управлялось из Тбилиси.»⁷⁷

Дашнакцютюн и национальный совет вооружали против Грузии. тех беженцев, которые, гонимые из Турции нашли приют в Грузии.

В передовице «Опять о внешней политике» газета «Эртоба» с сожалением писала: «И эти люди, изгнанные вчера и нашедшие пристанище в Грузии, сегодня выступают против Грузии. Мы призываем армянскую демократию, проживающую в Грузии, по справедливости оценить и осудить недостойное поведение руководителей Армении».⁷⁸ «Армянские демократы», как и следовало ожидать, не ответили на этот призыв. Скоро стало известно, что оружие, обнаруженное в доме Мелик-Казарянца предназначалось для армянского взвода, созданного на территории Грузии. Правительство Грузии, наконец, запретило деятельность национального совета Армении на всей территории Грузии. Одновременно был поставлен вопрос о проведении обыска в доме Арамянца. Однако, осуществить последнее мероприятие не удалось потому, что армянский национальный совет оставил свою резиденцию и там расположилось английское дипломатическое представительство. 27 мая 1919 года МВД Грузии

сообщило министерству иностранных дел, что не имеет сведений о том оставили или нет армянские националисты своих представителей в доме Арамянца. Раньше этот дом занимала германская миссия. На смену ей пришли англичане. Они заявили, что о существовании в доме армянского представительства понятия не имеют. Не удалось выяснить и то, кто представлял грузинскую сторону при вскрытии склада и опечатке архива.⁹

Надо предположить, что тут не обошлось без содействия англичан, которые занимали явно проармянскую позицию. Армянскому национальному совету удалось срочно и втихомолку вывести все имущество из здания. Не исключено, что это имущество оставалось в здании на попечении англичан.

Правительство Грузии старалось другими методами выявить и наказать преступников. Это вызвало возмущение представителей Армении Дулуханова и Аветисяна. На заседании парламента 10 ноября 1919 года Дулуханов обратился к правительству Грузии с вопросом объяснить причину ареста 5 января представителей армянской национальности, причину того, что лица армянской национальности были уволены из губернского управления и учреждений министерства Юстиции.¹⁰ Отвечая на поставленные вопросы, министр Юстиции Ш. Месхишвили опроверг обвинения и сказал: «Мы стараемся оставить в судебных органах тех сотрудников, которые свободно владеют государственным языком».¹¹

В ответ на необоснованные обвинения, выступая на заседании парламента, Р.Габашвили отметил: «Ряди спасения независимости страны нужно провести репрессивные меры против тех лиц армянской национальности, которые проводят предательскую политику. Одновременно он поставил вопрос о расправе со всеми злоумышленниками, которые во время войны с Арменией, действовали против Грузии».¹² К.Пинидзе напомнил П.Долуханову и Аветисяну про антигрузинскую деятельность газет «Оризон» и «Нор оризон», факты беспощадного истребления грузинских мусульман в селе Хоспия Ахалкалакского уезда и заявил, что крошечная политика дашнаковцев везде одинакова и она такая мощная, что следует бояться того яда, который исходит от нее.¹³ Поскольку грузинские политики считали деятельность партии Дашнакцутюн причиной этнических конфликтов, мероприятия, проводимые силовыми структурами против их деятельности, можно считать вполне оправданными. Они старались обеспечить безопасность тыла, вовлеченного в кровавый конфликт нашего государства. Заслушав вопрос об аресте армян и их обыске, читатели в

документе, парламент Грузии заявляет, что не смотря на вероломную подготовку и действия во время войны с армянами некоторых кругов армян проживающих в Грузии. Правительство Грузии смогло с одной стороны не допустить перерождение волнения народа вызванного волной в эксец против армян, с другой стороны, оно само приняло все меры для очистки нашей доблестной армии от опасных элементов.⁸⁴ Принятие данного документа фактически было отвагом на претензии армян, а также официально четко обозначалось позиция грузинского правительства по отношению к всем политическим партиям и организациям, члены которых были гражданами Грузии и вели антигрузинскую политику.

Эти мероприятия были недостаточны, партия Дашнакцотюн не прекращала свою вредную деятельность. В мае 1919 года член учредительного собрания Рухадзе сообщил из Ахалкалаки министерству внутренних дел, что дашнаковцы распространяли слухи среди населения, будто англичане передали ахалкалакский уезд армянам и вскоре, в город войдут армянские войска. Это была попытка подтолкнуть англичан к вмешательству во внутренние дела Грузии, вызвать панику среди населения и создать нестабильную обстановку в регионе. Потому просил Рухадзе в телеграмме: «Для того чтобы успокоить население, нужно ваше авторитетное заявление, что все это провокация и фальш».⁸⁵

Заведующий канцелярией МВД телеграммой же сообщил Рухадзе: «По доверенности министра сообщаю, что информация приведенная в вашей телеграмме о передаче ахалкалакского уезда армянам не соответствует действительности. Англичане оставляют Тбилиси».⁸⁶ Эта информация могла успокоить местное население, с другой стороны армяне не могли больше надеяться на поддержку англичан. Ближневосточная политика Англии потерпела крах, и теперь англичане вынуждены были оставить Тбилиси. Создавались условия для более активного отпора политике партии Дашнакцотюн.

СДРП Грузии приняло решение вести переговоры о дальнейших отношениях с дашнаками.⁸⁷ Этот вопрос стал предметом обсуждения на заседании ЦК 11 июля 1919 года. В протокольной записи зафиксированы претензии дашнаков: 1) Армяне в Грузии считают себя пасынками; 2) Нужно освободить армян, арестованных за участие в армяно-грузинской войне. ЦК ответил: «1) Прекратите антигрузинскую агитацию в Лондоне, Париже и т.д. 2) Приступайте к решению территориальных конфликтов путем мирных переговоров».⁸⁸

Этот документ подтверждает, каких масштабов достигла борьба партии Дашнакцютюн против Грузии. Грузинская сторона старалась вести миролюбивую политику и решать спорные вопросы путем переговоров.

Дашнакцютюн, наоборот, старалась вызвать дестабилизацию и при удобном случае нанести удар в спину. Партия развернула широкомасштабную антигрузинскую деятельность за рубежом. Такая позиция вызвала синдром недоверия к партии Дашнакцютюн и к армянскому национальному совету. Меры, принятые грузинским правительством были логичны и вполне оправданы.

3. ГРУЗИНСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ О ГРУЗИНО-АРМЯНСКОМ КОНФЛИКТЕ

На протяжении всей истории грузино-армянских взаимоотношений, территориальный вопрос выступал в качестве главной причины споров и разногласий. В данном случае встал вопрос принадлежности Борчалинского и Ахалкалакского уездов. В грузинской историографии научно доказано, что эта территория испокон веков исторически принадлежат Грузии. Над этой проблемой работали Ив. Джавахишвили¹⁹, П. Ингороква²⁰, Д. Мухелишвили²¹, Н. Бердзенишвили²² и др., которые основывались на грузинских, армянских, греческих, римских источниках. Несмотря на это, исходя из стратегических соображений, правительство Армении, старалось любыми средствами завладеть этими территориями. Надо обратить внимание и на то обстоятельство, что спор этот всплыл на поверхность особенно после распада Закавказской федерации (май 1918 г.) и объявления независимости, входящих в нее трех республик, перед которыми со всей остротой стоял вопрос размежевания пограничными линиями. Армянская сторона руководствовалась не принципом территориальной принадлежности, а количеством армянского населения. Соответственно считаем необходимым, разъяснить насколько целесообразным было решать вопрос с помощью демографического подхода к нему. Чтобы ответить на этот вопрос, обязательно нужно в первую очередь ознакомиться с происходящими процессами, которые связаны с расселением армян на территориях Квемо Каргли. Как известно из историографии, это заселение началось в основном в позднем средневековье, конкретно, с XVI века, когда армяне, притесняемые врагом, оставляли родину и искали убежища в других

с гранах. Ив. Джавахишвили указывал на то, что «Грузия для армян представляла собой ближайшую страну, где они свободно могли проживать, В Грузии никогда не существовало ни национальной розни, ни религиозного гонения и вместе с тем у армянских переселенцев оставалось больше надежды на то, что обстоятельства изменятся в их пользу и с этих мест будет легче вернуться на родину...Вполне естественно, они обосновывались особенно в тех краях, которые граничили с Арменией и, где имелись свободные места. Потому и не удивительно, что они поселились в Квемо Карти».⁹³

Тот же Ив. Джавахишвили отмечает, что по причине частых нападений со стороны турок и лезгин, армяне ушли с этих мест. После такого постоянного истребления, во второй половине XVIII века в Закавказье общее число армян составило примерно 17.000 семей.⁹⁴ В Квемо Карти, а именно в Лоре, по настоятельному требованию России, Ираклий II в необжитых людми местах поселил Мелика Або и его крепостных.⁹⁵ В уездах Борчалю и Ахалкалаки компактные поселения появились только в XIX веке. Конкретно в 1829-1831 годах, когда по инициативе русских властей из Азрумского Пошлыхства в Ахалцихско-Ахалкалакский уезд заселили 34 тысяч армян и в Борчалю, в ту часть уезда, которая сегодня находится в пределах грузинской границы - 5 тысяч.⁹⁶ Что касается массового переселения армян в Грузию, которое связано с антигрузинской политикой российских властей, в 1804 году число армян, переселенных из ереванского ханства в тбилисскую губернию, составило 2.000 человек.

В 1807-1808 годах в тбилисскую губернию и Авлабар заселено было 388 армянских семей (1906 душ), а в 1809-1811 гг. во время правления Тормасова (главноуправляющий) из Карабаха переселилось 428 семей (2140 душ) в Болнис,⁹⁷ а в 1829 году из Виластов Ерзерума, Кароса и Баязета -14.000 семей.⁹⁸

В 1865 году в Грузии проживало 122,6 тысяч ариан. В 1897 году количество их выросло до 197 тыс.⁹⁹ В 1897-1902 годах в Грузию заселили 55 тысяч армян. В результате только в Тбилиси количество их возросло от 46,7 тысяч до 124,9 тысяч, 68 тыс. из них были новопереселенцами.¹⁰⁰

Процесс этот был целенаправленным и предусматривал заселение приграничных районов, а в дальнейшем отторжение исконно грузинских территорий, т.е. внешне целых регионов мирным путем. Грузинские политики молчали и этим способствовали появлению компактных поселений армян на своей территории армянская буржуазия вместе с русскими делали

антигрузинское дело. Прекрасным примером этому служит тот факт, что из числа гонимых турками армян (100 тыс.чел.) большинство были поселены на грузинских территориях. Процесс этот продолжался и в 1918 году об этом уже отмечалось выше. Исходя из всего сказанного, претензии на территорию Грузии со стороны армян, надо считать демонстрацией неблагодарности с их стороны. Действия армянских правящих кругов наталкивают на мысль о том, что грузинские власти не должны были допускать на свою территорию армянских беженцев. С одной стороны это может показаться преступлением, но с другой стороны ситуация была бы выигрышной в том смысле, что в Грузии не осталось бы компактных поселений армян. Следовательно, лидеры партии Дашнакцюзюн не смогли бы использовать этот фактор в качестве алиби для оправдания своих агрессивных действий.

Первая пробная военная операция против Грузии была проведена 18 октября 1918 года. Армянские войска заняли Калаганский мост и мосты, прилегающие к станции Кобери. На заседании парламента 26 октября Н.Рамяншвили говорил: «На основании имеющегося у нас подтверждения, мы вправе заявить, что эти места были заняты армянской армией на основании договоренности с османским правительством. Таково было заявление... дипломатического представителя Армении Джамалаяна к заместителю МИД Грузии».¹⁰¹ То же самое заявил военный министр Гр.Гюргадзе. По его словам без переговоров с Грузией «на основании договора, ту линию, которая была занята османскими аскерами, заняла армянская армия».¹⁰² Одновременно с этим их войска вошли в деревни Коринджи и Цатерни, которые принадлежали республике Грузия и там стояли немецкие военные отряды. Как отметил военный министр, этот факт давал основание правительству Грузии начать военные действия, но оно не сделало этого и предложило противнику решать спорные вопросы с помощью мирных переговоров.

В ноте, направленной правительству Армении министром иностранных дел Грузии от 19 октября 1918 года было сказано: «Правительство Грузии, которое всегда готово путем мирных переговоров решать вопрос, касающийся границы с дружественной республикой Армении, считает нужным заявить, что пока не будет соответствующего договора, появление армянской армии в пределах границ тбилисской губернии, будет воспринято как враждебный шаг, сделанный против Грузии».¹⁰³ То обстоятельством, что ответ правительства Армении на указанную ноту запоздал, а военные

действия продолжались, вынудило правительство Грузии прибегнуть к адекватным действиям, предотвратить дальнейшее продвижение противника и восстановить свои позиции на границе. Достигнув намеченной цели, отряды грузинской армии, прекратили продвижение вперед.

Такое решение было принято на основании заявления, направленного 21 октября 1918 года Джамалюму в адрес правительства Грузии от имени армянского правительства. Армянская сторона предлагала решить вопрос мирным путем. По их мнению, грузинская армия должна была остановиться около первоначальной линии и не пытаться освободить те места, в которых османские войска были заменены армянскими частями.¹⁰⁴

Это предложение было принято, так как, по мнению грузинского правительства такая уступка создавала основу для ведения мирных переговоров. Грузинские войска получили приказ министра обороны Грузии от 23 октября 1918 года. В нем говорится: «От председателя правительства Армении поступило предложение разрешить мирным путем вопрос о границах. Посему, приказываю нашим войскам стоять на линии, которую занимали немцы, а войска армян не должны пересходить линию, занимаемую турками. В случае дальнейшего продвижения их, безусловно, обороняться».¹⁰⁵

Несмотря на компромисс со стороны Грузии армяне предъявили уже 23 октября новые требования о немедленном освобождении грузинскими войсками линии Коридж-Цатерна и, не дожидаясь ответа, в тот же день заняли эти деревни. В ноте, направленной министерством иностранных дел Грузии правительству Армении читаем: «Рассмотрев создавшееся положение правительство Грузии сообщает, что если армянские войска немедленно не покинут линию Коридж-Цатерна или опять захватят какую-либо территорию в пределах Тбилисской губернии, для правительства Грузии это будет означать начало военных действий со стороны республики Армения и вся ответственность пагубного исхода для обеих республик, обрушится на голову того правительства, которое в данном случае способствовало возникновению конфликта».¹⁰⁶

Учитывая напряженную обстановку в Закавказском регионе, правительство Грузии всячески старалось избежать конфликта с Арменией, чего нельзя сказать о противоположной стороне. Армянская сторона, наоборот, нагнетала обстановку. Резкое изменение мнения о прекращении боевых действий нельзя считать случайным. Грузинские политики уделили серьезное внимание происходящим событиям. 26 октября на заседании

парламента Р.Арсенидзе высказал мнение об участии в этом противостоянии третьей силы, в результате чего по мнению Арсенидзе мог возникнуть крупный конфликт.¹⁰⁷ Арсенидзе был прав, Арменией в данном случае действительно управляла третья сила, но не назвал эту силу конкретно, зато высказал претензии своему правительству, которое как-то спокойно смотрело на агрессивные действия армян.¹⁰⁸ Многие политические лидеры, выступившие на заседании парламента зафиксировали свои позиции, призвали правительство окончательно определить курс руководства страны в отношении армяно-грузинского конфликта. Вызывает интерес выступление Ш.Нуцубидзе.¹⁰⁹

«Тот народ, – сказал в своем выступлении Ш.Нуцубидзе – который многим обязан грузинскому народу, делившему с ним последний кусок хлеба, тот народ, к которому Грузия относилась с присущей ей вежливостью и гостеприимством, вот этот народ или, по крайней мере, его правящая часть, его политики, совершенно позабыли об элементарном чувстве, которое называется благодарностью».¹¹⁰ Это заявление конкретно указывало грузинским лидерам, что политика не подвластна чувству благодарности и толлерианства, она строится только, исходя из национальных интересов. Ш.Нуцубидзе ставил вопрос рассмотрения фактов без всяких поправок и необходимости действий, исходя из интересов грузинского народа и соответственно, создавшейся ситуации. На фоне этого выступления одна группа грузинских политиков категорически поставила вопрос о прекращении деятельности т.н. «армянской демократии», о запрещении ее на правительственном уровне. «Мы имеем дело не с армянской демократией, – говорил Ив.Гомартели – а с партией Дашнакцютюн».¹¹¹ В то время, как один представитель дашнаков говорил прекрасные слова, его товарищи, которые сидят в правительстве подготавливали против нашего народа пулеметы и гранатометы... Я думаю лучше, когда враг ведет себя по-вражески, а не по-дружески так, как поступает партия Дашнакцютюн. В то время, когда у них темные намерения, зубы скалят. Такая политика «пагубна».¹¹²

Тут кроме того, что лидеров партии Дашнакцютюн, уличили во вражеской деятельности и в двойной политической игре, выразили свою ненависть к ним. Грузинские политики сохранили чувство самообладания, не распространили свою неприязнь на весь армянский народ. Это не означает, однако, что их не интересовало мнение, проживающих в Грузии армян, относительно деятельности партии Дашнакцютюн. В связи с этим

Ив.Гомартели указывал на то, что «в пределах Грузии живут довольно много... армяни, имеющих гражданство Армении и тогда, когда республика Армения и ее власти, еще точнее, партия Дашнакцютюн старается свергнуть... независимость Грузии, хотелось бы знать, что думают обо всем этом здешние армяне, нам нужно знать это".¹¹³

К сожалению этого не произошло. Местные армяне агрессивные действия Армении обошли молчанием и не высказали свою позицию в отношении происходящих событий. Тут нет ничего удивительного, т.к. большинство из них находилось под влиянием партии Дашнакцютюн. В своем выступлении на заседании парламента один из лидеров партии и парламентской фракции Аветисян сказал: «Ив.Гомартели спрашивает, что делаем мы. Вот, что мы делаем: мы помогаем ереванскому правительству там..., а здесь – вашему правительству».¹¹⁴ Гражданин Грузии Аветисян считал чужим правительство Грузии и состоял на службе армянской власти.

26 октября 1918 года Сп.Кедия на парламентском заседании выступил за введение чрезвычайного положения по всей территории Грузии. «Военные правила, – говорил Кедия – со всей жестокостью должны быть введены обязательно. Тогда весь грузинский народ, который чувствует, что у него отнимают собственность и нападают на него, пойдет за своим правительством». ¹¹⁵

Заслуживает внимание мнение высказанное Г.Вешапели. Он отметил: «После потери политической перспективы создания армянского государства в Турции, армянская буржуазия начала строить новые планы, в частности, они постараются объединить всю территорию от Тбилиси до Еревана и сделать Тбилиси центром этого государства. Мы должны сказать откровенно сегодняшнему собранию, что эти планы нам известны, известно также, что будет вдохновлять войну Армении против Грузии, если эта война начнется». ¹¹⁶

Действительно, идея о «Великой Армении» получила новый импульс после появления в закавказском регионе Британских войск. Армянские националисты подумали, что настало время для практического осуществления этой идеи с помощью Англии, за счет попрания интересов Грузии «прорубить окно в Европу». Началу агрессивных действий предшествовала большая агитационно-пропагандистская работа. в 1918 году была напечатана карта «Великой Армении в стамбульской типографии. О ней Ив.Джавахишвили говорит следующее: «В Стамбуле была напечатана т.н. историческая, фантастическая карта армении, которая перекинулась от

Черного моря до Каспийского. Чуть восточнее Самсуна по Черному морю она достигает до Средиземного моря и севернее Селевкии кончается у Каспийского моря. Батуми, Ахалцихе, даже Мцхета и Тбилиси, согласно этой карте входят в состав Армении».¹¹⁷ Позднее в той же типографии появилась и другая подобная карта. Ее составители пошли на «некоторые уступки», южную границу провели у деревни Кода, Тбилиси, Ахалцихе и Батуми остались в пределах Грузии. Понятна позиция правительства Грузии. Общественность республики должна была получить достоверную информацию о планах и намерениях армянских националистов.

Власти Армении, у которых план захвата территории Грузии давно был разработан, искали повод для начала боевых действий. Введение грузинских войск в Ахалкалакский и Ахалцихский уезды они объявили захватом армянских территорий. Министр иностранных дел Тигранян в ноте от 5 декабря 1918 года предупреждал правительство Грузии, до решения вопроса о принадлежности этих территорий, на мирной конференции, не вводить туда войска.¹¹⁸ В ответ министр иностранных дел Грузии Е.Гегечкори напомнил армянским правителям о причинах, которые обусловили введение войск и подчеркнул, что Ахалкалакский уезд правительство Грузии считает своей исторической территорией и вмешательство Армении, тем более протест с ее стороны, не уместны и лишены всякого основания.¹¹⁹ Е.Гегечкори был категоричен т.к. 1) Территории, на которые претендовала Армения, были исконно грузинскими. Единственным аргументом армян было то, что этнически большинство населения составляли армяне. 2) Попытки грузинских дипломатов разрешить пограничные проблемы на мирной конференции, неоднократно были сорваны армянской стороной. Причиной этого было то, что правящие круги Армении не хотели выставлять напоказ искусственно состряпанную проблему.

Рискнуть начать войну против Грузии Армения могла только в надежде на помощь третьей силы. Этой силой, согласно мемуарам грузинских политиков, является Англия. По мнению Н.Жордания Англия не сумела создать для армян очаг в Турции и теперь старалась компенсировать это за счет Грузии.¹²⁰ В более глобальной форме рассмотрел этот вопрос Гр.Лордкипанидзе. Согласно его мнения, Англия хотела уничтожить независимость Грузии и присоединить Закавказье к Деникинской республике. В сети русско-английских политических планов оказалась Армения. Антанга оказывала на ее политику большое влияние. Что касается

английского командования по вопросам Закавказья, она получала советы от штаба денкининских войск.¹²¹

В скрытой форме англичане и Армения выступали вместе против Грузии. армянская пресса, в частности газета «Ашхатавор» №202, в передовой статье высказала протест в связи с введением грузинских войск в Ахалкалаки и категорически потребовала: 1) Вопрос о самоопределении наций и спорные территориальные проблемы решить посредством референдума по этническому принципу. 2) Имелись в виду самоопределение уездов Лоре, Ахалкалаки и Борчалло, которые армяне считали своими территориями. «От решения этого вопроса зависит положительное разрешение других проблем в интересах обоих народов»¹²² – отмечала газета.

Категорический тон статьи требовал ответа на правительственном уровне. Под рубрикой «Обзор прессы» газета «Эртоба» раскрыла деятельность армянских политиков, направленную на срыв Кавказской мирной конференции, подчеркнула, что Джавахети является неотделимой частью Грузии и, что перенаселение этого региона армянами и резкое изменение демографического баланса произошло искусственно, благодаря политике царской России. При определении принадлежности региона «Ахшатавор» дает предпочтение этническому принципу и ставит вопрос таким образом: «То, что дал царизм нам, должно быть нашим». «Эртоба» спрашивает своих оппонентов – по какому принципу целяются они за Эрзерум и прилегающими вилайетами? Там, где подвергаются насилию, они отказываются от этнического принципа, там, где обосновались насильственно, хватаются за этничность. Мы говорим: «По-братски и по-дружески принимаем тех, кого заселил даже царизм, но ужасное сопротивление ожидает тех, кто продолжает политику царизма и старается раздробить нашу территорию».¹²³

На виду двуличие армянских политиков и беспочвенные, бесконечные претензии. Армяне дают предпочтение силовому решению проблемы и мирное урегулирование становится делом бесперспективным. Несмотря на это, правительство Грузии продолжало придерживаться мирного политического курса. Подтверждением этого является радио-телеграмма Е.Гегечкори, направленная министру иностранных дел Армении. В ней был поставлен вопрос о незамедлительном решении спорных проблем через мирный договор.¹²⁴ Ответный шаг с армянской стороны не последовал.

15 декабря армянские власти предъявили грузинскому правительству

ультиматум. В нем недвусмысленно было заявлено, что Борчалский и Ахалкалакский уезды никогда не входили в состав Грузии, составляют неотъемлемую часть Армении и насильственно заняты грузинскими войсками.¹²⁵ Позиция армянской стороны предельно ясна. Решение вопроса возлагалось лишь на оружие. Provocations против грузинских войск в районах Санаина и Воронцовки начались еще 9 декабря. Грузинское правительство 15 декабря сообщило всем иностранным представительствам о подготовке войны с Арменией. Правительство заявляет энергичный протест в связи с этим и всю ответственность за последствия возлагает на армянскую сторону.¹²⁶ Этот документ и официальное заявление грузинского правительства были своевременными.¹²⁷

Как же относились к конфликту лидеры армянских политических партий. Они выразили свое отношение на заседании тбилисского городского совета 16 декабря 1918 года. Играя роль неподкупных наблюдателей армянские политики обошли стороной тот факт, что война началась по вине армянской правящей верхушки. Выступивший с речью дашнаковец Якджанян говорил: «Отбросим все партийное и пусть заговорят наша совесть и искренность». После такого вступления можно было подумать, что Якджанян справедливо оценит политические процессы, так как у него имелись докладные членов армянской делегации Туманова и Ауштрова. В них обоснованно излагалось то, что грузинская сторона до 13-го декабря воздержалась и не открывала огня по противнику.¹²⁸ К сожалению он избрал другую политику и обвинил оба правительства. Туманов внешне как будто воспротивился Якджаняну и потребовал: «Мы здесь не должны разбирать какое правительство виновато, а должны заявить протест обоим правительствам».¹²⁹ Такое заявление Туманова противоречит сделанным им же выводам, представленным на рассмотрение правительства, что касается лидера народной партии Армении Дулуханова, он следовал по пути Туманяна и Якджаняна и доказывал: «Трудно обвинить правительство Армении, так как мы не имеем все необходимые документы и доказательства».¹³¹ Приведенный материал свидетельствует о том, что работавшие в Грузии армянские организации внутренне поддерживали агрессивную политику армянского правительства. Они прекрасно знали кто был инициатором кровопролития. Форма оценки событий, избранная армянскими политическими партиями, заранее исключала возможность объективной оценки. Таким образом легче было ввести общество в заблуждение. Негрузинские политические партии воздержались от оценки

происходящего. преподнести правдивую информацию гражданам республики выпало на долю грузинских политиков.

Тон парламентского заседания 17 декабря 1918 года был предопределен интересом спасения национальной государственности. Выступившие ораторы отличались глубоким интеллектом, политическим мышлением. Н.Жордания проанализировал причины конфликта, рассмотрел предъявленные армянским правительством обвинения, которые якобы стали поводом для начала войны: «1) Будто грузинские солдаты оскорбили жителей армянских сел. 2) Грузинские войска заняли спорные территории». Рассматривая первое обвинение Н.Жордания отметил: «Если такие факты имели место, следовало поставить в известность правительство Грузии. К тому же такая простая причина не может стать поводом для войны». что касается второго обвинения – «Да, мы заняли Ахалкалаки и Ахалцихе, но это случилось два месяца тому назад. Они знали, что всю территорию Тбилисской губернии мы объявили собственностью Грузии. Так, что и этот повод является слабым для начала войны».¹³² Свое недовольство армянское правительство могло выразить раньше, в октябре-ноябре, но оно сделало это примерно через неделю после начала войны, предъявиво грузинской стороне не ноту, а ультиматум. «Правительство Качазнун – заявил Н.Жордания – не может обходиться без войны с соседями, оно не может придерживаться политики мирного сосуществования. Вот главная причина того, что происходит сейчас в Борчалском уезде».¹³³

Таким образом зачинщиками войны были правящие круги Армении. Что касается армянских политических партий, работающих в Грузии, они действовали не на благо нашей республики, а по указанию армянских властей. политики Грузии заговорили о совместном выступлении против Грузии внешних и внутренних врагов и потребовали принятия против них строжайших мер. «кто поднял против нас оружие, – говорил Н.Жордания – ответ получит оружием. На это у нас есть сила и возможности, надо только, чтобы каждый гражданин, каждый служащий исполнял свои обязанности и достойно встречал врага».¹³⁴

Вскоре было опубликовано официальное заявление правительства: «Грузинские солдаты – бойцы и народные гвардейцы!» Этот документ указывал защитникам родины на вандализм армянских частей в момент нападения на грузинских пограничников. Было подчеркнуто, что нападение было заранее тщательно подготовлено. В заявлении звучал призыв, что правительство Грузии вынуждено встретить врага по-вражески. Враг желает

оторвать от Грузии часть лучших земель и повторить у нас ад кровопролития, уничтожения и потопить в море крови свободу, завоеванную за счет больших жертв со стороны грузинской демократии. Враг беспощаден и вероломен... об этом свидетельствует его коварное нападение изподтишка и небрежное отношение к попавшим в его руки жертвам. Грузинские воины, солдаты и народные гвардейцы, в час этих тяжелых испытаний, вместе с вами парламент Грузии и вся общественность нашей родины. Выражаем надежду, что каждый из вас... осознает, что от ваших действий, ревностной службы зависит государственное достоинство Грузии, жизнь ваших родственников и сородичей. Парламент Грузии и весь народ считает священным долгом всеми возможными средствами и содействовать вашего святого долга. ¹³⁵

В мирное время правительство Грузии проводило политику толерантности и добрососедства к отношению соседям. К сожалению, миролюбивую политику Грузии никто не поддерживал, но власти Грузии показали, что они могут быть беспощадными по отношению к врагам страны. Армянские власти восприняли политику уступок, как слабость нашего государства и не преминули воспользоваться этим. Нельзя упускать из виду и то, что они надеялись на поддержку Англии.

В опубликованной в газете «Эртоба» статье «Еще раз об ориентации» показано отношение армянской стороны к происшедшим на западном фронте изменениям. Они проповедовали о неизбежности расправы с Грузией со стороны Англии за германскую ориентацию. «Нас не удивляет, — пишет газета — что дашнаковцы похоронят ту авантюру, с помощью которой втянули армян в войну, чтобы заслужить симпатии российской бюрократии. Дашнаковцы так увлеклись идеей притеснения других, что сговорились со своими заклятыми врагами против нас и думают путем коварства и предательства угодить Англии». ¹³⁶

Представители фракции дашнаковцев в парламенте Грузии выразили свое негативное отношение к докладу Н.Жордания на заседании высшего законодательного органа страны 17 декабря 1918 года. В частности, им не понравились призывы остановить агрессора с помощью оружия и изгнать его с занятой территории. А.Туманов и Н.Тарханов 19 декабря 1918 года заявили протест президиуму парламента, в котором было сказано: «Мы независимые депутаты парламента не считаем себя обязанными оплакивать оратору (Н.Жордания) и его воинственным заключениям».

Депутаты дашнаковцев вполне заслужили тот гнев, который обрушился на них со стороны грузинских депутатов. Что касается отношения парламента к начатой войне, оно полностью отразилось в резолюции от 17 декабря. Документ составлен с учетом всей, имеющейся информации и представляет образец сдержанной оценки происходящих процессов. В нем сказано: «Парламент одобряет каждый шаг правительства, в том числе принятые военные меры, которые направлены на обуздание врагов Грузии; обещает правительству помощь... силы республики направлены не против армянского народа, а против армянского правительства и тех кругов, политика которых имеет целью сжечь все мосты многовековой дружбы двух народов». ¹³⁸

Принятие такого документа предвещало, что Грузия не имела намерения захватить территории соседней страны. Этот фактор мог сыграть важную роль в дальнейшем для мирного урегулирования конфликта в рамках международных норм. В данный момент ситуация вынуждала Грузию продолжать войну. Когда грузинские войска перешли в наступление и армяне начали отступать, внешние, бывшие в роли спокойных наблюдателей представители английской миссии, вмешались в дело и потребовали от грузинской стороны немедленного прекращения боевых действий. Это предложение было принято, но только после того как части грузинской армии заняли довоенную пограничную линию (31 декабря). В связи с этим фактом политическая мысль Грузии разделилась на две группы. Г.Вешапели и Сп.Кедия на заседании парламента 4 января 1919 года сочли такой исход войны невыгодным и приписали это слабости грузинской дипломатии. ¹³⁹ Правда, в их выступлениях преобладали эмоции, но с другой стороны их доводы не были лишены основания.

Ущерб только в материальном отношении составил 100 млн. рублей. Вопрос о возмещении нанесенного ущерба в порядке дня не стоял. В повестке дня не стоял вопрос и армяно-английского альянса, откровенно вражеского отношения английской миссии к республике Грузия.

Выиграв войну, правительство Грузии согласилось на минимальные условия, это было возвращение армянских войск к довоенным границам. Это тогда, когда можно было ставить максимальные требования. То, что грузинские власти посчитались с требованиями англичан, было сделано из-за конкретных соображений: 1)Могло получиться и так, что с целью прекращения войны, Англия могла выдвинуть ультиматум и предъявить униженные требования в пользу армян.

Правда, Н.Жордания отмечал: «Мы суверенное государство и не будем принимать никакие ультиматумы, допустим, сегодня приняли ультиматум по какому-нибудь одному вопросу, завтра по другому, послезавтра по третьему, тогда это будет не независимое правительство, а власть, попавшая под чужой протекторат». ¹⁴⁰

С другой стороны он старался сохранить авторитет республики в глазах европейских стран. Один из английских генералов официально заявил представителям грузинского правительства: «Вы говорите, что хотите независимую Грузию, мы окончили войну... а вы теперь начинаете ее и, само собой разумеется, не можете иметь независимого государства». ¹⁴¹

Существующая политическая ситуация требовала считаться с Англией, этим сильным государством, тем более, что от него во многом зависело будущее признание независимости Грузии. Именно это обстоятельство имел в виду Н.Жордания, когда говорил: «Мы не поддались на провокацию армянского правительства, не сделали так, чтобы Европа усомнилась в возможности нашего независимого существования. Мы вовремя остановились, тем самым предоставили возможность всем признать наше единство и независимость». ¹⁴² Политики Грузии действовали целенаправленно, учитывая будущее своей страны.

Насколько целесообразно было считаться с требованиями англичан, можно судить по выступлению Н.Рамнишвили на парламентском заседании 5 января 1919 года. Он отметил: «Отказ от предложения англичан ослабил бы наши политические позиции. Мы должны были показать, как нашим врагам, так и друзьям, что всегда готовы к мирным переговорам. Когда появилась чужая сила, в руках которой находится судьба всего мира, мы должны были найти с ней общий язык и тем самым обеспечить нашу независимость». ¹⁴³

Думая в выборе политического курса грузинского правительства, в данном случае, преобладал прагматизм. Действительность была такова, что не оставляла шансы для иного решения проблемы. Исходя из политической ситуации можно было ожидать, что армяно-английские войска будут задействованы против Грузии. На заседании парламента Ир Церетели отмечал: «Уверяю вас, если бы отказали англичанам... г-н Джамалян и англичане совместно выступили бы против Грузии». ¹⁴⁴ Такова была реальность. Отвечая оппозиционерам, И.Церетели заявил: «Мы срывали

попытку армянского правительства использовать против нас чужую силу. Это была большая победа и вы хотите поставить это под сомнение. Мы вынуждены были считаться с третьим фактором».¹⁴³

Исходя из вышесказанного думаем, что принятие предложения представителей английской миссии о прекращении войны, исходя из создавшейся ситуации, было оправдано. Правда, одну часть грузинских политиков такое решение правительства раздражало, из-за чего армяно-грузинский договор о возвращении армянских войск к довоенным границам, они сочли даже поражением грузинской стороны. Но к такому выводу они могли прийти не осознав полностью глобальные политические события. Имеется немало фактов, подтверждающих антитурецкую деятельность англичан в 1918-1919 годах, исходя из ближневосточной политики Англии.

1) Компактные армянские поселения в Грузии появились лишь с I половиной XIX века и являются результатом антитурецкого политического курса властей царской России. Реализация этого курса происходила путем мирной аннексии армянами грузинских территорий, по большей части, граничащих с Армянской областью. Путем создания этнического большинства они старались отторгнуть от Грузии исторические территории страны. 2) Желание присоединения грузинских территорий и поддержка со стороны английской военной миссии, заставило правительство Армении отказаться от курса мирного урегулирования спорных вопросов и начать войну против Грузии. 3) Вся ответственность за тяжесть преступления, развязанной армяно-грузинской войны, лежит на армянской стороне, так как она отрезала все пути к достижению мирного урегулирования вопроса. 4) Правительство независимой грузинской республики доказало своими действиями государствам Антанты, что оно не намеревается завоевывать территории соседних государств, но также не собирается отдавать в чужие руки свои исторические территории и будет с оружием в руках защищать интересы своего государства и свою независимость. В глазах европейских стран проведение подобного политического курса, создавало основу для поднятия престижа грузинского государства и ее международного авторитета.

Грузинская сторона своими практическими действиями доказала всем, что в решении любой проблемы руководствовалась цивилизованными методами и действовала согласно тогдашним международным нормам.

4. НЕГАТИВНОЕ ОТНОШЕНИЕ АРМЯНСКИХ ВЛАСТЕЙ К СОВМЕСТНЫМ КАВКАЗСКИМ МИРНЫМ КОНФЕРЕНЦИЯМ И ГРУЗИНСКАЯ ПОЛИТИЧЕСКАЯ МЫСЛЬ

Исходя из создавшейся в Закавказье сложной политической ситуации. одной из задач властей независимой Грузии была борьба за сохранение мира в регионе. Они понимали, что успешное развитие независимой республики во многом зависело не только от мира, но и от добрососедского отношения между государствами. Грузинские политики старались решать все спорные вопросы мирным путем, посредством мирных конференций. Не удивительно, что правительство Грузии стало на путь компромиссов. Это не означает, однако, что оно забыло национальные интересы страны или собиралось уступить соседним государствам грузинские территории. Компромисс проявился в том, что в случае агрессивных действий соседей грузинские власти не принимали адекватные действия, не исчерпав всех вариантов мирного урегулирования проблемы.

в своем выступлении на заседании парламента 26 октября 1918 года министр внутренних дел Н.Рамизвили требовал решить пограничные проблемы между Грузией и Арменией путем компромисса. Такую же позицию занимал министр обороны Гр.Гюргадзе: «Мы не прикажем нашим войскам взять в руки оружие, пока не исчерпаем принятые международные нормы мирного характера. Я буду счастлив если не понадобится приказывать войскам взять в руки меч и перейти в наступление. Но если вынужден буду подписать такой приказ с вашего согласия, мы выполним свой долг перед отечеством».¹⁴⁶ Мирное урегулирование грузино-армянского конфликта считал первоочередной задачей и Р.Арсенидзе. «¹⁴⁷ А Н.Гобечия выступил с предложением к правительству создать на Кавказе международную комиссию и согласованно урегулировать проблему определения границ между государствами. «Считаем это крайне необходимым – говорил Н.Гобечия».¹⁴⁸

Постановка вопроса таким образом была своевременной, но реализация зависела не только от Грузии, тут нужно было согласие всех республик Закавказья.

Резолюция, принятая парламентом Грузии должна была подтвердить миролюбивый курс политиков Грузии. Она была именно такой: «Парламент Грузии – читаем в документе – выступает за мирное решение всех спорных

вопросов, но никому не позволит вторгаться с оружием в пределы нашей страны и создать угрозу ее свободе и независимости». ¹⁴⁹

Учитывая то обстоятельство, что независимость Грузии еще не была признана европейскими государствами и международным сообществом, компромисс с Арменией можно считать оправданным. Правительство Грузии практически исчерпало все возможности мирного сотрудничества с Арменией. Власти Грузии предложили Армении, Азербайджану и союзу горцев северного Кавказа созвать общую кавказскую конференцию.

Документ указывал на важность совместного выступления кавказских республик на международных конференциях, призывал к укреплению дружбы и взаимного доверия. Конференция была назначена на 3 ноября 1918 года в 12 часов в городе Тбилиси. На рассмотрение выставлялись следующие вопросы: 1) Взаимное признание государственной независимости стран-участников конференции. 2) Решение всех спорных проблем, в том числе вопроса о границах, с общего согласия заинтересованных государств. В случае недостижения компромисса, через арбитраж. 3) Не вступать в союз с другими государствами если такой союз повредит интересам стран-участниц конференции. 4) Солидарное выступление на всемирных конгрессах с целью признания независимости кавказских республик защиты их интересов. ¹⁵⁰

Судя по документу, инициатива властей Грузии основывается на принципе взаимной помощи народов Кавказа. Армения отказалась от участия в работе конференции и не прислала делегацию. Политики Грузии не теряли надежду и предложили армянскому правительству новую дату для созыва конференции, 14 ноября. 13 ноября в адрес грузинского правительства поступила телеграмма, в ней была выражена поддержка идеи созыва всекавказской конференции, готовность принятия участия в составлении программы и определения места созыва. Что касается вопроса восстановления армяно-грузинской границы. Он должен быть решен по договоренности между двумя государствами до созыва всекавказской конференции. ¹⁵¹

Правительство Грузии сочло предложение приемлемым. 22 ноября 1918 года министр Е.Гегечкори сообщил представителю Грузии в Армении С.Мдивани: «Сделано все, что можно было. Конференцию отложили до 30 ноября. К этому сроку ждем вас и делегацию Армении». ¹⁵² Армяне не

прислали делегацию. В телеграмме от 2 декабря 1918 года, адресованной С.Мдивани. Е.Гегечкори отмечал: «Конференция отложена, почему не прислала делегацию Армения. Я считал возможным вести предварительные переговоры с армянским правительством. Но если с их стороны не будет желания, эта идея долго не осуществится». ¹³³

Приведенные факты показывают, что армянскому правительству было не выгодно решать существующие между Грузией и Арменией спорные вопросы путем мирных переговоров, так как их претензии не содержали в себе обоснованные доказательства и были обусловлены лишь желанием захватить исторические территории Грузии. Они знали, что выполнение их захватнических планов было возможно только военным путем. Следовательно они с помощью дипломатических игр старались растянуть решение проблемы выиграть время. Наконец они начали открытую агрессию. В заявлении правительства Грузии в связи с этим было сказано, что Грузия взяла на себя обязанность созвать конференцию, чтобы решить все спорные вопросы.

Окончательный приговор должен был вынести международный арбитраж. Таково стремление демократических стран. Армянское правительство не прислало делегацию и потребовало предварительно решить вопросы о границах между Грузией и Арменией. Мы согласились и на это и ждали начала грузино-армянской конференции. Несколько раз переносили кавказскую конференцию. День за днем ждали с Еревана приезда представителей Армении. ¹³⁴

Несмотря на то, что армянская сторона не поддерживала мирные инициативы Грузии и затеяла войну. Грузинские политики все же не теряли надежду и вновь искали пути возобновления мирных переговоров с Арменией. Привлекает внимание выступление главы городского правления Нико Элиава на заседании городского совета 16 декабря 1918 года. Он считал обязательным созыв планируемой конференции. По его мнению это было бы единственное средство спасения двух народов от катастрофы. ¹³⁵ На этом же заседании выступил министр иностранных дел Е.Гегечкори, который отметил, что мирная конференция была назначена на 10 ноября по причине армянских правителей была перенесена сначала на 14-ое, затем на 20-ое и наконец на 30 ноября. Три раза подряд повторили просьбу приехать, но они не приехали. ¹³⁶

В резолюции заседания горсовета содержится призыв еще раз попытаться решить спорные вопросы мирным путем, в крайнем случае, вынести проблему на рассмотрение международного арбитража.¹⁵⁷

После всего сказанного кажется большим грехом извинительная клевета армянской стороны, и всякие претензии к Грузии кажутся неуместными. Всю ответственность за преступную войну несет армянское правительство, которое в надежде на поддержку третьих сил отвергло предложения грузинских властей и избрала путь войны.

Вышеуказанная резолюция была принята тогда, когда армянская армия атаковала позиции грузинских пограничников, а власти Армении ни на йоту не сомневались в успешном исходе войны. Конечно же в это время армянские власти даже не думали о мирных переговорах и не шли ни на какие компромиссы. Время компромисса пришло позднее, когда грузинские войска начали атаку и вскоре заставили армян отойти на исходные позиции. Войска Грузии могли продвинуться дальше, но в дело вмешались англичане. Для них успех грузинской армии оказался полной неожиданностью, просто сюрпризом. С целью приостановления дальнейшего продвижения грузинских войск в глубь территории Армении, англичане призвали политиков обеих сторон начать мирные переговоры. После кратковременной подготовительной работы 10 января 1919 года состоялась конференция. Все работе принимали участие представители Англии и Франции: полковник Р.Н.Стюарт (председатель), консул Дюруа, капитан Дюабар, капитан Гасфельд, с грузинской стороны: Е.П.Гегечкори, Н.Б.Рамнишвили, Г.Д.Журули, генерал Гедевановичи, К.П.Канделаки, А.Б.Мдивани, полковник Джапаридзе, с армянской стороны: М.М.Арутинянц, С.Т.Мамиконянц, генерал Корганов, А.Хачатурян, Гр.Тер-Хачатурян, Ар.Хонткярян. Состоялось всего 4 заседания, рассмотрели три главных вопроса: 1)Линия остановки грузинских войск. 2)Вопрос административного устройства «нейтральной зоны». 3)Железнодорожное сообщение в «нейтральной зоне». Делегация Грузии потребовала, чтобы войска республики остались, на тех рубежах, которые они занимали к 12 часам ночи 31 декабря. Представители союзников поддержали это требование и отвергли предложение армянской делегации отвести войска Грузии на рубеж, который они занимали в момент подписания временного перемирия. По второму вопросу армянская делегация предложила создать комиссарнат

в составе трех лиц по одному представителю от Грузии и Армении. И одного из местных жителей, к тому же нейтральную зону контролировали союзники. Грузинская сторона только в том случае выражала свое согласие если спорные вопросы будет рассматривать союзное командование. при рассмотрении третьего вопроса армянская сторона предлагала восстановить железную дорогу и подчинить управление администрации нейтральной зоны. По предложению грузинской стороны железные дороги подчинялись Министерству путей сообщения Грузии. Это требование тоже было подтверждено союзниками. ¹⁵⁸

Как видим, все три варианта, предложенные грузинской делегацией, получили поддержку со стороны союзников. Причина в том, что все они были умеренными и учитывали создавшуюся сложную ситуацию. Грузинская сторона сознательно отказалась от захватнической политики и действовала согласно принятым международным нормам. Такое поведение грузинской делегации повлияло положительно на представителей союзников и они негативно восприняли проект административного устройства Ахалкалаки, предложенный армянами, нашед в проекте элементы вмешательства во внутренние дела Грузии и сняли этот вопрос с повестки дня. ¹⁵⁹

Согласно принятому постановлению, грузинские войска оставались на той линии, которую занимали к 12 часам 31 декабря. ¹⁶⁰ Этим самым территорию, оспариваемую армянами, англичане и французы считали собственностью грузинской республики. Представители этих государств увидели коварный план армянской делегации расширить территорию «малой Армении» за счет соседнего государства. Даже англичане, которые симпатизировали армянам, сочли претензии армян беспочвенными и совершенно необоснованными. Они вынуждены были считаться с грузинскими дипломатами и сохранять, в некоторой степени, объективность в урегулировании проблемы.

Обращая внимание на основные решения ко...ференшин, газета «Эртоба» считала, что были заложены основы укрепления взаимопонимания между республиками Закавказья. После снятия напряженности и достижения взаимопонимания, будет легче поставить на повестку дня решение и других сложных вопросов. Газета подчеркивала однако, что решение всех этих проблем одним махом невозможно, что еще не созрели условия для этого

и еще не сформировалась окончательно внутрикавказская жизнь. «Республики еще не встали на ноги так, чтобы надеяться только на собственные силы и не надеяться на помощь извне. Пока это не случится, решить большие и значительные проблемы невозможно».¹⁶¹

Временный договор с Арменией не давал грузинским политикам основание думать, что сохранение мира в регионе обеспечено. Поэтому политики Грузии добивались созыва Всекавказской конференции, которая в конце концов и состоялась в Тбилиси 25 апреля 1919 года. С грузинской стороны присутствовали: Е.Гегечкори, Н.Рамишвили, К.Канделаки, из республики Армения: С.Мамиконян, С.Ф.Тигранян, С.С.Арутюнян, из Азербайджана: М.Джафаров, Ф.Хан-Хойский, Хамсмамедов, с горской республики: Кантемир, Файзулаев, Бутаев. Газета «Эртоба» определила цель конференции следующим образом: «Целью конференции является объединение Кавказа экономически и политически, с учетом интересов и стремлений друг друга, становление ее организацией, способной обеспечить внутреннее развитие региона и защитить себя от внешней опасности».¹⁶² Позиция газеты учитывала существующие проблемы и разногласия между сторонами региона и призывала к достижению консенсуса. В пользу этой позиции немало аргументов приводил Е.Гегечкори. Исходя из сложной международной обстановки, он призывал участников конференции к взаимопомощи и солидарности, указывал на реальную угрозу с севера. Эта встреча должна была способствовать сплочению, и заложению фундаментально-экономического и политического союза, обеспечению безопасности границ региона.¹⁶³

Повестка дня, предложенная грузинской делегацией, была одобрена делегатами конференции и единогласно утверждена. На рассмотрение было выставлено восемь вопросов: железные дороги, почта-телеграф, обмен говарами, разрешение территориальных проблем, совместная защита независимости, урегулирование вопроса о беженцах, установление судебно-правовых норм и т.д.¹⁶⁴

Для основательной подготовки перечисленных выше вопросов, были созданы соответствующие специальные комиссии. Они должны были поставить эти вопросы на рассмотрение пленарного заседания конференции. Такая форма работы создавала благоприятные условия для фиксации позиций всех заинтересованных сторон. Существовала опасность того, что

участники конференции могли не договориться по отдельным, прежде всего пограничным проблемам, тогда могла возникнуть сложная ситуация. Поэтому Н.Рамтишвили напоминал участникам конференции, что не надо делать вывод, будто без решения территориального вопроса, вся работа безрезультатна. Не существует ни одного государства, у которого не было бы каких-нибудь претензий к соседней стороне, но неужели из-за этого нельзя согласованно решать другие вопросы? – отметил он.¹⁶⁶

По мнению представителя республики горских народов – Кантемира, главной задачей конференции было рассмотрение политических вопросов, так как нужно было продемонстрировать всему миру, что кавказские республики являются независимыми государствами. Иначе не ставились бы ни территориальные, ни какие-нибудь другие вопросы.¹⁶⁷ Поскольку на рассмотрение конференции был выставлен вопрос о независимости, требовалось дать ответ и на вопрос обеспечения безопасности кавказских стран в сложной ситуации. 9 июня Э.Гегечкори внес предложение об обязательном объединении военных сил. Н.Рамтишвили указал участникам конференции на грозящую независимым республикам опасность со стороны добровольческой армии генерала Деникина. «Если бы это был вопрос частного характера, я не поставил бы его на рассмотрение конференции, но он касается всех нас, поэтому я предлагаю принять общее постановление».¹⁶⁸

В рассмотрении данной проблемы все делегации приняли активное участие. Подготовленная грузинской депутацией резолюция подчеркивала факты агрессивных действий со стороны Деникина, его намерение оккупировать весь Кавказ, а республикам вместо независимости, предоставить только автономные права. Конференция постановила «объединить военно-дипломатические силы Закавказья против наступающей опасности для защиты независимости и свободы».¹⁶⁹ Эту резолюцию поддерживали все, кроме армянской делегации. С.Тигранян и С.Г.Мамиконян свою позицию объяснили тем, что не знали мнения своего правительства по данному вопросу и потребовали отложить заседание конференции на одну неделю. На самом деле представители армянской делегации сделали дипломатический маневр. Чуть позднее, выступая на заседании армянского парламента, посвященного дню независимости, Ал.Хатисов особо подчеркнул роль группы Аджимова, заслугу

добровольческой армии и лично Деникина в объединении Армении.¹⁶⁶ Отсюда ясно, что армянская делегация не присоединилась к резолюции, направленной против их добродетелей. Кроме того они имели территориальные претензии к Грузии. Присоединившись к указанной резолюции, пришлось бы отказаться от этих претензий.

В адрес участников конференции тот же Ал.Хатисов заявил: «Пока что эта конференция никакого положительного результата не дала. Это объясняется тем, что наши соседи, Грузия и Азербайджан экономически сильнее нас, в их руках находятся пути сообщения, которые могут соединить нас с другими государствами. Они постараются через экономические уступки и решение вопросов транзита, вынудить нас уступить свои территории. Действительно нам очень нужны мука, рис, керосин, но правительство Армении заявляет, что никогда не торговало и не будет торговать своей территорией».¹⁶⁷ Ал.Хатисов имел в виду уезды Ахалкалаки, Борчалю и Ахалцихе. Это означало, что претензии на исконно грузинские территории оставались в силе. Делегация Армении предстала в роли противника объединения усилий республик Кавказа в защиту независимости и свободы.

В опубликованной газете «Эртоба» статье Гали (псевдоним Георгия Ласхишвили) под названием «Пилаты», автор указывает на связь дашнаковцев с Деникиным. «Много предательств совершила Дашнакицютюн, но сегодняшнее их действие превосходит все то, что совершила она раньше, когда судьба свободы висит на волоске, когда весь народ хотят потопить в крови, армянское правительство, подобно Пилату, умывает руки и черному генералу готовит кирку и лопату, чтобы похоронить революцию. В то время, когда обязательно нужно создать общий фронт и укрепить его, дашнаковцы отмежевываются от этого фронта».¹⁷¹

Представители грузинской политической мысли хорошо осознавали и то, какой вред наносили необоснованные претензии к грузинской республике, высказанные армянами на Парижской мирной конференции. Этот вопрос стал предметом обсуждения на заседании комиссии по иностранным делам учредительного собрания Грузии 9 октября 1919 года (Докладчик товарищ министра иностранных дел К.Карцивадзе). В принятом документе говорилось об уступке области Лоре Борчальского уезда, в случае если армянская делегация на Парижской конференции снимет свои претензии по

отношению Ахалкалакского уезда и Батумской области. Этот вопрос должен был быть рассмотрен не на Парижской, а грузино-армянской конференции.¹⁷²

Правительство Грузии надеялось, что армяне пойдут на это после того, как в августе-сентябре 1919 года в выборах в Месхети-Джавахети партия Дашнакцютюн получила мизерное количество голосов. Как в последствии отмечал В.Ногадзе, эта победа грузинской социал-демократии имела не только внутриполитическое, а более широкое значение и фактически выполняла функцию плебисцита.¹⁷³ Как видно из первоисточников, из 35 тысяч избирателей Ахалцхского уезда в выборах участвовало 30 тысяч и из них 24 тысячи проголосовало за грузинских социал-демократов, национально-демократическая партия получила 2500 голосов, Дашнакцютюн – около 3000 тысяч. В Ахалкалаки проголосовало 21.687 человек, из них 13 тысяч отдали свои голоса социал-демократам, 7 тысяч – дашнаковцам. В связи с этим фактом газета «Эртоба» писала: «Ереванское правительство уверяло страну, что Джавахети принадлежит Армении, что большинство армян не хочет оставаться с Грузией и тянется к Армении. Выборы доказали, что 2/3 населения этих областей плоть и кровь Грузии... С этого момента ереванское правительство должно отказаться от своих необоснованных претензий, должно понять, что его попытка присоединить Джавахети является непростительной авантюрой, которая может вызвать в этом крае пламя войны».¹⁷⁴

Именно итоги выборов в Месхети-Джавахети стали важным фактором и аргументом для грузинских политиков против претензий армян на международном уровне. Армяне вынуждены были подписать совместный договор республик Закавказья. Он предусматривал: 1) Энергично продолжать переговоры для решения спорных и территориальных проблем. 2) Если в течение 6 недель этот вопрос не будет решен, передать его на рассмотрение арбитража. 3) Создание трех арбитражных комиссий: армяно-азербайджанской, грузино-азербайджанской и грузино-армянской. 4) В случае, если спорные вопросы не смогут решить созданные комиссии, республики должны были обратиться с совместным заявлением в Межсоюзный совет или в Лигу Наций для выделения компетентной арбитражной комиссии. Решения этой комиссии подлежали выполнению безоговорочно.¹⁷⁵

Через несколько месяцев после заключения этого договора, 3 ноября 1919 года, между Грузией и Арменией был заключен отдельный договор, состоящий из двух основных статей. Первая статья касалась транзита. Грузия имела право без таможенной пошлины вывозить и завозить товар в Армению. Право свободного транзита через территорию Грузии получала и Армения. Как отмечала газета «Эртоба»: «Для Грузии этот договор не имел такого значения, как для Армении, в Грузию мало что завозилось по армянской железной дороге, жизненно важные транспортные артерии Армении проходили через Грузию. Грузинская демократия решила, что армянский народ не должен нести ответственность за злодеяния совершенные его правительством в прошлом».¹⁷⁶ Грузинская сторона старалась добиться установления добрососедских отношений и шла на определенные уступки. Второй пункт об арбитраже содержал твердое обещание обеих сторон решать все спорные вопросы согласованно или через арбитраж.

Грузинские политики думали, что с помощью этого договора будет положен конец армянским претензиям на грузинские территории. Увы, эта надежда не оправдалась. Армянские политики подняли ажиотаж в связи с грузино-русским договором от 7 мая 1920 года. Министр иностранных дел Армении направил письмо министру иностранных дел Советской России Чичерину, где выражал удивление по поводу того, что Россия объявила Тбилисскую губернию и Батумскую область собственностью Грузии. Было указано, что часть территории Борчалского уезда является спорной так же как и Ахалкалакский уезд. Захватнический аппетит армян был настолько велик, что русскому правительству они предъявили претензии и на Батумский край. «В Батумском крае – читаем в документе – Армения требует своего удовлетворения на Чорохский район, что ей даст возможность заполучить путем постройки железной дороги Карс-порт Батуми – жизненно важный экономический выход на море. ... Просим от имени правительства Армении сообщить русскому правительству, что ту часть вышеуказанного договора между Россией и Грузией, где говорится о Тбилисской губернии и Батумском крае, армянское правительство считает для себя необязательным».¹⁷⁷

Среди соседних республик Грузии, территориальные претензии ей предъявляла только Турция и Армения. Для достижения своих целей они

использовали все возможные средства. Грузинская политическая мысль давала этим претензиям обоснованный ответ. в данном случае на претензии армянского правительства откликнулась газета «Эртоба». «Отрыв какой-нибудь части Тбилисской губернии, - читаем в статье - претензии армян, создаст опасность существованию Грузии. Мы всеми возможными средствами будем защищать права Грузии». Однако, как видно из содержания статьи грузинская сторона и на этот раз собиралась решать вопрос не с помощью оружия, а мирным путем, на уровне стандартов цивилизованных стран.¹⁷¹ 2)Объявление дипломатическими кругами Армении Батумского края спорной территорией и требование передачи Чорохского района Армении, еще раз указывали на то, что действия армянских политических кругов не поддаются никакой логике. Они преследовали цель - строить собственное счастье за счет чужого несчастья. «Такая претензия министра иностранных дел - читаем в указанной статье - была продиктована не только империалистическими стремлениями. армянское правительство однажды уже помешало Грузии в получении жизненно важных прав, оно помешало мусульманам Аджарии в осуществлении их естественного желания - воссоединения с Грузией». ¹⁷²

Подразумеваются беспочвенные и необоснованные требования армянской делегации на международных конференциях в Париже (18 января 1919 г. - 21 января 1920 г.) и в Сан-Ремо (19-26 апреля 1920 г.).

Запись беседы участника конференции в Сан-Ремо К.Сабахтаришвили с корреспондентом газеты «Эртоба» гласит, что на объединенном заседании делегаций закавказских республик армяне заявили, что они дадут согласие на присоединение Батумской области к Грузии лишь в том случае если получат возможность построить железную дорогу вдоль реки Чорохи до Батуми, от Батуми до г.Ризе. К тому же железнодорожный коридор и часть батумского морского порта объявляет армянской территорией. Грузинская делегация отвергла это требование, однако, нашла компромиссное решение. Грузия брала на себя обязательство (как владелец территории) построить железную дорогу своими средствами и дать гарантию Армении на пользование этой дорогой. Армянская делегация категорически заявила, что в случае непринятия их проекта, они предъявят еще больше претензий на батумскую область. «Армения, - подчеркивает Сабахтаришвили - заявляет большие требования на Батумскую область и это обстоятельство препятствует решению проблемы». ¹⁷³

Исходя из этого, газета «Эртоба» с сожалением констатировала: «Сегодня министр иностранных дел Армении отправляет письмо в советскую Россию и высказывает претензии, которые не имеют под собой никаких основания. Между Грузией и Арменией немало спорных вопросов, о которых предстоит вести переговоры, решение проблем будет еще больше затруднено если число этих вопросов возрастет искусственно».¹⁰¹

С уверенностью можно отметить, что получение Грузией законных прав на батумскую область затягивалось по вине работы армянской дипломатии, проводимой за спиной грузинского государства.

Тем самым армянские власти способствовали нарушению территориальной целостности Грузии и разрушению государства, делали невозможным установление добрососедских отношений между двумя соседними республиками.

Таким образом: 1) Попытка грузинских властей создать Всекавказскую конференцию, была направлена на укрепление мира и солидарности в странах региона, выработку механизма коллективной безопасности, обеспечение независимости. Негативное отношение к конференции армянских властей, исходящее из политических амбиций и не предусматривало грядущую опасность. 2) Несмотря на то, что было достигнуто соглашение между Грузией и Арменией о разрешении существующих проблем мирным путем. Армянское правительство избегало решения проблемы общепринятыми международными нормами и при каждом удобном случае предъявляло новые и новые территориальные претензии без всяких на то оснований, тем самым способствовало сохранению напряженной и нестабильной ситуации в регионе, искусственно задерживало признание международным сообществом независимости Закавказских республик.

Тбилиси. 23 февраля 1999 года.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ И ЛИТЕРАТУРЫ

1. Джавахишвили Ив. Демографические процессы и вопрос территориальной целостности Грузии во взаимоотношениях России, Грузии и Армении (XIX-XX вв.) (на груз. языке). Тб. 1988 г.
2. Нозадзе В. За восстановление Грузии. Борьба за Месхети (на груз. языке). Тб. 1989 г.
3. Бедианишвили Я. Национальный вопрос в Грузии в XIX - начале XX в. (на груз. языке). Тб. 1980 г.
4. Сургуладзе А. Очерки из истории революционного движения в Грузии (1917-1921 гг.) (на груз. языке). Тб. 1954 г.
5. Саникидзе Л. Грузия в эпоху «Месаме даси» (на груз. языке). Тб. 1989 г.
6. Киладзе С. Документальная хроника одной войны или что произошло в декабре 1918 года. См. газ. «Ахалгазда Иверисли» 22 мая 1990 г., и 24 мая 1990 г.
7. Абдаладзе Ал. Необузданный (необдуманый) поход. См. газ. «Мамули» 11 июня 1991 г.
8. Тетвадзе Ш., Тетвадзе О. Армяне в Грузии (на груз. языке). Тб. 1998 г.
9. Жордания Н. Мои прошлые (воспоминания) (на груз. языке). Тб. 1990 г.
10. Лордкипанидзе Г. Мысли о Грузии (на груз. языке). Тб. 1995 г.
11. Документальные материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тб. 1990 г.
12. Центральный Государственный Исторический Архив Грузии (ЦГИАГ), ф.1836. Опис. 1. Дело 12. Стр. 68.
13. Там же. Стр. 84.
14. Газета «Эртоба» 1918 г., 15 мая, №96.
15. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке). Тб. 1918. Стр.15.
16. Газета «Эртоба» 1918 г. 15 мая, №96.
17. Газета «Эртоба» 1918 г. 11 июля, №143.
18. Газета «Эртоба» 1918 г. 18 июля, №149.
19. Газета «Эртоба» 1918 г. 11 июля, №143.
20. Газета «Эртоба» 1918 г. 20 июля, №151.

21. Там же.
22. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №52. Тб. 1918 г. Стр.4.
23. Газета «Эртоба» 1918 г. 26 октября №230.
24. Там же.
25. ЦГИАГ. Ф.1863. Опис.1. Дело 231. Стр. 62,80.
26. Там же. Стр. 95.
27. Там же. Дело 623. Стр. 56.
28. Там же. Дело 231. Стр. 94.
29. Газета «Эртоба» 1919 г. 1 марта №48.
30. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №58. Тб. 1918. Стр.14.
31. Газета «Эртоба» 1918 г. 26 октября №230.
32. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №58. Тб. 1918. Стр.7.
33. Газета «Эртоба» 1918 г. 8 ноября №241.
34. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №59. Тб. 1918 г. Стр.8-9.
35. Газета «Эртоба» 1918 г. 8 ноября №241.
36. Газета «Эртоба» 1918 г. 14 ноября №246.
37. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №58. Тб. 1918 г. Стр.20.
38. ЦГИАГ. Ф.1836. Опис.1. Дело 2. Стр. 64.
39. Газета «Эртоба» 1918 г. 16 ноября №248.
40. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №58. Тб. 1918 г. Стр.26.
41. Там же. Стр. 28.
42. Там же.
43. Там же. Стр. 15-16.
44. Там же. №59. Стр. 6.
45. Газета «Эртоба» 1918. 9 ноября №242.
46. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №59. Тб. 1918 г. Стр.15.
47. Там же. №58. Стр. 17.
48. ЦГИАГ Ф.1863. Опис.1 Дело. 231. Стр.123.
49. Газета Эртоба» 1918 г. 9 ноября №242.
50. Газета Эртоба» 1918 г. 8 ноября №241.
51. Там же.

52. Газета «Эртоба» 1918 г. 9 ноября №242.
53. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №59. Тб. 1918г.
Стр.3-4.
54. Там же. №58. Стр. 9.
55. Там же. №59. Стр. 17.
56. Там же. №58. Стр. 17-16.
57. Газета «Эртоба» 1918 г. 8 ноября №241.
58. Газета «Эртоба» 1918 г. 27 июля №157.
59. Газета «Эртоба» 1918 г. 18 июля №149; 20 июля №151.
60. Газета «Эртоба» 1919 г. 5 января №4.
61. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №58. Тб. 1918г.
Стр.24.
62. Там же.
63. Там же. №59. Стр. 7.
64. Там же. №58. Стр. 25.
65. Газета «Эртоба» 1918 г. 24 октября №228.
66. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №58. Тб. 1918г.
Стр.27.
67. Там же. Стр.22.
68. ЦГИАГ Ф.1863. Опис.1 Дело. 17. Стр.2-5, 21-22-23; дело 1506. Стр.1. См.
Тетвадзе Ш., Тетвадзе О. Армяне в Грузии. Стр. 98.
69. Газета «Эртоба» 1918 г. 9 августа №167.
70. Газета «Эртоба» 1918 г. 20 августа №175.
71. Газета «Эртоба» 1918 г. 26 октября №230.
72. Газета «Эртоба» 1918 г. 9 ноября №242.
73. Газета «Эртоба» 1918 г. 24 октября №228.
74. Газета «Эртоба» 1919 г. 28 февраля №47.
75. ЦГИАГ Ф.1863. Опис.1 Дело. 17. Стр.2-6.
76. Там же. Стр.23.
77. Газета «Эртоба» 1918 г. 4 января №3.
78. Газета «Эртоба» 1918 г. 26 октября №230.
79. ЦГИАГ Ф.1863. Опис.1 Дело. 68. Стр.299.
80. Газета «Эртоба» 1919 г. 12 января №8.
81. Там же.
82. Там же.
83. Там же.
84. ЦГИАГ Ф.1863. Опис.1 Дело 135. Стр.11.
85. ЦГИАГ Ф.1863. Опис.1 Дело. 68. Стр.74.

86. Там же. Стр.72.
87. ЦГИАГ Ф.1825. Опис.1 Дело 51. Стр.71.
88. Там же. Стр.73.
89. Джавахишвили Ив. Соч. т. 12. (на груз. языке). Тб. 1998. Стр.459-497.
90. Пшогорква П. Георгий Мерчуле (на груз. языке). Тб. 1954. Стр. 400-544.
91. Мухелишвили Д. Основные вопросы исторической географии Грузии (на груз. языке). Тб. 1977. Стр. 146-200.
92. Бердзенишвили Д. Очерки по исторической географии Грузии (на груз. языке). Тб. 1979. То же. Очерки по исторической географии Грузии (Земо Картли – Тори, Джавахети) (на груз. языке). Тб. 1985.
93. Джавахишвили Ив. Т.12. (на груз. языке). Тб. 1998, стр. 279.
94. Там же. Стр. 480.
95. Там же. Стр. 482.
96. Антадзе К. Население Грузии в XIX веке (на груз. языке). Тб. 1993. Стр.109.
97. Тетвадзе Ш., Тетвадзе О. Армяне в Грузии (на груз. языке). Тб.1996. Стр.54.
98. Там же. Стр. 55.
99. Джаошвили В. Население Грузии в XVIII-XX столетиях (на груз. языке). Тб. 1984. Стр.112.
100. Тетвадзе Ш., Тетвадзе О. Армяне в Грузии (на груз. языке). Тб.1996. Стр.83.
101. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №52. Тб. 1918г. Стр.1.
102. Там же.
103. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Стр.445.
104. Там же. Стр. 445-446.
105. Там же. Стр. 446.
106. Там же. Стр. 447.
107. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №52. Тб. 1918г. Стр.7.
108. Там же. Стр. 8.
109. Там же. Стр. 10.
110. Там же.
111. Там же. Стр. 15.
112. Там же.
113. Там же. Стр. 16.
114. Газета «Эртоба» 1918 г. 29 октября №232.
115. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №52. Тб. 1918г. Стр.18.

116. Там же. Стр. 33.
117. Джавахишвили Ив. Демографические процессы и вопрос территориальной целостности Грузии во взаимоотношениях России, Грузии и Армении (XIX-XX вв.) стр.16.
118. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Стр.451.
119. Там же. Стр.451-452.
120. Жордания Н. Мое прошлое (на груз. языке). Стр.92.
121. Лорткишанидзе Г. Мысли о Грузии (на груз. языке). Стр.150.
122. Газета «Эртоба» 1918. 10 декабря №267.
123. Там же.
124. Документы и материалы... Стр. 461.
125. Там же. Стр.467.
126. Там же. Стр.470.
127. Там же. Стр.470-472.
128. Газета «Эртоба» 1918. 18 декабря №273.
129. Там же:
130. Там же.
131. Там же.
132. Там же.
133. Газета «Эртоба» 1918. 19 декабря №274.
134. Там же.
135. ЦГИАГ Ф.1836. Опис.1 Дело 166. Стр.7-8.
136. Газета «Эртоба» 1918. 29 октября №232.
137. ЦГИАГ Ф.1836. Опис.1 Дело 166. Стр. 3.
138. ЦГИАГ Ф.1836. Опис.1 Дело 43. Стр.207.
139. Газета «Эртоба» 1919. 7 января №5.
140. Там же.
141. Там же.
142. Там же.
143. Газета «Эртоба» 1919. 14 января №9.
144. Газета «Эртоба» 1919. 11 января №7.
145. Там же.
146. Парламент Грузии. Стенографический отчет (на груз. языке) №52. Тб. 1918г. Стр. 6-7.
147. Там же. Стр. 9.
148. Там же. Стр. 14.
149. ЦГИАГ Ф.1836. Опис.1 Дело 63. Стр. 5.

150. Документы и материалы... стр. 49.
151. Там же. Стр. 431-432.
152. Там же. Стр. 435.
153. Там же. Стр. 435.
154. Газета «Эртоба» 1918. 17 декабря №272.
155. Газета «Эртоба» 1918. 18 декабря №273.
156. Там же.
157. Там же.
158. Газета «Эртоба» 1919. 16 января №11.
159. Там же.
160. Газета «Эртоба» 1919. 19 января №14.
161. Газета «Эртоба» 1919. 6 апреля №78.
162. Газета «Эртоба» 1919. 27 апреля №91.
163. Беднанишвили А. Национальный вопрос о Грузии в XIX- начале XX вв.
(на груз. языке). Тб. 1980. Стр.243.
164. Газета «Эртоба» 1919. 6 мая №97.
165. Там же.
166. Там же.
167. Газета «Эртоба» 1919. 12 июня №127.
168. Там же.
169. Газета «Эртоба» 1919. 15 июня №130.
170. Газета «Эртоба» 1919. 15 июня №130.
171. Газета «Эртоба» 1919. 14 июня №129.
172. ЦГИАГ Ф.1833. Опис.1 Дело 235. Стр.10.
173. Нозадзе В. За восстановление Грузии борьба из-за Месхетин (на груз. языке)
Тб. 1989. Стр. 60.
174. Газета «Эртоба» 1919. 21 августа №186.
175. Беднанишвили А. Национальный вопрос в Грузии в XIX – начале XX
вв.). Стр. 243-244.
176. Газета «Эртоба» 1919. 5 ноября №252.
177. Газета «Эртоба» 1920. 17 июня №134.
178. Газета «Эртоба» 1920. 18 июня №135.
179. Там же.
180. Газета «Эртоба» 1920. 15 мая №108.
181. Газета «Эртоба» 1920. 18 июня №135.

შინაარსი

შესავალი	5
1. ქართული პოლიტიკური აზრი სომეხ ლტოლვილთა საკითხის შესახებ საქართველოში	31
2. დაშნაკეუთიუნის პარტიისა და სომხური ეროვნული საბჭოს უარული, ანტიქართული საქმიანობის ასახვა ქართულ პოლიტიკურ აზროვნებაში.....	31
3. ქართული პოლიტიკური აზრი სომხეთ-საქართველოს კონფლიქტის შესახებ	41
4. სომხეთის ხელისუფალთა ნეგატიური დამოკიდებულება საერთო კავკასიური სამშვიდობო კონფერენციისადმი და ქართული პოლიტიკური აზრი მითითებული წყაროები და ლიტერატურა	79

СОДЕРЖАНИЕ

Введение	85
1. Грузинская политическая мысль и вопрос армянских беженцев переселенцев в Грузию.	87
2. Отражение скрытой антигрузинской деятельности партии дашнакцуютн и национального совета Армении политическом мышлении Грузии.	104
3. Грузинская политическая мысль о грузино-армянском конфликте.	111
4. Негативное отношение армянских властей к совместным конференциям и грузинская политическая мысль.	125
5. Список источников и литературы.	137

ВАДАЧКОРИА ШОТА ИЛЬИЧ

**Вопросы грузино-армянских взаимоотношений в
политической мысли Грузии (1918-1920)**

Тбилиси 1999 г.

**ტექნიკური რედაქტორი და დამკაბადონებელი:
ნინო ციციშვილი**

**წიგნი კომპიუტერზე ააწყო:
თინა მანკილიძემ
ტასო ჯაშიაშვილმა**

**საბეჭდი ძალაში 60X84 1/16
სააღრიცხვო საბაზო(უ)მცემლო(უ) თაბახი 9
ტირაჟი 300**

შეკვეთა № 75

ფასი სახელმწიფოებრივად